

અંથપરિચય.

‘અથ અને અથમર’નું છઠ્ઠું પુસ્તક ગાયક વર્ગ મમલ મૂકના આર્નલ્ડ ચાય છે આ યોગના જનતામા પ્રિય થઈ પડી છે એ નિમશય છે. ગુજરાત વર્નોન્યુન સોસાયટીના વાર્ષિક નિધિ પ્રકાશનોમા આ પુસ્તક ઉપયોગિતાની દૃષ્ટિએ મહત્ત્વનું છે એમ સર્વત્ર સ્વીકારાય છે

પ્રસ્તુત અથમા અથમરોની માહિતીમા વિશેષ આકર્ષક નિષેધ લેખકોના ચરિત્રો છે અથોની માહિતી પ્રતિ વર્ષ જેવી જ ગુજગતી સાહિત્યના અભ્યાસીઓ માટે જરૂરી સાધન પુનાગ સામગ્રીરૂપે છે મામિકોમા પ્રસિદ્ધ થએના લેખોની યાદી પણ એ ઉપયોગી અંગ છે એ જણાશે પ્રખ્યાત લેખોમા દિ બા કેશનનાવ તુવના નિહતાપૂર્ણ લેખો આ પુસ્તકમા કાયમી રથાન પામશે એ હર્ષનો વિચાર છે એ મપાદન કરવા માટે પ્રયોજકને ધન્યવાદ થટે હ

ગુજગતના જૂના ખત પત્રો સહી માહિતી આે તેના કેટલાક નમુના લાસાશાસ્ત્રીઓને માટે મોઘખોળનું સાધન પૂર પાડવા કામ લાગે તેમા છે અને સામાન્ય વાચનાગને પણ તેમાથી અનેક વસ્તુઓ જાણુસાની મગે તેમ છે આ વિભાગ શ્રી સાહેબગ જેવા એ કામના પૂર્ણ અતુલનીને દાથે ગ્યાયો છે, જેથી આ પુસ્તકનું મૂલ્ય વધ્યું છે

કવિ સુન્દરમ તરફથી ૧૯૩૪ની કા ધ કૃતિઓમાથી પમદગી કરી જે વાનગીઓ આપી છે તે ગુજગતી કવિતા સમૃદ્ધિનો સારો ખ્યાલ આપે તેમ છે વિશેષમા ગુજરાતી કવિતાનું વનણ, કવિઓનો અમુક વિચારો તરફનો ઝોક, ગુર્જર પ્રગનું માનમ રણ કરતું નિચેયન, વિચારપૂર્વક અને શ્રમ વધ લાગેલું છે એ જોઈ શકાશે

‘વર્તમાન ગુજરાતી સાહિત્ય’નો રા હીરાનાન પારખનો લેખ સાહિત્ય મમાતોચનાના માયા વિવેચકના દૃષ્ટિબિન્દુથી લખાએતો હોઈ આગને પાત્ર થગે ગુજગતી સાહિત્યનો જ્ઞાન વર્ધવર્ વધતો જાય છે અને તેના અનેક અંગો વિમસ પામતા જાય છે એ ઉપનક જ્ઞેનાગને પણ જણાઈ આવે તેમ છે છતાં અમુક અંગો હજી જોઈએ તેવા વિમસ પામ્યા નથી-તેવા શકિતશાળી વેષએ ગુજગતમા ૫ જુજ મખ્યામા છે, એ સત્ય પણ તરી આવે છે ગુજગતી લાવાના વાચનાગ અને લખનારની સ

દર વર્ષે વધતી જાય છે એ ખીના સંતોષપ્રદ છે. ગુર્જર સાહિત્ય હિન્દની અન્ય પ્રાન્તીય ભાષાઓના સાહિત્યની બરોબરી કરી શકે એ કક્ષાએ પહોંચી ગયું છે એમ કહેવામા વધારે પડતું કથન નથી. કદાપિ કોઇને તેમ લાગે તો બહુ અલ્પ સમયમા ત્યાં પહોંચી જશે એ નિ.શંક છે.

ગુર્જર ભાષાના નાના મોટા સર્વ લેખકોને યથાશક્તિ માતૃભાષાની સેવા કરવા ખાતે અભિનંદન ધટે છે. જે ક્ષેત્રો વગર એકાએકા પડ્યા છે તેમા પ્રવેશ કરી રવજાપાનું ગૌરવ વધારવા, તેને વિશેષ પ્રાણવાન બનાવવા શક્તિશાળી સાહિત્ય સર્જકો પોતાનો સમય અને શક્તિ આર્પણ કરશે એવી શુભાશાથી આ પરિચય સમાપ્ત કરૂં છું.

અમદાવાદ, તા. ૧૪-૧-૩૫ ;

વિદ્યાબહેન ર. નીલકંઠ

પ્રસ્તાવના

અંચ અને અંચકાનું આ ઝૂંડ પુસ્તક પ્રમિદ્ધ થાય છે. તેની ઉપ-યોગિતા વિશે એ ગત નથી, પણ શુજનતી માહિત્યના અભ્યાસી માત્ર તે સ્વાધી રક્ષ-સનુ પુસ્તક યદ્ય પડે તે માટે હજી તેમા ઘણા સુધાગવધાગનો અવકાશ રહે છે, અને તે પદ, લેખકગણુઓનો પુનો સદકાર મળે જ, તે પ્રાપ્ત કરી શકે.

આ, વર્ષે શુજનની ભાષાના કેટલાક જુના ખતો, દન્તાવેળે વગેરે આપ્યા છે, તે આપણી ભાષાનો પદ્ધતિમર અભ્યાસ કરવામા ઉપયોગી જણાશે તેનું મંપાદન ભાષાશ્રી બોગીવાય જ સાહેબરાએ કાળજીપૂર્વક કરી આપ્યું છે, તે બદલ અમે તેમનો ખાસ ઉપકાર માનીએ છીએ

વર્ષના ઉત્તમ કાવ્યોની પર્મદમી જુદા જુદા હસ્તે પ્રતિ વર્ષે કરાવવા આપણા એક પ્રતિષ્ઠિત માહરખધુએ સૂચના કરી હતી, જેથી હર વખતે તેની સુટણીમા નવું દષ્ટિબિંદુ મળતુ રહે તે પરથી આપણા જાણીતા યુવક કવિ શ્રીયુત સુન્દરમને સન ૧૯૩૪ના ઉત્તમ કાવ્યો પર્મદ કરી આપવાની અમે વિનંતિ કરી હતી, જે તેમણે ખુસીથી સ્વીકારી હતી.

શ્રીયુત બસુમાર્ષ નાવન આ વખતે કેટલીક અનિવાર્ય અડચણોને લક્ષ્મી, લેખ લખી શક્યા નથી, એ ઉલ્પ, અચકારોના વાચકને, અમારી પેટે, જરૂર ખુચશે; એ કે પ્રગુત પુસ્તકના સંપાદન કાર્યમા તેમનો સદકાર આજી મળતો રહેલો છે.

પ્રકીર્ણ વિભાગમા દી. બા કેશવવાવભાષના એ નિમધો, જે માટે વાકાંકર માગણી થતી હતી, તે ફરી છાપ્યા છે, તેમા થટતા ફેરફાર અને સુધારા, આજે વાચવાની મુસ્કેલી હોવા છતા, કરી આપ્યા છે, તેને અમે એમની કૃપા જ લેખીએ છીએ.

અચકાર ચિત્રાવળા-પ્રથમ સળક-આતુ વર્ષમા આપવાનો અમે નિર્ધાર કર્યો હતો પણ કેટલાક અચકારોની છબી મેળવવામા જલ્દુ વિવળ થવાથી અને બીજી કેટલીક નહિ મળવાથી, તે મોજના આવતા વર્ષે ૫૨ મૂલતવી રાખવી પડી છે.

સન ૧૯૩૬ મા તે પ્રકાશન જલ્દાર પડી શકશે એમ અમે માનીએ છીએ.

અથ અતે અથકારના સપાદન કાર્યમાં જે જાણુઓએ સહાયતા આપેલી છે તે સર્વનો, અમે અત કરણપૂર્વક ઉપકાર માનીએ છીએ

નિશ્ચય કરીને લેડી વિદ્યાબહેન એ કાર્યમાં અગત ગમ લઈને જે પ્રાતમાદન આપે છે, તેનું મૂલ્ય અમારે મન જડું મહોડું છે

તા. ૭-૧૦-૧૯૩૫
અમદાવાદ.

}

હીરાલાલ ત્રિ. પારેખ
મપાદક

અનુક્રમણિકા

નિપય	પૃષ્ઠ
(૧) વર્તમાન ગુજરાતી સાહિત્ય	
(૨) સન ૧૯૩૪ ના પુસ્તકોની વર્ગીકૃત યાદી	૧ થી ૧૭
(૩) સન ૧૯૩૪મા મામિદેમા પ્રસિદ્ધ થયેલા મહત્વના લેખોની સૂચી	૧૮ થી ૩૩
(૪) ગુજરાતના ઇતિહાસને લગતા ઉપયોગી પુસ્તકો અને લેખોની યાદી	૩૪ થી ૩૬
(૫) ગુજરાતના જૂના ખતપત્રો અને દસ્તાવેજો મપાદક બોગીનાન જ સાહેબ	૪૦ થી ૬૩ ૬૫ થી ૮૨
(૬) અથવા ચિત્રાવળી [વિવરણ]	
(૧) જ્યોતિનાન નરોત્તમભાઈ	૬૫
(૨) ઝુમરસિંહ ધમ્મસિંહ સપટ	૬૬
(૩) નર્મદાશંકર બોગીનાન પુરોહિત	૬૮
(૪) નટનનાન રણુદોડદામ શાહ	૬૯
(૫) પોચાળ નમરવાનજી પાલીશવાળા	૭૦
(૬) પોપટનાન જ્યેષ્ઠ અબ્બાણી	૭૧
(૭) પ્રમજનદન છમીનારામ દીક્ષિત	૭૨
(૮) મણિનાન દનપતરામ પટેલ	૭૪
(૯) મણિનાન જાલગામ ત્રિવેદી	૭૫
(૧૦) મણિભાઈ હગિભાઈ દેમાઈ	૭૭
(૧૧) મૂળશંકર પ્રેમજી વ્યાસ	૭૮
(૧૨) રામશંકર મોનજી ભટ્ટ	૭૯
(૧૩) ડૉ. લતીફ મજાલીમ	૮૦
(૧૪) દીગનાન રમિન્દામ કાપડિયા	૮૧
[નિદેશી]	
(૧) જહાંગીશાહ અગદેગર તાલ્લાગજ્જાન	૮૫
(૨) નવનગમ લક્ષ્મીગમ	૮૭
(૩) કવિ નાગેશ્વર	૧૦૧

- (૪) શ્રી મન્નુસિંહાચાર્યજી ૧૦૪
 (૧) ભોમીન્દ્રરાવ રત્નનાન દીવેગીઆ ૧૦૮
 (૬) મગનનાન લીલાધર દીવેદી ૧૧૩
 ✓ (૭) રણજીતરામ વાનાભાઈ મહેતા ૧૧૭
 (૮) વાડીનાલ મોલીનાન શાહ ૧૩૧
 (૯) હરગોવિંદદાસ ધૃત્વિદાસ પારેખ ૧૪૩
 (૬) ૧૮૩૪ની કવિતા સપાદક શ્રી “સુન્દરમ” ૧૪૭
 (૭) પ્રકીર્ણ લેખો ૧૮૩
 કનિ દયારામ વિશે } હી બા કેશવનાન
 નાટકની પ્રાચીનતાનું દિગ્દર્શન } હરદાસ ધ્રુવ

વર્તમાન ગુજરાતી સાહિત્ય

“ Modern Gujarati Literature shows great richness and variety. Irresponsible flights of the romantic have been brought under control. Human nature and experience, in true proportions, now attracts authors. Dramatic presentation of life is no longer an unknown art, humour is coming into its own. The novel, the short story, and the drama have attained distinctive form; literary art has acquired greater freedom, a more skilful technique, a higher creativeness.

(I J S Talporevala)

આતુ વર્ધમા, અને તે થોડા થોડા સમયને અંતરે, વર્તમાન ગુજરાતી સાહિત્યનો દત્તિક સ આલેખતા અને ચર્ચતા, જે પુસ્તક પણ તે અગ્રેષ્ઠતા, આપણા જે માનનીય અને અગ્રેમર સાહિત્યમંદિરોએ લખેના પ્રાપ્ત થયા છે, અને હમણા ન્યારે સાહિત્ય સૃષ્ટિમાં નવું મથન થઈ રહ્યું છે, તેના આદર્શ, પ્રકાર અને ધો. જો વિષે ઉદાપોદ આતુ છે, અને તેની જરૂરિયાતો, હથુપો અને દોષો પ્રતિ ધ્યાન દોરવામાં આવે છે, એ પરિસ્થિતિમાં, વર્તમાન ગુજરાતી સાહિત્યનો વિષય, તેની મર્યાદાઓ અને મુશ્કેલીઓ, તેના ભાવિ વિમાન અને ચિંતાન, એ દૃષ્ટિએ વિચિત્ર અને તપાસાય, એ જરૂરનું છે અને તેમ કરવાનો જીજ્ઞાસુ આશય શ્રીયુગ મુનશીના પુસ્તકમાંથી મળી રહે છે. પ્રસ્તુત લેખના આરભમાં મી તારાપોરવાળાનું જે કથન ઉતાર્યું છે, તેમાં વર્તમાન ગુજરાતી સાહિત્યની પ્રગતિ માટે અત્યંત દર્શાવેલ છે, ન્યારે એ જ પુસ્તકનો મહાત્મા ગાંધીજીએ આમુખ લખી આપ્યો છે, તેમાં તેઓશ્રીએ લખ્યું છે, કે,

‘ ગુજરાતી પ્રજાની ગરીબાઈની પેઠે ગુજરાતી સાહિત્ય પણ કે ગાવ છે. ઘાઈ ભાગા ખરી રીતે નિ મરત્વ હોતી નથી, પણ એ કથનને મર્યાદિત

• Gujarat and its Literature, by Mr K M Munshi, p 324

કરી તેઓ જાણુવે છે કે કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થયા પછીથી આપણા સિચારને વ્યક્ત કરનાનો આપણને પ્રસંગ જ મળ્યો નથી હિન્દના અન્ય પ્રાંતોની પેઠે ગુજરાત પણ ચિંતનપ્રસ્ત બન્યું છે, અને તેની ભાષાનું સ્વરૂપ ઘડાય છે 'x

આ દેખીતા વિરોધભાસમાં તથા શું છે અથવા તો તે જુનાજ દષ્ટિ કાણે જોવાથી, આ પગિણામ આ પુ છે કે કેમ, એ પ્રશ્ન પણ પ્રમુખ વિચારની પમદગી ઠગવામાં કારણભૂત છે.

વળી પ્રસ્તુત વિચારને ચર્ચાતું એક વ્યાખ્યાન "વર્તમાન ગુજરાતી સાહિત્ય-તેના વનશ્લોક," ગયે વર્ષે આપણા નામાકિત અને લોકપ્રિય લેખક શ્રીસુત મહાશય વમતનાથ દેસાઈએ, શ્રીમત મહારાજા સર સયાજીરાય ગાયકવાડના ૭૨ મા જન્મોત્સવના સમાહના અગે, વડોદરા રાજ્યના કેળવણીખાતાના આશ્રય હેઠળ, આપ્યું હતું આખા વિચારની સમગ્ર રીતે સમાવેશના કરના, તેનો, પ્રમુખ લેખમાં સમાવેશ કરીશું

ઉપર જે એ પુસ્તકોનો નિર્દેશ કર્યો છે, તેમાંનું પહેલું પુસ્તક The Present State of Gujarati Literature-વર્તમાન ગુજરાતી સાહિત્યની સ્થિતિ-દી બા કૃષ્ણનાન મોહનનાન ઝવેરીએ મુબાઈ યુનિવર્સિટી હમ્પ્ટના વમનજી માધવજી દક્કર દ્રમ્મકના અગે પાચ વ્યાખ્યાનો આપ્યા હતા, તેનો એકત્ર મગ્ગ છે એ જ વિદ્વાને આપણને ગુજરાતી સાહિત્યનો મહત્તિસર ઇતિહાસ-પ્રાચીન અને અચીન-ગુજરાતી સાહિત્યના માર્ગસૂચક ગ્રંથો અને વધુ ગ્રંથો, એ નામથી અગાઉ આપેતો છે, અને આ નવા પુસ્તકમાં તેનો સારભાગ, મુખ્યત્વે, થોડા ઘણા ફેરફાર અને ઉમેરા સહિત-આપેતો છે, એમ કહેવામાં અમે એ વિદ્વાન વ્યાખ્યાતાને અન્યાય કરતા નથી

બીજું પુસ્તક Gujarat and its Literature-ગુજરાત અને તેનું સાહિત્ય-આપણા સુપ્રસિદ્ધ લેખક અને જાહેરાત ધારાશાસ્ત્રી, જેમની

* The unquestionable poverty of Gujarati is a token of the poverty of the people But no language is really poor We have hardly had time to speak, since we have begun to not Gujarat like the rest of India is brooding The language is shaping its self

દેશમેવા મણ્ણીતી છે, અને તે માગેના ભોગ પણ અપ્રતિમ છે, તે શ્રીયુગ દર્શનાના માર્ગેકનાત મુનશીએ લખેલું છે ગુજરાતી સાહિત્યનો સુમગન અને વિશ્વમનીષ ઇતિહાસ લખવા તખાવવાના મનોરથો તેઓ વણા પોંથી એવના હતા અને મન ૧૯૩૦ ની ગૃહીય ચળવળના અગે જેનમા જવાનુ સાપડના, એકગુણનિગતિના મમયમા, મદરુ અથ તેમણે લખી કાઢયો હતો.

અત્યાગની પરિચિતિમા, કહેવાની જરૂર નથી, કે આ ત્રણે લેખકએ ગુણુ -રેના મુદ્દા, વિચાર અને અભિપ્રાય, મદતવના તેમ મનનીય માનુષ પડગે

જાણાનુકમાનુસાર આપણે પ્રથમ શ્રીયુગ મમલુનાનનુ વ્યાખ્યાન નિચા રીશુ તે વ્યાખ્યાનની સરઆત એમણે બહુ મગ્મ ગીત મેરી છે સૃષ્ટિનો ઉપદ્રમ મેરી રીતે થયો તે સમજવના તેઓ આપણને ખગોળવિદ્યાના પ્રશ્નમા લઈ જઈને, બનાવે છે, કે—

“ સૃષ્ટિની રિમાગના જેતા આવા એમદ સૂર્યનો શો દિસાબ નથી આપણો સૂર્ય હોનાનાઈ નય તોય નમોમડગમા ચમમ્તા તારાઓ તો આમ ને આમ ચમમ્તા જ રહે આવા એક તેજતણુખા સૂર્યમાથી ઉડેના પકવ અને ઘડ મુવિગોમાથી આપણા ગ્રહો ધડાયા એ ગ્રહમાનો એક ગ્રહ પૃથ્વી પૃથ્વીના દ્રવ્યોમાથી ગ્રહ ગૂઢ યોજના વડે વિમસ પામતી સગવડ સૃષ્ટિનો એક અ પ ભાગ તે મનુષ્ય

આ અતિ અ પ મનુષ્યનો વિરાટ બ્રહ્માડ=cosmosમા શો દિમાય ? તેડુ શુ ગ્યાન ? પૃથ્વીને મેતીના એક મનુષ્યનો દિમાય હોય તે ૧૧ ક ના ઓઠો દિમાય, આ ભૌતિક સૃષ્ટિ મમમને મનુષ્યનો છે” x

તેમ જના આગર્યકારક એ છ કે એ અ પ મનુષ્ય-કાળા માયાનો માનવી, જે ઇશ્વરનો એક દૈવી અણ મનાય છે, તે પૃથ્વીને જ શ પણુ સમસ્ત બ્રહ્માડને મમજના અને હગતગત કવવા મથે છે અને એ સતત પ્રયત્નોના પરિણામે સૃષ્ટિના અને મૂઢ નિયમો જાણુરામા આવેના છે તેની સાખ આધુનિક વિદ્યાની શોધો પૂરમે, અને તેથી એ વિજ્ઞાન લેખક પ્રજા કરે છે,

“ (મનુષ્ય) દેહમા પૃથ્વીના ભૌતિક તરવો છે પૃથ્વીના ઘટે એવો પગમાણ સમૂહ છે માનવચૈતન્ય એ દેહની મયાદઓ માનવી કોષ અકત્ય,

અકથ્ય ચૈનન્યની ચિનગારી તો હડી આવી નહિ હોય ” ? અને આપણે હરિહર કવિ પણ પ્રભુ પાસે એવી એક ચિનગારીની જ માગણી કરે છે; અને મનુષ્યની એ અગાધ શક્તિ વિશે બોલતા, તાજેતરના બ્રિટિશ એસોસિએશનના પ્રમુખે કહ્યું હતું કે,—

“Of all the wonders of the Universe of which we have present knowhedge, from the election to the atom, from the virus and bacillus, to the oak and the elephant, from the tiniest meteor to the most magnificent nebula, surely there is nothing to surpass the brain of man.” *

ખરે, મનુષ્ય, કુદરતનું એક અજન્મ અને અલૌકિક પુતળું છે; તેનું સર્જન પણ કુદરતની પેઠે કાલિદાસ અને કાલિદાસ, પ્રમંગોપાત નિવડે છે; અને પેલી ત્રણીલી ઉકિત અનુસાર જ્યાં રવિનું કિરણ પહોંચી શકતું નથી, ત્યાં કવિ કે સર્જકનો વિચાર કે કંપના પ્રવેશ કરે છે. મનુષ્ય એ સર્જન કરે છે, તે વિધિવિધ પ્રકારનું હોય છે, અને તેના બે મહોટા ભાગ પાડી શકાય—એક સાહિત્ય અને બીજો કળા વિભાગ. સાહિત્યમાં નાટક, નવનકથા અને કવિતાનો, સામાન્ય રીતે, સમાવેશ થાય છે, અને કળા—લલિતકળામાં—સંગીત, શિલ્પ અને ચિત્રકળા આવી જાય છે. જેટલે અંશે તે કુદરતની પ્રતિકૃતિ કરે, તેનું સૌન્દર્ય જમાવે, તેની ભવ્યતા અને દિવ્યતાનું દર્શન કરાવે, તેટલે અંશે તેની કિંમત અંકાય છે, અને તેની સફળતાની કસોટી કલાય છે. તેમાં આપણને સર્જકના સંગ્રહ, શિક્ષણ, નિરીક્ષણ, ચિંતન અને અધ્યયન અનુભવાય છે તેમ કુદરતના સાનિધ્યમાં રહીને, તેનું આરાધન કરીને, જે સામર્થ્ય અને ગ્રેગણ તે પામે છે, તે સંપૂર્ણ દૃષ્ટિગોચર થાય છે, અને વિશેષમાં તે કૃતિ જેમ નિયમબદ્ધ અને પ્રમાણસર, વ્યવસ્થિત અને કળાપુક્ત, શુદ્ધ અને ચોક્કસ તેમ તેની મહત્તા, સુંદરતા અને સરસતાનું ધોરણ ચઢવિતર હોય છે.

પણ એ કૃતિની પાછળ, જેમ કુદરતમાં કોઈ ચૂઢ આશય છૂપો રહેતો હોય છે, એવો કોઈ મંદિત નજરે પડતો નોંધાયે. એકથી સુંદર કળા, કરી આવના કે ગ્રેરણા વિનાની, વધ્યા સ્ત્રી જેવી અગે સમજાયે છીએ. સ્ત્રી જીવનનું

સાર્થક્ય જેમ માતૃત્વમાં સમાએલું છે તેમ સાહિત્યકૃતિ કે કળાકૃતિની સફળતા અને સચોટતા, તે જે સદેશો કે ભાવના આપી શકે તેના સામર્થ્યમાં રહેલી છે. તે માટે બિન્ન બિન્ન ધોરણો અને નિયમો યોગ્યમત્ર છે. તે સધળું ગ્હાન અગત્યનું છે અને તેના નિયમોનું પાલન આવશ્યક છે; પણ આખરે તે પાછળ રહેલું રહસ્ય કે અર્થ મહત્વનાં છે, એ મુદ્દો વિસરાવો જોઈતો નથી. મધમાખીઓ એક મુંદર મધપુડો રચે, વૈદ્યાનિકો એ રચનામાં કુશળતા નિહાળી, તેની ઉત્તમ કારીગરીની પ્રશંસા કરે; પણ અમારા અભિપ્રાયે તે વસ્તુ ગૌણ છે. જે વસ્તુ મૂલ્યવાન છે, તે એમાં સંચેલું મધ છે; અને આપણે એજ વિચારવાનું છે કે એ પદાર્થ પથ્ય અને પીષ્ટિક છે કે કેમ ?

કવિ દયારામની પેઠે આપણે કહી શકીએ કે ‘એ વસ્તુનો રવાદ શું જાણે વૈયાકરણી’ ?

વસ્તુતઃ મનુષ્ય જે કાંઈ સાહિત્ય કે કળાની કૃતિ સર્જે-ધડે, તે અમારી માન્યતા મુજબ મનુષ્યજીવનના ઘડતરમાં, તેને સુસરકારી અને ઉન્નત કરવામાં, તેને પ્રેરણાત્રય અને પ્રોત્સાહન અર્પવામાં, તેને નિર્મળ આનંદ અને નૈસર્ગિક સુખ બક્ષવામાં, મદદગાર થઈ પડે, એટલુંજ નહિ પણ મનુષ્યના બંધારણમાં જે એક વૃત્તિ અચેત, સુપ્ત રહેલી છે, તેને જાગ્રત કરી, લિન્ન બિન્ન પ્રકારે ઉત્તેજે, તેના ચિત્તની સ્વસ્થતા અને શાન્તિ મેળવવામાં સાધનમૂલ્ય થઈ પડે અને જગતમાં વ્યાપી રહેલી મહાન નિયામક શક્તિનું જ્ઞાન કરાવે, એવા અંશોવાળી કૃતિને ઉત્તમ અને અમર આમે લેખીએ.

અનેક વિદ્વાનોએ ગીતા અને ભાગવત ગ્રંથોમાંના ભાષા અને વ્યાકરણના દોષ બતાવેલા છે પણ તે ગૌણ નિવડેલા છે. તેમાના ઉપદેશો મનુષ્યજીવનપર જે સંભળક ળાપ પાડી, ઉડી અસર કરેલી છે, તેની ઘુસના થઈ શકે એમ નથી. આપણા પ્રગ્નજીવનના ઘડતરમાં સમાવણું અને મહાભારતે મ્હોટા હિસ્સો આપેલો છે; અને સેંકડોનાં જીવનોનો ઉત્કર્ષ કરેલો છે, એની કાષ્ઠના પાડી શકશે નહિ. સાચું સાહિત્ય તે જ, જે ચિરસ્થાયી ળાપ પાડે; અને એવી જ કૃતિઓ કીર્તિ પામે છે અને સિદ્ધ સાહિત્યમાં વર્ગી તેની ગણના થાય છે. તે કૃતિઓમાં જીવનની સમીક્ષા કરેલી હોય કે સમકાલીન સમાજજીવનનું તેમાં પ્રતિબિંબ પડ્યું હોય તે બરોબર અને ઉપકારક છે; પણ એ વિસરાવું

જોઈએ નહિ કે ધારી અમર ઉત્પન્ન કરવામા તે સાધન માત્ર છે, અને તે સર્જનનું અતિમ ધ્યેય, માત્ર ઉત્ક્રાસમય નહિ પણ હર્ષગામી હોવું જોઈએ.

સાહિત્ય કૃતિના આદર્શ વિશે આટલું સ્પષ્ટીકરણ કરી, આપણે હવે આગળ વધીશું.

સન ૧૮૫૦ થી અર્વાચીન ગુજરાતનો ઉદય થયો, એવી સામાન્ય માન્યતા છે, અને તે યથાર્થ છે, કેમકે ગુજરાતી ભાષાના વિકાસ અને અબુદ્ધ અર્થે તેના આગલા વર્ષે જ અમદાવાદમા મુર્ગવાસી અલેક્ઝાન્ડર કિન્લોક ફોર્બેસે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી સ્થાપી હતી તે કાળે, પ્રજા અજ્ઞાન, વહુમી, અણુધડ, અનિષ્ટ સામાજિક રીતરિવાજોની બોગ બનેલી, અંધારામા મગ્ન હતી, તેમને જ્ઞાનરૂપી પ્રકાશ આપીને ઉદ્ધારવાની હતી; અને તે કારણે એ આગળ યુગને સસારસુધાગનો યુગ, એ રીતે તેની વર્ગણી કરવામા આવેલી છે, તે ઉચિત છે.

એ પ્રજાતિ શરૂ થઈ તે અરસામા કંપની સરકારે મુખ્યાલ્ય યુનિવર્સિટી સ્થાપવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો અને તેનો પરિપાક તે આપણો નવશિક્ષિત વર્ગ, અને તેમની લેખન પ્રવૃત્તિને, તેમા વિદ્વતા પ્રધાનપણે હોઈને, બહુધા સાક્ષરયુગ તરીકે મનોમનમા આવે છે, અને નવી મહી બેમતા, નવા યુગનો આરંભ થયો તેને કવિ ન્દાનાયાલ યુગનું નામ આપવામા આવ્યું છે, તેનું કારણ મુખ્યત્વે એ કે, આર્ય પ્રજા તરીકેની અસ્મિતાની લાગણીને વ્યક્ત કરનાર ગ્રંથ ગોવર્ધનરામે આપ્યું હતું, તેના એ કવિ સાચા પ્રતિનિધિ છે, અને આપણી આર્યભાવના, વિચાર અને આદર્શના તે રક્ષક અને પ્રચારક છે.

એ નવયુગમા ગાંધીય ભાવનાને પુરોપમા મહા વિમલ ઉદ્ભવના દિનની ગાંધીય ઇતિહાસ મોટું પરિવર્તન થવા પામ્યું હતું; અને એ પરિવર્તન આણુવામાં મહાત્મા ગાંધીએ અમ્મ ભાગ લીધેલો છે; અને એમના લખાણ અને ઉપદેશથી, પ્રજાને નવભાવના અને વિચારથી રંગીને, તેમનામા અજ્ઞ અંતર અને અપૂર્વ જાત રહેલું છે અને રેશમી સર્વ પ્રવૃત્તિપર આંખી રિચારની છાપ પડેલી છે, તે કારણે એ યુગને ગાંધી યુગનું નામ અપાયું છે.

આ પ્રમાણે અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્ય, ઉપર મુજબ ચાર વિભાગમા, વહેંચાયેલું છે, એવું સ્પષ્ટ રીતે જણાવીને તેમણે એ વ્યાખ્યાન મમાપ્ત કર્યું હતું.

સન ૧૯૩૪ ના ફેબ્રુઆરી મામમા “વર્તમાન ગુજરાતી સાહિત્યની સ્થિતિ” એ વિષય, વસનજી માધવજી દક્ષર વ્યાખ્યાન સાર, પમદ કરીને દી. બા. કૃષ્ણલાલ ઝવેરીએ પાચ વ્યાખ્યાનો આપ્યા હતા; અને તેનો સંગ્રહ, એ બીજી પુસ્તક છે.

સર ચીમનલાલ એતવવાર અને શ્રીયુત કનૈયાલાલ મુનશીના એકત્રિત પ્રમાસથી મુબાર્ક યુનિવર્સિટીને દક્ષર વસનજી માધવજી ટ્રસ્ટફંડ મળ્યું હતું; અને તેનો ઉદ્દેશ સદગુરુ ફંડના વ્યાજમાથી ગુજરાતી સાહિત્ય અને ઇતિહાસપર પ્રતિ વર્ષે એ વિષયના નિષ્ણાતોને નિમની, પાચ વ્યાખ્યાનો અપાવવાનો તેમ જપાવવાનો છે.

એ યોજનાનુમાર આજદિન સુધીમા જ વિદ્વાનોએ, નીચે જણાવ્યા પ્રમાણે, વ્યાખ્યાનો આપેલા છે, જેમાના ચાર ગુજરાતી સાહિત્ય વિષયક છે અને બાકીના બે ગુજરાતના ઇતિહાસને લગતા છે.

નં.	વિષયનું નામ.	લાપણકર્તા.	કયી ભાષા.
૧.	ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્ય	શ્રીયુત નરસિંહરાવ ભોજાનાથ.	ઇંગ્રેજીમા
૨.	ગુજરાતના ઇતિહાસનું અધ્યયન (Studies in the History of Gujarat.)	પ્રો. એમ. એમ. કોમીમગિયટ.	,,
૩.	પદ્મગ્યનાની ઐતિહાસિક આલોચના.	દી. બા. કૃષ્ણલાલ હ. મુવ	ગુજરાતી.
૪.	પ્રાચીન ગુજરાતનો ઇતિહાસ.	મુનિશ્રી જિનવિજયજી.	ગુજરાતી (અપ્રસિદ્ધ)
૫.	વર્તમાન ગુજરાતી સાહિત્યની સ્થિતિ. (The Present state of Gujarati Literature.)	દી બા કૃષ્ણલાલ મો. ઝવેરી.	અંગ્રેજી.
૬.	વીર નર્મદ, ગોવર્ધનરામ અને કલાપી.	પ્રો બળવન્તરાય ક. દાકોર.	ગુજરાતી (અપ્રસિદ્ધ)

આ રીતે આપણા ગુજરાતી સાહિત્ય અને ઇતિહાસ વિષે નિયમિત રીતે પ્રતિવર્તિવિવેચન થતુ રહે, એ બહુ ખુલી થવા જેવી વ્યવસ્થા છે અને તે બક્ષિસ આપવા બદલ આપણે તેના સરચાપકનો હિપકાર માનવો ધટે છે.

દી બા કૃષ્ણનાન લાઘવે તેમના પાત્ર વ્યાખ્યાનોની વ્યવસ્થા નીચે મુજબ કરી છે

૧ વર્તમાન ગુજરાતી સાહિત્યની વ્યાપક સમાલોચના

૨ વિવેચન સાહિત્ય

૩ પ્રાચીન સાહિત્યનું સંશોધન

૪ ગુજરાતના ઇતિહાસનું સંશોધન

૫ પ્રકીર્ણ-પાત્ર ધાન્યની ખીચડી, તેમના કથા પ્રમાણે

વર્તમાન ગુજરાતી સાહિત્ય વિષે દી બા કૃષ્ણનાનલાઘવે અગાઉ Further Milestones in Gujarati Literature એ નામના પુસ્તકમાં નિસ્તરપૂર્વક વિવેચન કરેલું છે એટલે પ્રખુત વ્યાખ્યાનો, તેની જાળમયાંદા લક્ષમાં લઇને, ચાનતી દેનમાં કુદગતના દર્યોનું નિરીક્ષણ જેટલી ઝડપે થઇ શકે તેટલી વ્યાપક દષ્ટિએ વિદ્યુત્ત્રાવરોકન કર્યું છે પહેલા વ્યાખ્યાનમાં છેલ્લા આઠ મૈકાનો સાહિત્યનો ઇતિહાસ ૪૭ પેરામાં અને ૪૭ પાનામાં, મહાબો છે એથી વધુ વિગતાર એક વ્યાખ્યાનમાં ન જ સંભવી શકે! પણ જેમને એ વિષયનો પરિચય કરાવો છે તેમના માટે એ ખરેખર માર્ગદર્શક છે, અને એ દષ્ટિએ તે લખાયા છે, જે લેખકની પ્રસ્તાવના પછી માનુષ પડે છે —

“ They were meant to acquaint those who were not in direct touch with the literature of one of the most important vernaculars of India with its capacity for expansion and progress ”

ખીજી રીતે પણ એ વ્યાખ્યાનો કિંમતી છે, તેમાં વિદ્વાન વ્યાખ્યાતાએ ગુજરાતી ભાષા પર જે ભૌગોલિક આસર ચલા પામી છે, તે નોધી છે, એટલુજ નહિ પણ જુદી જુદી સંસ્કૃતિ અને ધર્મની પ્રભાઓએ તેના ધડતરમાં દિસે આપેલા છે, જેમકે પારસી, મુસ્લિમ, જૈન, ખ્રિસ્તિ વગેરે, તેનો ઉન્નેષ સુદ્ધ કરવામાં આવ્યો છે ગુજરાતી પ્રભામાં એકજ

કોમ કે જાતિનો સમાવેશ થતો નથી; પણ તે સમૂહ પચરંગી છે, એમ કહી શકાય. તેની અસર પણ લિંગ લિંગ પ્રધાનની નિવડે; તેમજ તેની વિશિષ્ટતા એ છે કે ગુજરાતી પ્રજા વેપાર ઉદ્યોગમાં આગળ પડતી તેમ સાહસિક છે, વ્યવહારકુશળ તેમ ક્રીણી નજરવાળી છે અને દુનિયાના સર્વ ભાગોમાં ગુજરાતી ભાષા બોલતો કોઈને કોઈ ગુજરાતી મળી આવશે, એટલે કેવિ ખખરદારના શબ્દોમાં આપણે કહીશું કે “ત્યા ત્યાં વસે ગુજરાતી, ત્યાં ત્યાં અમારી ગુજરાત.”

છેલ્લા વ્યાખ્યાનમાં આપણા પ્રમુખજનમાંથી લવાઈ અને સમક્ષીકાની ચેડે અયોપ થતા કલગી અને તોરાવાળાઓના ખ્યાલદાપાના સાહિત્યની નોંધ દી. બા. કૃષ્ણલાલભાઈએ કરી છે, તે વિચારવા જેવી છે. તેઓ લખે છે,—

“Two and a half to three generations ago, the peculiar branch of poetry known as લાવણી, ખ્યાલ અને દાપા was very much affected by the Gujarati speaking masses. It had its origin in North India. Hindus, Parsis and Muslims were all votaries of this species of song recital, and many were the Akhadas (contests) held where Ustad after Ustad was put on his mettle to display his superiority in the composition and recital of લાવણી, ખ્યાલ દાપા. Malabari was nurtured on it. Surat and Navsari and many other places in Gujarat entertained these singers, and their Jalsas were no uncommon event in those days. They drew crowded audiences, and sometimes, when they took sides and favoured one declaimer against another, breaches of the peace occurred and heads were broken.”*

પ્રસ્તુત વ્યાખ્યાનોમાંના બીજા મુદ્દાઓ આગળ જતાં ચર્ચવાના છે,

* The present state of Gujarati Literature, p. 108.

તેથી એ વિશે વધુ લખાણ ન કરતા આપણે હવે શ્રીયુત મુનશી રચિત
Gujarat and its literature-એ પુસ્તક પ્રતિ વળીયું

એમની કાગકિર્દીની શરૂઆતથી શ્રીયુત કનૈયાલાલ મુનશી ગુજરાતના
ગૌરવ માટે અભિમાન ધરતા આવ્યા છે, અને જનતામાં એ પ્રકારના માન
અને મમતાની લાગણી જન્યત થાય, એ આશયથી એઓ પ્રયત્ન કરતા રહ્યા
છે “ગુજરાત એક સારકૃતિક વ્યક્તિ,” એ વ્યાખ્યાન આપનામાં અને
ખાટણની પ્રભુતા, ગુજરાતનો નાથ અને રાજધાનિગજ એ તવનકથા ત્રિપુ-
ટીની રચના કરવામાં, ઉપરોક્ત લાગણી જ પ્રધાનપણે જવાનહાઈ હતી

મુખ્યમાં સાહિત્ય મસદ્ આપવામાં પણ તેમની મુખ્ય નેમ ગુજરાતી
સાહિત્યની સેવા કરવાની હતી અને તેની દ્વારા ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ
અને એક સારો ગુજરાતી પ્રાચીન તૈયાર કરાવવાના મનોરથો ધણા વર્ષોથી
તેઓ સેવતા આવે છે અને એ વિચારોને અમલમાં મૂકવા તેઓ લાખા
સમયથી પ્રયાસ કરે છે, અને એ શુભ પ્રવૃત્તિના ફળ તરીકે આપણને
આગાઉ “મધ્યમકીન સાહિત્ય પ્રવાહ, ખડ પ” એ નામનું પુસ્તક પાંચ
છ વર્ષ ઉપર પ્રાપ્ત થયું હતું શ્રીયુત મુનશી માટે એક મિત્ર હતું છે, કે
જે કાર્યને તેઓ હાથમાં લેવાના તેને પૂર્ણ કરે જ જવવાના, અને પ્રસ્તુત
ગુજરાતના સાહિત્ય ઇતિહાસનો ત્રતાત એજ વાતની સાક્ષી પુરશે

ઉપર હતું તેમ ગુજરાતી સાહિત્યનો એક સારો ઇતિહાસ રચવાના
તેમને કાંઈ હતા અને તેઓ ગુજરાતની મદદતા, ગૌરવ અને વ્યક્તિત્વને
ચોને-ઉત્તેજે એવા પ્રકારની લેખનશૈલીને ઇચ્છતા હતા પોતે મુખ્યાર્થના
વ્યવસાયી જીવનમાં એટલા બધા રોકાયેલા રહેતા કે તે વિશે વિશેષ ધ્યાન
આપી શકે નહિ, પણ સન ૧૯૩૦ માં રાષ્ટ્રીય સત્યાગ્રહની લડતમાં
જોડાતા, તેમને જેન મળી અને ત્યાં જે નિહતિ પ્રમ થઈ તેનો મદુપયોગ
તેમણે પ્રસ્તુત પુસ્તકના લેખનકાર્યમાં કર્યો, એ એક આનંદજનક ખિના છે

ચોક્કસ મદિનાઓપર એક પાગસી ટ્રોફેમરે ગુજરાતી સાહિત્યનો
સાગોપાગ અને પદ્ધતિમર, ઈંગ્રેજીમાં ચર્ચતા એક ઇનિદામ પુસ્તકની
માગણી મરી હતી તેઓ દી બા કૃષ્ણનાથ ઝવેરીના બે પુસ્તકો કરતા વધુ
માહિતવાળો, સચિરતર અને વિવેચનાત્મક ઇચ્છતા હતા આમારે તેમને એવું
પુસ્તક હાલમાં નથી એવું સખેદ જણાવવું પડ્યું હતું, પણ એવું આશ્વાસન

આપુ હનુ, કે શ્રીયુત મુનશીનું પુસ્તક પ્રેમમા છે, તે નજદિકમા પ્રસિદ્ધ થનારું છે અને તે તેમને ઉપયોગી થઈ પડશે અને જાણવતા આનંદ થાય છે કે શ્રીયુત મુનશી રચિત 'ગુજરાત અને તેનું સાહિત્ય' એ નામનું અંગ્રેજીમા લખેલું પુસ્તક જેઓ ગુજરાતી વાંચી શકતા નથી, એના સાહિત્યગ્રંથોને તે બહુ કિંમતી થઈ પડશે, અને તેઓ ગુજરાતી સાહિત્યનું મૂલ્ય તેમ નિશ્ચિતતા આકાંક્ષાને યજ્ઞિતમાન થશે એ પુસ્તકની મુદ્રકાપી વાંચીને જાણતા સમૃદ્ધતા પ્રેરેલું હોય, જે અભિપ્રાય લખી મોકલ્યો છે, તેની સાથે, અમે માનીએ છીએ, કે તેના મર્ફ વાચકે મગત થશે

" The thanks of all are due to the author for giving in original and translation some of the finest passages of the works he criticises, and for the useful discussion of the progress of language and metrical forms "

સદગુ ઇતિહાસ પુસ્તકની ખુબી એ છે કે તેની જૂનિઝ તેના છેક પાયામાથી ઉપાડીને, તેનો ઉદ્ધાવ એવો આકર્ષક અને છટાદાર રીતે ગોઠવ્યો છે કે તેની મુંદ્ર છાપ પડ્યા વિના રહે નહિ

ગુજરાતી પ્રગ્નના ધડતર ને વિકાસમા જૂદી જૂદી પ્રગ્નઓના રચાયી વસવાટનો દિ-સો ગ્રહેયો છે, તેમ તેની સરહદપર આવેલા પ્રદેશની, તેના બાપા સાહિત્યપર, પ્રબળ અમર થવા પામી છે, એ પ્રવર્તક બંગોનું નિરુ પથુ કરી, દશમા સૈકામા ગુજરાતી લાપાનો, જે સન્મેગેમા ઉજ્જવ થયે તેનો લખાણથી અને વિગત-શર, પુરતા અને જરૂરી આધારો ટાકીને, વૃત્તાત શ્રીયુત મુનશીએ આપેલો છે, અને ઈર્તાની લેખિની એવી સમર્થ અને તેજસ્વી છે કે ગમે તેના ગુ કે મુદ્દાને પથુ રમિક કરી શકે છે, તે એ પ્રથમની નિશ્ચિતતા છે

આચીન ગુજરાતી સાહિત્યની ચર્ચા તે પુસ્તકના લખજન સવાબમે પૂટ રોકે છે, પણ મામાન્ય વાચકને, અમે ધારીએ છીએ, કે અર્ચીચીન વિભાગમા વધુ રસ પડશે, અને વર્તમાન સાહિત્યમા શ્રીયુત મુનશીનું સ્થાન અગ્ર સ્થાને છે, એટલે એમની કૃતિઓનું વિવેચન વાચકને આપણે સામાન્ય રીતે ઉત્સુક હોઈએ, પણ તેમણે પોતા વિગે જાને કાષ્ઠ નવખના, એમના મિત્ર, અને આપણા સાહિત્યના એક જાણીતા અભ્યાસી મી તાગપોરવાળા પાસે

એક વિસ્તૃત નિમિષ લખાવ્યો છે અને દાખવ કર્યો છે, તે મનનીય માત્રુમ પડશે થીમતી લીલાવતીનું સ્થાન ગુજરાતી સાહિત્યમા અનોખું છે, તે એમના રેખાચિત્રો વાચનાર સૌ કોઈ સ્વીકારશે, અને તેમની કૃતિઓની પરીક્ષા “શિશુ અને સખી” ના લેખકે કરેલી જોઈને તાજુમ થશે. એ અથનો આખોય અર્વાચીન વિભાગ વાચવા જેવો અને રસપ્રદ જણાશે.

તે અથનું લેખનકાર્ય તેમણે જે-મા જે પુસ્તકો ઉપવબ્ધ થયા તેનો ઉપયોગ કરીને યથાવકાશે કર્યું છે તે કાર્ય સાર તેમનું વાચન પ્રથમથી ચાતુ હજુ અને તેની તૈયારી પણ, મિત્રોની મદદ લઈને, લામા સમયથી કરી ગમ્પી હતી

એમના જેવા પ્રતિભાશાળી અને બુદ્ધિમાન લેખકને પ્રસ્તુત પુસ્તક માર જરૂરી અને અપયુગ્તી હકીકત સાપડતા, તે હકીકતને વ્યવસ્થિત અને મુદ્દાસર ગ્જુ કરવામા, એક કુશળ એડવોકેટને યોગ્ય એમણે કુનેહ દાખવી છે, અને જે બુદ્ધિચાતુર્યથી, જે બાહોશીથી, જે જુરસાથી અને મમત્વથી પોતાના દેસની રજુઆત કરેલી છે, તે ખરેખર આપણને ચકિત કરે છે, અને તેમની બુદ્ધિશક્તિ માટે માન ઉપજાવે છે. વિશેષમા ગુજરાતની અગ્નિમાના એ પૂજનરી હોઈને, તે પુસ્તક વધુ ગૌરવભર્યું થઈ પડે છે. ગુજરાત અને તેના સાહિત્યનો પશ્ચિમ કરવા સાર આપી સરસ પુસ્તક આપણી પાત્રે હાથમા નથી અને તે એક તેજસ્વી અને ઉત્તમ કૃતિ છે, એમ એનો કોઈ પણ વાચક સ્વીકારશે.*

સદરજુ અથ જેમ સરસ છે તેમ હોપવાળો અને અપૂર્ણ છે એમ પણ તેનો વાચનાર જોઈ શકશે. એ વિષયના આલેખનમા એમણે શુદ્ધ સાહિત્ય કૃતિઓ જ વિચારી અને તપાસી છે. ઇતિહાસ, તત્ત્વજ્ઞાન, ચરિત્ર, વારા, વ્યાકરણ, ભાષાન્તર અથો વગેરે સાવ પડતા જ મૂક્યા છે, એ તેની મુખ્ય ખામી છે ખીમ્મું, કેટલાક ગણીના લેખકો વિશે વધુ વિવેચનની આવેશા રહે. પણ તેમનો નામ નિર્દેશ કરીને જ લેખકે સતોય

* The author's vision of Gujarat with all its vicissitudes, cultural, literary and political, is as romantic as it is real, with occasional touches of Mr Munshi's vivifying imagination." B H Vyas

Times of India, 28th September.

માન્યો છે, જેમકે વજીરાન સાહી, હરિવાન મિત્ર વગેરે તે મિત્રાણ બાદા શુદ્ધિના ખામ દિમાયતી અને આપણી માનની સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ ગ વ કમળારા કરનું નામ સન્નિધિ, તેમજ પ્રતાપનાટકના કર્તા કવિ મણુપતરામ, જેમણે આપણું મહામાનવ ગુજરાતીમાં ઉતાર્યું છે, જે આપણા સાહિત્યમાં અમાધાગ્ય બનાવ હતો અને જેમની અન્ય કૃતિઓ પણ પદ્યની છે તેમનો, અને પારસી લેખકોમાં કાનરાજી અને મર્ઝબાન, જેમના પુસ્તકો લોકપ્રિય નિરોધા છે અને તે મહોટી મધ્યામાં પ્રસિદ્ધ થયા છે, તેમના નામો સાહિત્યકાર તરીકે આવના જોઈતા હતા, અને પાંચી લેખકો તરીકે તેમને કંઈક મહત્વ અપાવું ઘટવું હતું.

તે મિત્રાણ બીજા મિત્રા પાસેથી હકીકત મેળવીને તે પુસ્તક લખાયું છે, તેથી તેના લેખનમાં ટટલીક ભૂલો દાખલ થયા પામી છે કવિ દયપતરામના જૂનનિમ્મ અને જ્ઞાતિ નિમ્મને લેખકે કરિતા તરીકે જણાવ્યા છે પણ તે ગણ્યા છે, તેમ જુદિપ્રકાર માસિક સોસાઈટી હમ્મક સન ૧૮૫૪ મા આપ્યું હતું, સન ૧૮૫૦ મા તે વિદ્યાભ્યાસક મહાગીએ કાઢ્યું હતું વળી 'ગુજરાતની જુની વાર્તા'નું પુસ્તક જાણીતા ઐનિદામિન નવન દયાના લેખક શ્રીયુત સુનીનાન વર્ધમાન સાહના નામે ચકાવેલું છે પણ તે પુસ્તક એવા બીજા મારી રીતે જાણીતા લેખક શ્રીયુત મણિનાન જાગરામ બદલી કૃતિ છે, અને "મોઢી સોમનાથ" નામનું પુસ્તક પણ તેમનું લખેલું નથી 'શાન્તિસુધા' આખ્યાનના કર્તા અને પ્રાચીન કાવ્યમાળાના મપાદક રાજગલ છેડાનાન નરબેરામ બદલે છે. ઉલ્લેખ થયો જોઈતો હતો શ્રીયુત ડાહ્યાભાઈ દેગસરીનું નામ 'મારીના સાહિત્ય'ના લેખક તરીકે મણાવ્યું છે, પણ તેમની જાણીતી કૃતિ "પુનસુન" નું નિરમણ થયું છે તે વાજમી નથી. 'બાગા' અને 'ચોગિની' એ બે નવનથાઓના લેખક, સદરી સુમોધ મામિના તની શ્રીયુત વમમોહનગાય જ દેસાઈને જૂની ગયા છે તે મી મુનલીની મહોની જૂલ છે, પણ "કુમારના સ્ત્રી ગલો" ના લેખક શ્રીયુત ઈફુલાન વાલર જેમણે, નવજીવન અને યુગધર્મ જેવા પ્રાણુસન મામિકો કાઢ્યા હતા, તેની નોધ સરખી નહિ એ અન્યાય જ કહેવાય.

એટલે આ પુસ્તકનું નિરમણ સુખ્યત્વે કવિતા, વાર્તા, નાટક, નવનિકા, નવનથા પુતું, પણ ચોખ્ખ પ્રમાણ વિનાનું, કાંઈક ઉપનંદ અને કાંઈક

ક્રાઈક રથએ દોપવાળું છે; તથાપિ એક સરસ કૃતિ તરીકે, અને માનીએ છીએ કે, તેનું મહત્વ કે મૂલ્ય ગૌણ ચતું નથી.

મહાત્માજીએ એ પુસ્તકને આશીર્વાદ આપતા કહ્યું છે, કે ‘આ પુસ્તકથી મુનશીના કાર્યનો આરંભ થાય છે; તે જરૂરનું હતું. પણ આવું સારી રીતે આદરેલું કાર્ય તે ચાલુ ગણશે. તેમનામા એ કાર્ય સારું જોઈએ એવી લાગણીની ધગશ છે,’ અને તે અભિપ્રાય ખરેખર સાચો છે.

શ્રીયુત મુનશીનું પુસ્તક વાચતા એક વસ્તુ સ્પષ્ટ રીતે જણાઈ આવે છે કે જેને શુદ્ધ માદિત્ય કહેવામા આવે છે તે કવિતા, નાટક, નવલિકા, નવલકથા એ વિભાગો ઉપર તેમણે ખમુમ કરીને લક્ષ આપ્યું છે; પણ જે સાદિત્ય વિભાગ માદિતીદર્શક અને જ્ઞાનભોધક છે, જેમા ભાવાન્તરનો સમાવેશ થાય છે, તે પ્રતિ સાવ બેદરકારી બતાવી છે. ઇતિહાસ, ચરિત્ર, તત્ત્વજ્ઞાન, પુનતત્ત્વ, વ્યાકરણ, કૌશલ વગેરે અંગે શુદ્ધ સાદિત્યના પોષક અને તેની પ્રતિ કરનારાં છે; અને પ્રજાના માનસિક વિકાસમાં તે સદાય કર્તા હોય છે, તેમજ તેમનું મહત્વ અભ્યાસની દૃષ્ટિએ થોડું હોતું નથી.

ખરી રીતે એ સાદિત્ય વિભાગને વધારે ચર્ચવાની જરૂર છે, કેમકે આજે પણ તે અજ્ઞાનવિશેષો, સત્ય વિનાનો અને વિસંગત્યો પડેલો છે; અને તે વિચારવાની વધુ જરૂર એ કાગળખર છે કે તે એકત્રિન પ્રયામ અને મંથનન માગી લે છે.

શુદ્ધ સાદિત્યના મર્જનમાં કેટલીક મરજતા હોય છે, તે આ વિભાગમાં હોતી નથી; અને તે સારું કેટલીક માધન મામત્રી અગાડથી મંમદાવાની, તેની નપામ અને પરીક્ષા થવાની વિશેષ જરૂર રહે છે; અને એવી મુગમતા સુલભ થઈ શકે એ આશયથી માદિત્ય સગાઓ અને પરિવદ મંડળની સ્થાપના કરવામાં આવે છે.

મન ૧૯૩૦ માં વસનજી માધવજી વ્યાખ્યાનો આપતાં, પ્રસ્તુત વિષયપર વિષેમન કરતાં શ્રીયુત નર્મસિદ્ધનવખાઈએ જણાવ્યું હતું. કે,—

“દરે આપણી ખામીઓ મળીવીએ. તત્ત્વજ્ઞાન, ઇતિહાસ, માધ-સ (બૌદ્ધિક વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર), અર્થશાસ્ત્ર, જીવનચરિત્ર, વીરચરિત્રકાવ્ય અને બીજી અનેક સાદિત્યની શાખા-જે પશ્ચિમની લક્ષણજૂન છે—એમાં આપણે ઘણું કાઈજ નથી કર્યું. આપણા પ્રાચીન મંદિરન માદિત્યમાં પણ વિષયની વિવિ-

ધનાવાળું, કદપનાની અપૂર્વતાવાળું અને મંગીન ગુણુવાળું થયું છે. આ બે મહાન સાહિત્યો સાથે ઉભું રહી શકે એવું આપણું ગુજરાતી સાહિત્ય નથી. એમને પડખે તદ્દન ચેતીઆ માણુમ જેવું દેખાય છે. અને છતાં આગળ કહ્યું તેમ આપણે નિરાશ થવાનું કારણ નથી. આપણા અન્તરંગ દોષો દૂર કરીએ અને આપણી ન્યૂનતાઓ પૂરવાનો પ્રયત્ન કરીએ તો આપણી આગળ ઉજાળું ભવિષ્ય પડયું છે.”^x

અને તે મંમંધમા એટલુંજ નોંધવું બમ થશે કે તે કાર્યની વ્યવસ્થા વિના વિશ્વએ થવી જોઈએ છીએ.

આપણા ઇતિહાસ અને ચરિત્રના માધનો દિવમે દિવમે ક્ષીણ થતા જાય છે. પોણામો મો વર્ષની માહિતી એકત્ર કરતા પણ બહુ બહુ મુશ્કેલી-ઓ નડે છે, અને તે પણ પૂરેપૂરી ભાગ્યે જ મળી આવે છે; એ પરિસ્થિતિમા, તે માધનો એકત્ર કરવાની અને સંગ્રહ કરવાની આપણી જવાબદારી થોડી નથી. આપણા પ્રાતનો એક સંપૂર્ણ નહિ તો પણ વાસ્તવિક દૃષ્ટિકોણ આપેખનો એક સારો વિશ્વમનીષ ઇતિહાસ નથી, એ આણું શૈક્ષણિક નથી. એવી રીતે આપણા અગ્રેમર અર્ચાચીન સાહિત્યકારોના પ્રમાણુભૂત ચરિત્રો નહિ-પ્રાચીનોની વાત બાગુએ રહી,—એ આપણી હૃદયશન્મતા નહિ તો બીજી શું હોય શકે ? એકલું માહિત્ય કે સમાજ-ઉત્થન મમજવામા જ નહિ પણ ઉત્થન ધડતરમા ચગિત્રથો બહુ મદદગાર થઈ પડે છે, એવો અનુભવ ધણાનો હશે.

ભાષા માહિત્યના અભ્યાસમા કોશ અને વ્યાકરણ અગ્ર સ્થાન લે છે; અને મિશનરીઓ જેમને આપણી ગુજરાતી ભાષાનો અભ્યાસ કરવાની અગત્ય પ્રથમ ઉભી થઈ તેમણે તે કાર્યમા મદાયભૂત થઈ પડે એવા પ્રાથમિક વ્યાકરણ અને કોશ ઓગણીમમા મૈકાના પૂર્વાર્ધમા રચ્યા હતા; પણ તે પછી આપણે તે રિચયમા જોઈએ તેવી પ્રગતિ કે સુધારો કર્યો નથી, એ શરમ લઈ છે.

આ પ્રકારના વ્યવસ્થિત અને મયોજિત કાર્યની યોજના પરત્વે આગળ મૂચના કરવાની છે, એટલે તેને નહિ લંબાવના, આપણે પ્રક-ગણના મથાળે જે અવતરણ મૂકેલું છે, તે મુદ્દાને પ્રથમ હાથ ધરીશું;

છેલ્લા દશકામાં ગુજરાતી સાહિત્યમાં અત્યંત રફૂતિ આવેલી છે. તેના પ્રકાશનોતી સખ્યા એકલી વધેલી છે એમ નહિ પણ તેમાં વિવિધતા પણ માત્રમ પડે છે, અને આધિકત્વ અને ગુણની દષ્ટિએ, તે પુસ્તકો જનનાનું અગાઉ કરના નિરૂપ ધ્યાન ખેંચે છે અને તેને લઈને તેના પ્રચાર પણ પુષ્કળ વધ્યો છે નરા નરા લેખકો સારી મજામાં ખસાર આપના માડયા છે અને તેઓ ચાલુ પ્રજાનિકાને સુખપણે વાગી ન રહેતા, જીવનના દરેક પ્રશ્નને કુતુહલવાથી, અભ્યાસની દષ્ટિએ અને વિચારના પ્રચારથી, ચર્ચાવા ધિક્કે છે, અને તે મધ્યમ આજે સમાજજીવનમાં જે મથન થઈ રહ્યું છે, ઉત્ક્રાંતિની પૂર્વ તૈયારી થઈ ગઈ છે, તેનું સૂચક છે, અને તે પ્રજાતિ જેમ જીવન તેમ રફૂતિમય છે તેમાં નરજીવનની ઉર્મિ અને ઉછાળો છે, તેમ જ મર્ત્ય અને ઉ'નાસમય જીવન જીવવાના અભિનાય પણ છે. તદર્થ નવા જીવનની પરીક્ષા અને મૂલ્ય થઈ ગયા છે, અને એ કહેવાની લાગે જ જરૂર રહે છે કે એ સર્વમાં નવિય પ્રશ્ન (૭૦૮) કેન્દ્ર મ્યાન લે છે. પ્રેમ ની વેદના મેણે જાનુભવી નથી ? કયુ સાહિત્ય પ્રેમચર્ચા વિતાનું મળી આવશે ? પ્રેમ નિનાનો સંસાર રુપક અને ચન્દ્રમય જાગ્રામે,

વળી એ નરા લેખકો જન્મતબરની પ્રજ્વલિ અને માહિત્ય કૃતિઓથી વામ્ફ થઈ, આપણા માહિત્યમાં એ નિચાત પ્રસાદ અને આદેવનો આણુવા, વારતવિકાસ અને રનાઆનિતા ઉભી કરવા, જુદી જુદી દષ્ટિએ પ્રયોગ કરી ગયા છે, જે કે તેમાં પાત્રાત્ય વિચાર અને સમૃદ્ધિની અસર ખૂબ હોય છે, અને તેનું અનુકરણ પણ જાદે પ્રમાણમાં જોવામાં આવે છે તોપણ આપણા પ્રતિષ્ઠિત માદારથી નરસિદગવખાઈએ, મીયુન મુનગીની અગ્ર-કૃતી કૃતિઓથી ગુજરાતી સાહિત્ય નિલુપિત થયું છે એવો અભિપ્રાય અગાઉ દર્શાવ્યો છે, તે, વિરનારીને આપણે ગર્વપૂર્વક કહી શકીએ, કે, તે ઉપગત ધૂમકેતુ, બહુમાર્ધ ઉમંગવાડીઆ, ગમનારાયણ પાદક, અખ્યાત્ય દેમાઈ, સુન્દરગ, ચન્દ્રવદન મહેતા પ્રભૃતિઓની કૃતિઓએ ગુજરાતી સાહિત્યને સમૃદ્ધ તેમ ઉત્તરવગ કર્યું છે.

વર્તમાન ગુજરાતી માહિત્યની ગિતિ આ ની આશાજનક હોવા છતાં મદારમાજીએ ગુજરાતી સાહિત્યને કમ્પા વર્ધ્યુ છે એ કથન કેદસાઈને નવાઈભર્યું લાગશે પણ જેઓ મદારમાજીના વિચારો અને પ્રજ્વલિઓથી પૂરા પરિચિત છે, તેઓ જરૂર કહ્યો કે જે પ્રમગના લોકોમાં માહિત્યની

તેઓ માગણી કરે છે, તેવું નવું સાહિત્ય આપણે અહીં હજી ઉદભવ્યું નથી. પ્રાધપણ એટલું સ્વીકારશે કે આપણા નવા સાહિત્યનો મદેસો જનતાને પૂરે પહોંચે નથી તેઓ હજી નગસિંહ અને બોન્ને ભક્ત, પ્રેમાનંદ અને શામળના વિચારોમા રમે છે. તેમાંથી ગ્રેગ્યુ અને ગ્રેભાઈ. પામે છે નરા કનિના નામ સુદ્ધાત તેમને ખમગ નહિ દોષ ' એ શુ બતાવે છે ?

સન ૧૯૨૦મા ઝડી સાહિત્ય પરિષદે યોજેલી વ્યાખ્યાનમાળા અંગે કવિવગ્ ગવીન્દ્રનાથ ટાગોરે એક જાહેર વ્યાખ્યાન અગ્રેજીમા આપ્યું હતું, તેનો માર કહી મજાગાનના મહાત્માજીએ કહ્યું હતું કે આપણી કવિતા એક મેદટ ખેંચનાર, કાશીયો સમજી શકે એવી સરલ અને માદી લખાવી જોઈએ

મહાત્માજીના કથનમા એટલું તથ્ય રહેલું છે કે નવું સર્જન થાય, જે ઉત્તમ અને અમરકારક હોય તેનું તારતમ્ય, તેનો ભાવપ્રવાહ જન-સમૂહને પહોંચવો જોઈએ એ વિચારનું દોહન તેમનામા પ્રમરે અને એાત ગ્રાત થાય, એવી પ્રવૃત્તિ પણ આવશ્યક છે, અને એ પ્રકારના સાહિત્યને લોકભોગ્ય સાહિત્ય એવું ઉપનામ આપણે આપીએ તે અનુચિત નથી

આપણા ગમાયણ અને મહામાગતના પુસ્તકો જનતા મ્હોટે ભાગે વાચતી નથી, પણ તેનો કયા ભાગ, તેમાનો મહત્ત્વનો વિચાર ભાગ તેમના જાણવામા આવે છે, એ પ્રસિદ્ધ બિના છે, અને એ સિદ્ધિ કેવી રીતે પ્રાપ્ત થઈ, એજ આપણે જોવું તપાસવું રહ્યું

અમારા એક પુસ્તક પ્રકાશક બિન ધણી વખત ટકોગમા અમને કહે છે, કે, તમાગ માહારાની પાચમેા પ્રતો પાચ વર્ષે ભાગ્યે જ ખપે છે, જ્યારે અમારા લોકભોગ્ય સાહિત્ય, નગસિંહ મીરાના પદોની, ભજનાવલીની, સદેવત માવલિગા અને મજનમારની વાર્તાની, શામળ અને પ્રેમાનંદના વ્યાખ્યાનો અને વાર્તાઓની, દર વર્ષે પાચથી દશ હજાર પ્રતો ઉપડે છે.

એ ભાઇના મુદ્રામા કટાક્ષમિશ્રિત કાષ્ટિક સત્ય રહેલું છે અને તે એ કે આપણા સાહિત્યકારોએ એ જનતાને મતોપસા, તેમને મગમરી અને રમિક કરવા કાઇ પ્રયત્ન કર્યો નથી; અને તેથી મહાત્માજીની જે ક્ષરિયાદ છે તે વજીદવાળી છે

એ મ્હોટા જનમપ્દને અક્ષ-ચાન પ્રાપ્ત થયલું નથી, તે કાગળે નરા વિચારનો મદેસો આપણે તેમને લોખંડયાદાન, રામલીલાદારા, કથાકીર્તન

દ્વારા, નાટકોદ્ધારા, રેડીઓ અને સિનેમાદ્વારા તેમ આપણા મદાન પુરુષોના પ્રત્યક્ષ વર્તનદ્વારા, પહોંચાડવા વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ, તેની જાળરી અમર જરૂર થશે એ નિર્વિવાદ છે. પણ તેથી એમ સમજવાનું નથી કે આપણે વિદ્વદ્-ભોગ્ય માહિત્યની અવગણના કરવી જોઈએ. જે લોકભોગ્ય સાહિત્ય તૈયાર થવાનું તે ઉપદ્ધા વિચારનું દોહન, નવનીતગણે જ હશે; એટલે વિદ્વદ્ભોગ્ય માહિત્યનું સર્જન પૂર્વવત્ જ્ઞેશમંથ અને નિયમિતપણે રચાતુ રહે, એજ ધર્યનીય છે.

કવિવર દાગોરે એક અસંગે વ્યાખ્યાન આપતા, વિદ્વદ્ભોગ્ય સાહિત્યને વગળાનું રુપક આપ્યું હતું. જેમ મૂર્ચના તાપ પાણીમાથી વરાળને ખેંચી લઇને ઉપર આકાશમા લઇ જઇને મિચે છે, અને તે વરાળમાથી પછી વાદળા ઝંધાઇ, તે પૃથ્વીપર પાછળથી વરસાદરૂપે વરસે છે; અને સારીય સૃષ્ટિને વૃષ્ટિદ્વારા લીલીછમ અને ફળદ્રુપ, સુશોભિત અને આનંદમય, કરી મૂકે છે, તેમ આપણા વિદ્વાનો જનમમાજનો અનુભવ મેળવી, નિરીક્ષણ અને ચિંતનદ્વારા, અભ્યાસ અને અધ્યયન કરીને જે કાંઈ સત્ત્વ ખેંચે છે, તે વરાળ જેવું સૂક્ષ્મ તત્ત્વ હોય છે અને તેનું સ્વરૂપ અને રચના સમજવા કઠિન અને ગહન હોય છે. થોડાક નિષ્ણાત જ તેમાં ચંચુ પ્રવેશ કરી શકે. પણ તે વસ્તુ-વિચારમિદ્ધિ, ઉપયોગી અને મહત્ત્વની જણાયા પછી, વરસાદરૂપે તેના સાર, ભાવાર્થ પ્રગતને મળવો ઘટે છે, તેમાં તે વિચારની સાર્થકતા અને ઉપયોગિતા રહેલા છે, એ વિમરાણું જોઈએ નહિ.

એ દૃષ્ટિમિન્દુ આપણી સમક્ષ ગ્રહેતા, જે વિદ્વદ્ભોગ્ય અને લોક-ભોગ્ય સાહિત્યનો દેખીનો વિરોધ છે તે આપોઆપ દૂર ચર્ષ જશે.

નવી સાહિત્ય કૃતિઓમા દોષ છે, ખામીઓ છે, અપરવના છે, એની અમે ના પાડતા નથી; પણ તેમાં, સાથે સાથે ગ્રાણ્ય, જુરસો અને દૈવન છે, એ પણ સ્વીકારણું જોઈએ; અને તે પશ્ચિમામ બહુધા અત્યારે જે એ

મંગલના એ બુદ્ધિ જોઈએ નહિ કે જનતામાં જે નવું ચેતન આવેલું છે, તેના એ મયન જ છે અગાઉ સમુદાય મયનમાથી જે ચાલે નતો પ્રાપ્ત થયા હતા, તેમાં જેમ પિરા અને અમૃત અને ભોગ હતા તેમ આ મયનમાં પિરા અને અમૃત અને ગદેના છે, માન આપણને તેના વિશેષ નેતા, તેનો સદુપયોગ કરતા આવડવું જોઈએ, તેમાંના નિયાર અને મિદ્ધાત છવનમાં ગ્રહણ કરના માન્યેની ગાંધી આવશ્યક ધર્મ પડે છે

નરીન, રવનન અને મૈલિંગ સાહિત્ય ॥ વિશેષ ઉપરનું વિવેચન છે પણ જેને આપણે જ્ઞાનમોધક અને ઉપકારક સાહિત્ય (knowledge of information) એવું નામ આપીએ, જેમકે ઇતિહાસ, તત્ત્વજ્ઞાન સમાજશાસ્ત્ર, ઇશ, વ્યાકરણ, જ્ઞાનકોશ, ચર્ચા ઇશ, તે સર્વજ્ઞાની તૈયારી અને ગ્યના માર્ગ એના વ્યક્તિગત પ્રયત્નો આજના જમાનામાં પડતા નથી, તે સાર એકત્રિત, મગજિન અને યોજનાપૂર્વક પ્રયાગ ગ્યનો સમય ભગવંત ચૂક્યો છે

કેટલોક વર્ગ ભાષાતંત્ર સાહિત્યની અગત્યના કરે છે, પણ તે વૃત્તિ વાજાળી નથી અન્ય ભાસાઓમાંથી ઉત્તમ કૃતિઓ આપણી માતૃભાસામાં ઉતારી, આપણા સાહિત્યને મજબૂત કરવું જોઈએ, અને તે દૃષ્ટિએ હવેજી સાહિત્ય કેટલું બહુ વિશાળ અને સમૃદ્ધ થયેલું છે, તેના એ સાહિત્યના વાચક અને અભ્યાસીને પૂરો ખ્યાલ છે, પણ તેની પસંદગી કરામાં કાંઈક ધોરણ કે યોજના નથી કર્યાથી તે મર્મ જેમ વેગવળ તેમ મગન થઈ પડશે

એવો બીજો અગત્યનો અને મરને મુજબતો પારિભાષિક શબ્દોનો પ્રશ્ન છે જુના જુના પ્રાતોના નિદાનો તે વિશે ઉદાગોહ કરી ગયા છે હિન્દની ઘણીખરી દેવી ભાસાઓનું મૂળ મસ્કૃત ભાસા છે, અને આપણી એ મામાન્ય બુદ્ધિમાંનું ધોરણ લક્ષમાં રાખીને, આપણા ભાસાનિષ્ણાનો એકત્ર પ્રયામ કરે અને પરસ્પર મદદગાર સાથે તે નિશાનનું સાહિત્ય માતૃભાષામાં ઉતારવા જતા, જે મુસ્કેલીઓ હાલમાં નડે છે, જે કાર્ય નામ દાયક અને ડગાગાર નિડે છે, તેનો નિમલ ઝટ ધર્મ જાય તેમ તે યોજના વ્યવહાર થઈ પડે, એમ કહેવું નધારાપડતું નહિ જણાય

એના પારિભાષિક શબ્દોની પસંદગી અને નિર્ણય સાર જ નહિ પણ સાહિત્યના સર્વ વિભાગોમાં નિયારવિનિમય અને સાહિત્ય પ્રવૃત્તિની એકતા અને સર્જનતા સધાય, એ જોણું મદદરતું કાર્ય નથી

અગાઉ ત્યારે આજના જેવી આનમની અને ગવહારની ઝડપી સુગમતા નહોતી ત્યારે આપણા પૂર્વજોએ, સમગ્ર ભારત વર્ષનું મગફળ અને ઐક્ય, મન્દિત માહિત્ય અને આર્થ સમૃદ્ધિ દ્વારા, આપણા ધર્મ અને તે સિદ્ધિ ખરેખર અપૂર્વ હતી

ગાજકીય મધ્યરણુ યોજીને બ્રિટિશ સરકાર દ્વારા આપણા દેશને સાકળી બેનાનો અખતરો અજમાવી રહી છે, અને આપણા ભિન્ન ભિન્ન ભાગોને, બ્રિટિશ અને રાજસ્થાની પ્રદેશોને, જોડી દેવાનો એ પ્રયાગ આવ ગર પાત્ર છે, અને એ રીતે જે જુગિજા તૈયાર થાય છે, તે કાર્યમાં અમે માનીએ છીએ, કે આપણી ભાષા અને સાહિત્ય પણ બહુ મદદગાર થઈ પડશે

તે મગવમાં આપણા અગ્રગણ સાક્ષર શ્રીયુત કનૈયાનાથ મુનશીએ, હિન્દી સાહિત્યના સમર્થ લેખક શ્રીયુત પ્રેમચન્દ્રજીના સહકાર અને મદદ વડે અને મહાત્માજીના આશીર્વાદ મેળવીને “દક્ષ” મામિકદ્વારા, તેના નવા સ્વરૂપમાં, આન્તર પ્રાતીય હિન્દી સાહિત્ય પરિષદની યોજના અને વ્યવસ્થા કર્યા છે, એ ઉત્તેજના જેવું કાર્ય છે, અને સૌ કોઈએ પ્રવૃત્તિનું મગિયામ ઉત્ક્રાંતિપૂર્વક તપાસવું રહેશે

એ પ્રવૃત્તિને સહાયક અને યોગ્ય થઈ પડે એવો પ્રશ્ન એકવિધિનો છે, આપણી જુદી જુદી પ્રાતિક ભાષાઓ, તેમને હાલની ચાતુ રીતે નહિ લખતા કે નહિ જાપતા, તે સર્વ સુધારેથી નાગરી લિપિમાં જાપવાની વ્યવસ્થા થઈ શકે, એ આપણી પ્રગ્નના મગફળ અને ઐક્યની દૃષ્ટિએ તેમ ભાષા-સાહિત્યના વિકાસની દૃષ્ટિએ, બહુ ઉપયોગી તેમ જરૂરનું છે

તુર્કીએ સેકડે વર્ષોની પ્રજ્ઞાવિકાસ તોડીને આપણા યુરોપની પ્રગતિ સાથે એકસરખી રીતે કુચ કરી શકાય અને તેમના ભાષા માહિત્યનો સરલતાથી લાભ મેળવી શકાય, એ હિન્દ આશયથી તુર્કી ભાષાને રોમન લિપિમાં લખવાનું ફરમાન કાઢેલું છે અને તે અમલમાં પણ આવી ગયું છે.

મહાત્માજીની દેખરેખ અને સવાહ મુજબ વર્ધોમાં એક નિષિ મમિતિ ભારતનર્થ સાર એક લિપિની યોજના વિચારી ગઈ છે અને તે સમિતિના એક નિર્ણયન પત્રમાં જણાવાયું છે, કે બગાળી લિપિ વધારે જુની હશે, કાનડી લિપિ વધારે સુદર હશે, પણ નાગરી લિપિ, માત્ર તેમાં મહેજ સુધારો થવાથી અને તેની એકસરખા ધોરણમર યોજના કરવાથી, -સમગ્ર દેશમાં એક લિપિ તરીકે વપરાવા યોગ્ય છે; એટલુંજ નહિ પણ હિન્દની

જૂદી જૂદી ભાષાઓના મધ્યમાં ઉચ્ચારો, તત્સમ તેમ બહારથી દાખલ થયેલા, દર્શાવવાનું દૈનંદ ધરાવે છે.

“વિજ્ઞાન અને મસ્કૃતિ” એ નામથી નિકળેલા અગ્રેજી માસિકમાં એક લેખકે રોમન લિપિ પસંદ કરવા ઉપરોક્ત કમિટીને સૂચવ્યું છે, તેનો ઉત્તર કાકા માર્ટિન કાલેન્ડરે, ઉપરોક્ત વિજ્ઞાપનપત્રમાં આપ્યો છે કે,—

“ And those who have given their thought to the reform of the Nagari script assure us that Nagari can develop all the points in which the Roman script can claim special facility so for as printing, typing and writing go ”

એ લિપિનો સ્વીકાર થતા આપણા મુદ્દલ કામમાં બહુ સુધારો તેમ પ્રગતિ થશે, એ નિર્વિવાદ છે.

આપણી ગુજરાતી પ્રજા, આપણે હવે પામવાનું કારણ, એ છે કે, દુનિયાના દરેક ભાગમાં વતીઓગી જઈ વસેલી છે, અને એ જનસમૂહ પચાગી પ્રાપ્તો બનેલો છે, અને તે, એના સાહિત્ય અને મસ્કૃતિને પ્રેરણાક્રીયતા બદલે છે, અને વિગેરેમાં એ પ્રજા જેમ સાહસિક અને બચકાર કુશળ છે, તેમ બુદ્ધિશાળી અને સાધનમય છે, માત્ર તેમનો વિદ્યા વ્યાપાર, તેમના વેપારની જેમ ખીલે તો ગુજરાતી સાહિત્યમાં દુરંત નવું પૂર આવે, તેનો વિસ્તાર અને વિકાસ વધે એ નિસંદેહ છે.

એ બધું વિચારતા, વર્તમાન મૂર્તિ ગિગનું ભાવિ અમને ઉજાગળ જણાય છે, અને હાલમાં જે કાંઈ અગલ છે, તે, તેના વિદ્યાર્થી અને ખીનવણીમાં સહાયક થઈ પડે એવા એકનિત, સમર્થિત અને યોજનાપૂર્વક કાર્ય અને પ્રયત્નરચનાની છે.

તા ૧-૧૦-૩૫
અમદાવાદ.

હીરાલાલ ત્રિ. પારેખ

* “ The Bengali script may be more ancient, the Kanarese script may be more beautiful, the Gujarati script may be the easiest to write, but the Nagari mode of writing, when it is slightly improved and standardised, is the only script that stands the chance of being used in the whole of India, and it is capable of representing all the sounds that are indigenous to, or imported by the Indian languages.

પુસ્તકોની વર્ગીકૃત યાદી

(સન ૧૯૩૪)

પુસ્તકોની વર્ગીકૃત યાદી

(સને ૧૯૩૪)

ઈ તિ હા સ

પુસ્તકનું નામ	લેખક વા પ્રકાશક	કિંમત
અક્ષયેશનીનું હિંદ ભાગ ૧લો	અમદુલાખાન પન્ની	૩—૦—૦
ઈંગ્લેન્ડનો ઇતિહાસ	અંગેલાસ નારથુજી જોષી	૨—૦—૦
ઈંગ્લેન્ડનો સરળ ઇતિહાસ અને રાજ્ય વ્યવસ્થા	ગણુપતિપ્રસાદ લલુભાઈ	૧-૧૨-૦
નાપિત પ્રકાશ	પરબુભાઈ ગોવિંદભાઈ	૧—૦—૦
પ્રાચીન હિંદમાં સંઘર્ષવન	ભરતરામ ભાનુસુખરામ મહેતા	૧—૦—૦
બહુચરાશ ઉત્પત્તિનો ઇતિહાસ	કવિ શોખીન ઊંઝાવાળા	...
મહાભારત મંજરી	નાથુકલાસ નંદલાલ ચોકશી	૨—૦—૦
મિરાતે આદમદી (વો. ૨ ખંડ-૨)	દી. યા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ	૧—૦—૦
મેગારિથનીસના સમયનું હિંદ	ચુનીલાલ ખેચરલાલ ભટ્ટ	૦—૮—૦

રાજકારણ

કમ્યુનિસ્ટ ગાદેરનામુ	પ્ર. રણછોડદાસ નારણદાસ પટેલ	૦—૬—૦
કેનેડાનુ જવાબદાર રાજતંત્ર	ચિમનલાલ મગનલાલ ડોહટર	૧—૮—૦
જેલ આરીસની બારી	પ્ર. અમરતલાલ શેઠ	૧—૦—૦
નૂતન રશિયામા ડોકીયુ	ગોવિંદરાવ ભાગવત	૦—૮—૦
પલટાતું રશિયા	પ્ર. “નવીદુનિયા” ગ્રંથમાળા	૦—૧૪—૦
ભગવતસિંહજીના પચાસ વર્ષ	પ્ર:-ગોદલ પ્રજા સમિત	૦—૮—૦
સત્યાગ્રહની મીમાસા	મગનભાઈ પ્રભુદાસ દેસાઈ	૦—૧૪—૦
સમાજવાદ તરખમાથી વિગતિ	અનુ. રણછોડલાલ પટેલ	૦—૬—૦
સત્યાગ્રહ—નિષ્ફળ અને નકામુ	“સમાજ શાસ્ત્રી”	૧—૦—૦
શસ્ત્ર		
હિંદ કથે રસ્તે ?	જવાહિરલાલ નહેરુ	૦—૨—૦

જીવનચરિત્ર

અબખાસ તેમજજી	દલમાણુજી વિ. મહેતા	૦—૩—૦
આશારામ દલીચંદ શાહ અને તેમનો સમય	મૂળચંદ આશારામ શાહ	૧—૦—૦
કચ્છના કળાધરો	દુલેરામ કરાણી	૫—૦—૦
દલપતરામ—ભાગ રજો	ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિ	૩—૮—૦
બોગીન્દરાવ દાવેડીઆ	શાન્તિલાલ ગુલાબદાસ તોલાટ	૨—૦—૦
શિવાજી જીતપતિ ચરિત્ર	વામન સીતારામ મુકાદમ	૫—૮—૦
સતી સાવિત્રી ચરિત્ર	ગુલાબીરામ પંડ્યા	૦—૬—૦
રમરણયાત્રા	દત્તાત્રય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર	૧—૦—૦
હેમચંદ્રાચાર્ય ચરિત્ર	મોતીચંદ ગીરધરલાલ કાપડીઆ	૦—૧૨—૦

કવિતા

હિરગર	કાલિદાસ ભગવાનદાસ ભાટીયા	...
કારમલનનાં કાવ્યો	કારમલન	૦-૮-૦
કાવિયાં	કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી	૧-૪-૦
મંગોત્રી	હિમાચંદર ભેળી	૧-૮-૦
શ્રીગુરુસીસામૃત	રંગ અવધૂત	૧-૮-૦
ગોદાવરી-ગીતાંગલિ	હરિહરરામ ભાગ્યચંદ પત્રજી	...
જનોર્ધનાં ગીતો	હરિશંકર વિદ્યાર્થી	૦-૨-૦
નવાં ગીતો ભાગ ૧લો	ત્રિભુવન મોરીશંકર વ્યાસ	૦-૬-૦
" ભાગ ૨જો	"	૦-૮-૦
નાના મોટા રાસ-ભાગ ૧લો	કાન્તા નાયક	...
નાના મોટા રાસ-ભાગ ૨જો	"	...
પારસી લમગીતો ગરબા વગેરે	શ્રી-સાહિત્યમંદિર-સુરત	૦-૬-૦
પામલ પર્મદમી	...	૧-૪-૦
શ્રીપાળરામનો રાસ	પ્ર. જૈન આત્માનંદ પ્રકાશ-	૪-૦-૦
પુષ્પહાર	મનુ હ. દવે	૦-૮-૦
પ્રવાસ વિનોદ	અતિસુખશંકર ક. ત્રિવેદી	૧-૦-૦
બાલ ભોલે	ધનવંત શેઠ	૦-૧૨-૦
બુદ્ધ ચરિત્ર	નરસિંહરાવ ભોળાનાથ	૨-૦-૦
મહાભારત યંધ રજો આરમ્બકપદ્ય	કેશવરામ કાશીરામ શાસ્ત્રી	૧-૦-૦
મંગળાર્થ ઇશ્વરપ્રાર્થના	કૃષ્ણશંકર હરજીવન ત્રિપાઠી	૦-૧૨-૦
રાસકુંજ	સી. શાન્તાખેન બરકીવાળા	૧-૪-૦
રાસનન્દિની	જનાર્દન ન્દાનાભાઈ પ્રભાકર	૧-૮-૦
રસિકનાં કાવ્યો	વિઠ્ઠલરાય પંજેશ્વર	૧-૮-૦
વિવાહ મંગીત	ભાઈશંકર કુબેરજી શુક્લ	૦-૪-૦
વૈરાગ્ય શતક	માવજી દામજી શાહ	૦-૨-૦
સગાળશા આખ્યાન	વ્રજગુપ્ત મુકુંદરાય દેસાઈ	૧-૦-૦
સુગંધવેલી બાસ	મોહનલાલ દલોચંદ દેસાઈ	૦-૩-૦
હૃદયરંગ	હરિહર જાદ	૦-૪-૦

નવલકથા

અમમ્યનાદ	રમણીઆન જયચદ દલાલ	૧-૪-૦
અધુ આગ	ધનેશ હ મુન	૦-૧૨-૦
અદ્ભુત યોગી	દૃષ્ટાગ્રહ લગુભાઈ ભટ્ટ	...
"એમ તો એમ"	સનતકુમાર વીણ	૨-૮-૦
ઉરદાદ	બાબુગવ નેશી	૧-૮-૦
ઝોઈયા	રમણદાસ લ સુતરીયા	
કરુણ કથાઓ	મણિવાન પ્ર વ્યાસ	૦-૮-૦
કન્ઠની પદ્મિની	નારાયણ નિસનજી દક્ષ	૩-૦-૦
કરુણાદેવ	નરસીખર ગુનગરાજ	૧-૦-૦
કાળને વિનારે	નાગદાસ ઈ પટેલ	૧-૮-૦
કીર્તિગતભ	મગનનાન બાપુજી બ્રહ્મભટ્ટ	૧-૦-૦
કાને પરણ	રમણદાસ મુનરીયા	૧-૪-૦
ગોરખ આયા ભાગ ૧ લો	ગુણવત આચાર્ય	૧-૮-૦
ગોરખ આયા ભાગ ૨ ને	ગુણવત આચાર્ય	૧-૮-૦
ગૃહસ્થિવેદ અને બીજી વાતો	પ્ર સ્ત્રી માદિક્ષમદિગ	૦-૬-૦
આમનકમી ભાગ ૧ લો	રમણના વમન્તનાન દેસાઈ	૨-૮-૦
આમનકમી ભાગ ૨ ને	રમણના વમન્તનાન દેસાઈ	૨-૮-૦
ચંદ્રકુમાર ચરિત્ર ભા ૨ ને	પ્ર જૈન સમી વાચનમાળા-	૧-૮-૦
હુદમરે	કિસનસિંહ આનડા	૦-૧૨-૦
ધુપીપોલીમ	મણિનાન દનપતંગમ પટેલ	૧-૦-૦
જનિની	દિવાનદ	...
જીવનપલટો	સ્ત્રિશક્તિ કાર્યાલય-સુરત	૦-૪-૦
જીવનપ્રકાશ	ઉમગજી ઇમાઈન મારોદી	૧-૦-૦
જેઠાથે દક વાને મત્યનો ગોધક	અનુ મીનાના શરાહ	૧-૪-૦
મુમણ	મનુભાઈ નેધાણી	૦-૧૨-૦
નેહ	ધીરજનાન ધનજીભાઈ શાહ	૦-૬-૦
તર ગિણી	રમણીક કીશનનાન	૦-૧૦-૦
દર્પણના દુકડા	અબાનાન પુગણી	૧-૦-૦
દિરેન્દ્રી વાતો ભાગ ૨ ને	મગનાગવણ નિ પાટક	૧-૪-૦
નગિમની જાતીદારી	આવરી નિ ઉદેલી	૦-૧૨-૦
નરગમ	ડી પી અનાનમ	૧-૮-૦
પનમગ	કવેચદ મેનાણી	૧-૦-૦
પરચીમી	અતીઝ મદમદની	૩-૮-૦
પતપુષ્પ	બગવત મી મેવરી	૦-૮-૦

પુસ્તકોની વર્ગીકૃત યાદી

પત્રનાતમા	રમણનાથ વ દેમાધ	૨-૮-૦
પદ્મિની		૨-૦-૦
દ્વારસીગર	‘ નમકમાર ’	૫-૦-૦
બામન્દેવા	મગનનાન વનમાળીદાસ	૧-૦-૦
બાપુડીઓ	રમાકાન્ત નિવેદી	૧-૦-૦
બ્રહ્માડના બેદ ભા ૩	ધૃત્વિગ્નાન વીમાવાળા	૧-૦-૦
બ્રહ્માડનો બેદ ભા ૪	ધૃત્વિગ્નાન વીમાવાળા	૧-૦-૦
ભૂતકાળના પડઘાયા ભા ૨ જો	મુણવત આચાર્ય	૧-૦-૦
માનિમ	અમુ ક વરી	૧-૮-૦
માતૃપ્રેમ અને બીજી વાતો	સીમાદિત્ય મદિગ-સુગત	૦-૪-૦
ગેના અને ચળનનું લુહ	છત્રનાન અમગરી	૨-૦-૦
ગદ્યમંત્રિ	બામુરાન જોશી	૨-૦-૦
ગમુજી નાતો	હરિપ્રસાદ વ્યાસ	૦-૪-૦
ગજનામુ	નરન મ પટેલ	૦-૬-૦
વમમા વાયાન	ધનસ કર હીરાસ કર ત્રિપારી	૧-૮-૦
બહેમી પતિ	કાન્તાગૌરી ધૃત્વિગ્નાન	૦-૩-૦
નામન પહેનનાન	વ્યાસ જગજ્ઞાન જો નાન	૦-૫-૦
વીજ જયમલ અથવા ચીનોડો ઘેરો	નારાયણ રિ દંડ	૦-૧૨-૦
વીજ ગીયા	કનિ ગમચદ ગણપતગમ	૧-૪-૦
નિકમ અને પાની	નારાયણ વિમલજી દંડ	૦-૧૦-૦
રિનોદ નહરી	પ્રેશવ દ શે	૧-૦-૦
શાણી સુનસા	શ્રી રિવારિજયજી	૦-૩-૦
ગરજી આરેખીયન નાઈટસ	અનુ છત્રણનાન આ મહેતા	૪-૦-૦
મમાજની મીનમ ચક્રીમા	ન્હાનીબેન ગજગર	૦-૧૦-૦
ગરનની યાયા	ગમણિકવાન પ્રિશનનાન	૧-૪-૦
સામાજીક દુખી વાર્તાઓ-અથ ૪	સગુ સાહિત્યવર્ધ-કાર્યાલય	૧-૮-૦
ગાદમિંગી ૧૧ સુદિ	મૂળસકર મો ભદ	૧-૪-૦
સામાજીક વાનો	કાન્તાગૌરી ધૃત્વિગ્નાન	૦-૫-૦
સાગી ઓળખાણ	દેરબાધ	૦-૬-૦
સુગંધ પુષ્પ વાગીમ	ગોવર્ધનદાસ મહાનદાસ અમિન	૦-૫-૦
સોગલ માગીમ	મગનનાન ગજગર	૦-૪-૦
સીશમિતીની રમુજી વાનો	હરિપ્રસાદ વ્યાસ	૦-૪-૦
સીદ્ધવ્ય	મન્તાગૌરી જંઝર	૦-૩-૦
ગરગની પગીઓ	મૂળસકર પ્રેમજી વ્યામ	૦-૧૨-૦
હરિગ્નની હાય	હસમુખનાન કે પતિ	૦-૪-૦
હરિ નના હાન	ફલેગય એન મરાણી	
દયમય ૧	ગિરસકર પ્રાણસ ૨ શુકન	૦-૧૨-૦
દયમય ૨	“ રક્ષિ ”	૨-૮-૦

સામાન્ય નીતિજ્ઞાન

આદિસા	મહાત્મા ગાંધીજી	૦-૮-૦
અમૂલ્ય તક	મણિલાલ જગજીવન દિવેદી	૦-૧૨-૦
આર્ય સમાજ અને રાષ્ટ્રીય મહાસભા	હરિશંકર વિદ્યાર્થી	૦-૩-૦
આદર્શ યુવન	રવિશંકર ગણેશજી અંગ્રીયા	૧-૦-૦
આતે રી માયાફાડ	ગિલ્લુભાઈ	૦-૧૦-૦
ઉત્તરિનો માર્ગ અને ગૌસંવર્ધન	ચંદ્રશંકર ગોરીશંકર	૨-૦-૦
એકતાનો એકચી	અલ્લામહ સૈયદ	...
કેટલાક નિમંત્રો	ડાહ્યાભાઈ પી. દેસામરી	...
ખોટા ખર્ચવગ	રમણલાલ યુનીલાલ શાહ	૦-૪-૦
ગરીબાઈનો મુનો	શંકરદત્ત પાર્વતિશંકર શાસ્ત્રી	૦-૩-૦
શુદ્ધરાતની લક્ષ વ્યવસ્થા અને કુટુંબ સંસ્થા	સરોજિની મહેતા	૧-૦-૦
ગોસેવા	મહાત્મા ગાંધીજી	૦-૫-૦
જનોઈ	હરિશંકર વિદ્યાર્થી	૦-૨-૦
જન્યન્ત પ્રબન્ધ	દિમાશુવિજયજી	૦-૩-૦
તાલ વિચાર	કૃષ્ણરાવ અનંતરાવ	૦-૧-૦
દરેક સ્ત્રી વાચે	વી. એન. જોશી	૦-૩-૦
ધાર્મિક વ્યાખ્યાનમાળા	...	૦-૨-૦
નરનારી મંમેાધ	શ્રી સંપદવિજયજી	...
નીતિ શતક	જ. જ. આદિત્યશાહ	...
પત્ર પુષ્પ	બળવંત મો મંથવી	૦-૬-૦
પ્રભાણ માગર	હરિશંકર વિદ્યાર્થી	૨-૦-૦
પ્રાયશ્ચિન	વાહીલાલ મોતીલાલ શાહ	૦-૨-૦
પ્રાર્થાવિક્રમ બોધ	મણિલાલ દલપતરામ પટેલ	૦-૮-૦
બાળકોનો પોકાર	રાવજીભાઈ મણિભાઈ પટેલ	૦-૮-૦
બ્રહ્મચર્ય દિગ્દર્શન	શ્રી વિજય ધર્મસરી	૦-૪-૦
બ્રહ્મચર્ય	કૃષ્ણચંદ બાપુજી શાહ	૧-૦-૦
બ્રાહ્મણની ગૌ	નારણ દ. ભગત	...
ભગવાન મહાવીર	કૃષ્ણપ્રસાદ લક્ષ્મુભાઈ ભટ્ટ	...
મુસવમાન ભાષ્યબોને ખુબો પત્ર	હરિશંકર વિદ્યાર્થી	૦-૧-૦
રામકથા	વાલજી ગોવિંદજી દેસાઈ	૦-૩-૬
રામાયણ રહસ્ય	અંબાલાલ હીરાલાલ મોદી	૦-૨-૬
રામરામ્ય	ભવંતિલાલ મોદીજી મહેતા	...

પુસ્તકોની વર્ગીકૃત યાદી

ધર્મરત્ન ગાંધ્ય	બાઈબલ સોસાયટી-મુબાર્ક	...
વસ્ત્રી સ્વાવલબનની દિશામા	રામજી હંમરાજ	૦-૪-૦
મગલ પરેલી		
વર્ણવ્યવસ્થા	ગાંધીજી	૦-૬-૦
વિજય મંત્ર યાને કૃત્તેદની ચાવી	ન્હાનાવાલ નાયાબાઈ શાહ	૨-૪-૦
શર શૈયા પગથી	નાનાબાઈ	૦-૬-૦
શાત પળોમા	ગિલુબાઈ	૦-૬-૦
શા માટે ?	હરબાઈ	૦-૮-૦
મહા મંચાવન	કિંકુભાઈ રતનજી દેસાઈ	૦-૬-૦
સમાનનાનો રાહ	ધનવન્તગમ પી. ઓઝા	૦-૨-૦
સમયને ઓળખો ભા. ૧ સો	વિદ્યાવિજયજી	૦-૧૦-૦
મમાજ મુધારાનુ રેખાદર્શન	નવવગમ જગન્નાથ ત્રિવેદી	૦-૮-૦
સખીના પત્રો	દિમતલાલ મ. શાહ	૦-૮-૦
સાબરમતી	નગીનદાસ પારેખ	૧-૪-૦
મુઘડતા અને મુંદરતા	પરીન એદલજી મીસ્ત્રી	૦-૮-૦
મુખી ધર	સ્ત્રી-સાહિત્ય મંદિર-સુરત	૦-૩-૦
મુલાયિત મુમુક્ષુ	પુસ્તકાલય સ. સ. મડળ	૦-૨-૦
સ્વદેશી સમાજ	નગીનદાસ પારેખ	૦-૮-૦
સદાચાર	વિદ્યાવિજયજી	૦-૩-૦
હાલના જમાનામા સ્ત્રીઓની ફરજ	નિર્મળા મહેન ક જોશી	૦-૪-૦
હિન્દુ જાનિમા આર્ય સમાજનુ	હરિશ હર વિદ્યાર્થી	૦-૧-૦
ધ્યાન		
હિન્દુ મુરલીમ ઐક્ય	રમણવાલ વસન્તવાન દેસાઈ	...
હિન્દ-ગ્રામ્ય-પુનર્નિર્મા	શ્રી કાશીરામ પ્રામજી ઉપાધ્યાય	૧-૦-૦

પ્રવાસ

આબુ	શ્રી જયતવિજયજી	૨-૮-૦
ચાગ પ્રવાસો	ગમભાઈ પાદક	૦-૧૦-૦
મીનગતપાન યાત્રા	પ્રસ્થાન કાર્યાલય	૦-૮-૦
યુરોપીય મંસ્કૃતિના શબ્દ ચિત્રો	વિદ્યુવરામ મ મહેતા	...

કેળવણી

ઝળવણીના પાયા	કિશોરલાન મશરૂવાના	૧—૦—૦
ગૃહપતિને	નાનાભાઈ	૦—૧૨—૦
નરી દષ્ટિ	હરભાઈ	૦—૧૦—૦
નની કમવણી	હરભાઈ	૦—૧૨—૦
નવી બાળપોથી	હરિનાન નારલુદાસ મામી	૦—૧—૬
મામાપોને	ગીલુભાઈ	૦—૧૦—૦
વડીલા વાઝે	હરભાઈ	૦—૧૦—૦

વિજ્ઞાન

એક ગાયની નમ વિનંતિ	ડાહ્યાભાઈ પી દેગમરી	
કેલ સુંગાર	શમ્પ	૦—૪—૦
દોગને થતા મામાન્ય રોગ અને	ડાહ્યાભાઈ પી દેગસરી	
તેના ગરગથ્યું ઇનાળે	ધનશભાઈ ફકીરભાઈ	૧—૦—૦
પદાર્થ વિજ્ઞાન ભાગ ૧ લો	બાલકૃષ્ણ અમરજી પાંદક	૮—૦—૦
પ્રલક્ષ શારીર ૧-૨	નિમના સેતનવાડ	૧—૮—૦
બાનવિજ્ઞાન ભા ૩ બે	પ્ર વિશ્વકર્મા કાર્યોનમ-અમદાવાદ	૦—૬—૦
વિશ્વકર્મા પોથી	ચદ્રશકુ મણિશંકર ભટ્ટ	૦—૧—૦
વિજ્ઞાનના પાંચ	મન્તાગોરી ઇશ્વરનાન	૦—૩—૦
રતનનું શાસ્ત્ર		

સાહિત્ય

કેટલાક વિવેચનો	નવવગમ જગન્નાથ ત્રિવેદી	૧-૮-૦
શુ. વ. મોસામટીનો ઇતિહાસ વિ. ૩ જો	હીંગલાલ ત્રિ. પારેખ	૧-૦-૦
ગુજરાતી લેખનકળા	હરિલાલ રમીવદાસ માકડ	૧-૨-૦
ગુજરાતી સાક્ષર મહેવન ૧૯૩૪	પ્રાચ્ય વિદ્યામંદિર-વડોદરા	૦-૧૩-૬
જગત્ કાદમ્બરીઓમા સરસ્વતી- ચંદ્રનું ધ્યાન	ન્હાનાલાલ દ. કવિ	૧-૪-૦
જીવનચર્ચા	પ્ર. પ્રસ્થાન કાર્યાલય	૦-૧૦-૦
ભગવદ્ગીત્વ સુવર્ણમય	પ્ર.-ભગવતસિંહજી સુવર્ણ મહોત્સવ સમિતિ-ગોડલ	...
૧/મધ્યયુગના હિન્દી-ગુજરાતી વૈશ્લવ કવિઓ	કિસનસિંહ ગો. ચાવડા	...
રગતરંગ	જયોતાન્દ્ર હ. દવે	૧-૪-૦
સર મનુભાઈ	સુશ્રુતભાઈ રમણભાઈ	૨-૦-૦
મવાદમાળા	શાન્તિલાલ દાકર	૦-૬-૦
મન્કૃત નાટક ભા. ૨ જો	નર્મદાશકર ભોગીલાલ પુરોહિત	૧-૦-૦
રનદેશી મમાજ	નગીનદાસ પારેખ	૦-૮-૦
હાલના ચાલતા	ગીજુભાઈ	૦-૧૦-૦

ધર્મ

ધર્મ્યામ	હાજમહમદ બોટાવાવા	
ધર્મરી ધન્સાદ	અગિર્ન શાસ્ત્રી	૧-૮-૦
કર્મયોગ	મધુગદાસ ત્રિકમજી	૦-૬-૦
કાનકોક પ્રકાશ વો. ૨	શ્રીચિનમણિજીજી	૭-૦-૦
કુમારપાલગસનુ રહસ્ય	પ્ર શ્રી જૈન ધર્મ પ્રચારક	૧-૦-૦
	સસા-ભાવનગર	
ગીતાધ્વની	કિશોરલાલ મશરૂવાળા	૦-૨-૦
શ્રીગુરુ-મૃતિ	વામનગવ પ્રા પટેલ	...
જિનવાણી	સુરસી	૧-૦-૦
જૈનધર્મ	પ્ર જૈન આત્માનંદ સલા-	૧-૦-૦
	ભાવનગર	
દષ્ટિપરિવર્તન	વિજયગમ કૃપાલુરાય	૧-૪-૦
ધર્મનું આદિ મૂળ વેદ	કનૈયાલાલ ગોધરવાલ દ્વારારી	૧-૦-૦
પદ્યુષ્ણ પર્વના વ્યાખ્યાનો	પ્ર ગુરુલાલ ઇમનનાથ	૦-૪-૦
ભગવદ્ગીતામૃત પ્રસાદ	વેનાભાઈ દારકાદામ	૩-૮-૦
મહમદ પેગમનો ધર્મ	...	૦-૧-૩
મ્હગવેદ શાખાચન ગાખાનું	જમાનંદ બં ગુ-વ	૨-૦-૦
આન્દિક		
લિખન શક્તિ માહાત્મ્ય	અબ્બાલાલ લિખનજીઆ	૦-૫-૦
વિજ્ઞાનયોગ	અબ્બાલાલ બાલકૃષ્ણ પુગણી	૨-૮-૦
વેદ ધર્મરીય જ્ઞાન છે	નિકમલાન હરિયાન	૦-૨-૦
વૈગમ્ય શતક	રામગકે મોનજી હદ	૧-૦-૦
શિક્ષાપત્રી	આનંદપ્રસાદ મહારાજ	૦-૧૨-૦
શિવમહિમ્ન ગ્રંથોત્ત	માધનદામ મગનલાલ દલાલ	૦-૬-૦
ગુરુવ યજુર્વેદ મહિતા	મોતીલાલ રવિશંકર શેર	...
મયમ અને ભક્તિમાર્ગ	અમાલાન પુગણી	..
મત્યાર્ય પ્રનશ	અનુ મયાશકે શર્મા	૦-૧૪-૦
મત્તમગી બૂપણુ-પ્રથમ અશ	માધનલાલ દલસુખરામ	૨-૦-૦
મમાધી મોપાન તથા શ્રીમદ્	અનુ ગોવર્ધનદાસજી	...
રાજ્યદ વચનામૃત		

નાટક

આગમગાડી	ચંદ્રવદન મહેતા	૧-૪-૦
કિરમનનો સિતારો, દિગ્ગજાન,	મળેન્દ્રગંધર્વ લાલચકર પડયા	૦-૬-૦
અક્ષતનો ચમત્કાર		
ચાક્ષો ભગવીએ (ભાગ ૧ લો)	નરુભાઈ	૦-૪-૦
" " (ભાગ ૨ નો)		૦-૧૦-૦
જીવીયાવાસા	" દર્શક "	૦-૮-૦
ત્રણ નાટકો	રમણલાલ ન. વકીય	૧-૦-૦
નરમિહ-નિનાદ	મુળચકર મ. ચાચિક	૦-૨-૦
નીલપંખી	દીલીપકદી	૦-૧૪-૦
પદ્મિની	કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી	૧-૮-૦
પ્રતાપમિહ	મણિભાઈ જુઝાભાઈ પટેલ	૧-૦-૦
બાગકોનો બાધવ	મૌરીચંકર કી. ચતુર્વેદી	૦-૫-૦
બાગકોનો બેલી કોણ		૦-૫-૦
માયાનું દાન	રમણલાલ સોની	૦-૮-૦
મોરના ઈર્ડાં	કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી	૦-૧૨-૦
લોપામુદ્રા ભાગ ૪ થો	કનૈયાલાલ મુનશી	૧-૮-૦
વેદીના ફૂલો	નાગરદાસ પડયા	૦-૧૦-૦
વડેલા અને બીજી નાટિકાઓ	અવેરચંદ મેઘાણી	૧-૦-૦
મંચદો અને ગીતો	છા. ભ. બ્રહ્મભટ્ટ	૦-૧૦-૦
સાગરિકા	કેશવપ્રસાદ છા. દેસાઈ	૦-૮-૦

રેફરન્સ

કહેવત મંથ્રહ	પ્ર. વડોદરા સ. છાપખાનું	૦-૬-૦
કર્તીઓની નામાવલી	પુ. મ. સ. મંડળ-વડોદરા	૦-૮-૦
૩૦૦૦ ગુજરાતી પુસ્તકોની	ગુ. સ. સ. મંડળ-વડોદરા	૫-૦-૦
વર્ગીકૃત નામાવલી		
ગુજરાત પુસ્તકાલય પરિષદ	પ્ર. ગુ. વ. સોસાયટી	...
પહેલી-અમદાવાદ		
ગ્રંથ અને ગ્રંથકાર વર્ષ ૫	હીરાલાલ ત્રિ. પારેખ	૧-૦-૦
ગુણ તહેવારો	કાવેચકર	૦-૨-૬
પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિ લાપજો	વડોદરા રાજ્ય પુ. પરિષદ	૨-૦-૦
અને લેખો	મંડળ	

બાલસાહિત્ય

કર્ણ	પ્રો કોતરનય ગગી નદસ માકડ	૦—૬—૦
ગમ્મતિકા	નકુભાર્ધ પો પટેન	૦—૪—૦
ગરવી ગુજરાતનો સગળ ધનિદામ	મગનનાન કરાનનાન પૂરાણી	૦—૪—૦
પાર્વતી	કો દેવેન્દ્ર ગ મજ્જુદા	૦—૬—૦
બનિગમ્મ	ગમ્મીનાન બીરાનનાન મહેતા	૦—૨—૦
બુદ્ધ ભગવાનની પાનાઓ	ચક્રશક્ટ મ ભ.	૦—૬—૦
ભગીરથ	ભગીરથ મજ્જુદાર	૦—૬—૦
રુમિભી	દસા મહેતા	૦—૪—૦
X — X	X — X	X — X
ચાદો મુગ્ધ	ગમ્મનાન મોની	૦—૪—૦
ચાગ મુગ્ધ મનાદો	મુનીનાન કુ શાદ	૦—૩—૦
જગનમા ગમ્મના	કપિના દાકો	૦—૪—૦
જનપાનનો જનાગામુખી	પ્રતિદા મ્હેન દીનાનગ	૦—૩—૦
જાનમગા	ભાનુપ્રમાદ મણિનાન ભ.	૦—૩—૦
ધનીક પ	પ્રીયવદન બક્ષી	૦—૩—૦
પ્રાણી વર્ણન	ચક્રશક્ટ મણિશક્ટ ભ.	૦—૪—૦
બાગમની ગમન	મતિનાન વિજેતદામ દયાન	૦—૩—૦
X — X	X — X	X — X
ઉપશ્રુમી	રમણનાન ના શાદ	૦—૩—૦
કાના થેના	નામરદામ ધ પટેન	૦—૩—૦
ગગારામ	નામરદામ ધ પટેન	૦—૩—૦
પદ્મિની	ગિજુભાર્ધ	૦—૩—૦
ધસપના પાત્રો ગધેદા	દમા મહેતા	૦—૫—૦
ગોપીનારની મુમાદરી	વમન્ત નાયક	૦—૧૪—૦
ચાદા પોણી	સોમાભાર્ધ કીચાભાર્ધ પટેન	૦—૩—૦
નાન. મોટા પાત્રો	ચક્રશક્ટ મણિશક્ટ ભ.	૦—૨—૬
નાની નાની વાતો	ચક્રશક્ટ મણિશક્ટ ભ.	૦—૧—૦
પ્રવામી પખી બજન	કેશવપ્રમાદ દેશાર્ધ	૦—૪—૦
કુવારો	વસન્ત નાયક	૦—૪—૦
કૃષ્ણદાની	વમન્ત નાયક	૦—૪—૦
જદાગવટીયો મીરખા	મગનનાન બાપુશ યજ્ઞમ	૦—૫—૦
જાગપાત્રો	મોમાભાર્ધ કીમાભાર્ધ પટેન	૦—૨—૦
જાન મંવાદો	ચક્રશક્ટ મણિશક્ટ ભ.	૦—૧—૦
જાન જાન મમ્મન	રમણનાન ના. શાદ	૦—૬—૦

પુસ્તકોની વર્ગોકૃત યાદી

ખીસ્તીપગો નેનસન	રમણલાલ સોની	૦—૧—૬
ભગો	નાગરદાસ ધ. પટેલ	૦—૩—૦
લપટપીયાં	રમણલાલ નાનાલાલ શાહ	૦—૮—૦
લોભીયાની વલે	ગુલુભાઈ નળીભાઈ વોરા	૦—૧—૦
વનફૂલ	દિગ્ગતલાલ યુ. શાહ	૦—૬—૦
વિરાનીકા	નરુભાઈ પટેલ	૦—૩—૦
શબ્દપોથી અને નેગદશરપોથી	સોમાભાઈ કી. પટેલ	૦—૨—૦
શબ્દપોથી	"	૦—૨—૦
સાચી ખોટી વાતો	"	૦—૨—૦
મુદર પાકો	"	૦—૨—૦
હારથ ફવારો	હરિપ્રસાદ વ્યાસ	૦—૮—૦

સંગીત

મંગીત પ્રવેશિકા	મનહરરામ હ. મહેતા	૦—૬—૦
મંગીત શ્રેણી	હરિશંકર વિદ્યાર્થી	૦—૬—૦

નિબંધ

રમકણુ	“ધૂમકેતુ”	૧—૪—૦
વાલ્મિકીનું આર્યદર્શન	રતિલાલ મોહનલાલ ત્રિવેદી	૧—૮—૦

ગણિતશાસ્ત્ર

અનન્ન ગણિત	રતનશી પુ. અનન્ન	૦—૪—૬
અન્ન ગણિત ગ્રંથેશ પુસ્તક	ચક્રવાત કે. અમીન	૦—૫—૦
અંકગણિત પુ. ૧	ગોરીશ કર જી. ભટ્ટ	૦—૭—૦
અંકગણિત પુ. ૨	" "	૦—૭—૦
અંકગણિત પુ. ૩	" "	૦—૭—૦
ખગોળ ગણિત ભા. ૧સો	હરિદર ભટ્ટ	૦—૮—૦
સુખન અંક ગણિત ભા. ૧	લ. વા. માડકે	૦—૬—૦
સુખન અંક ગણિત ભા. ૨	" "	૦—૬—૦
સુખન અંક ગણિત ભા. ૩	" "	૦—૬—૦

વ્યાયામ તથા વૈદક

આરોગ્ય અને સુખ	દિનનસાસ મ. શાહ	૦—૬—૦
આમન અને આરોગ્ય	બાપુભાઈ કે. પટેલ	૧—૦—૦
દિનચર્યા	બાપુભાઈ મ. વૈદ્ય	૧—૮—૦
પ્રત્યક્ષ શારીર	બાપુભાઈ અ. પાટક	૮—૦—૦
શ્રી રામ નીકીતમા ભા. ૧સો	ગોપાલજી કુંવરજી વૈદ્ય	૦—૧૨—૦
સૂક્ષ્મ બોદન વ્યાયામ	બાપુભાઈ કે. પટેલ	૦—૬—૦
ગોપાલનિબંધ	અણ્ણભાઈ એચ જીની	x—x—x

ખેતીવાડી

કૃષિ શિક્ષણ	સોમાભાઈ ગો. પટેલ	૦-૧૨-૦
ખેતીની જમીનના દુકુપ પડી	}	ગોવિંદભાઈ હાથીભાઈ દેસાઈ
જતા આટકાવવાને અને પડી		
ગમેલાને એકત્ર કરવાને વડોદરા		૧-૦-૦
રાત્રીમાં થએલી તજવીજ.		
ખેતી પંચાંગ	ખેતીવાડી ખાતું-વડોદરા	૦-૧-૦
ફલાવર ગાર્ડન	ફુલેરાવ હોટાસાથ અંગ્રીયા	૨-૦-૦

અર્થશાસ્ત્ર

કુચ્છનું અર્થ શાસ્ત્ર	જયરામદાસ જેઠાભાઈ	૦-૮-૦
ભારીયા નાતિમાં પ્રવર્તિ રહેલી	}	કુંગરસિંહ ધર્મસિંહ મંપટ
ખેડારીનાં કારણો અને તે ટાળવા		
વ્યવહાર યોજના શી હોઈ શકે ?		૦-૪-૦

ભાષાશાસ્ત્ર તથા વ્યાકરણ

ગુજરાતી ભાષામાં વર્ણવ્યવસ્થા	ડૉ. ટી. એન. દવે	૦-૧૦-૦
રસગંગા	નજલાલ દાગીદાસ સાસ્ત્રી	૦-૪-૦
મંરૂત વ્યાકરણ તૃતીય પુસ્તક	નસિદ્ધપ્રભાદ દા. ભટ્ટ	૦-૫-૦

રમારક ગ્રંથ

દી બા. કેશવવાય હ મુવ	પ્ર. પ્રેમ ભક્તિમણી	...
તપોધન ગગત મહોત્સવ અક	ગુન્ગત કૌલેશ=અમદાવાદ	
નરીયાદ ગવર્નમેન્ટ ફાઈફ્થ	અંમાવાય રા ભટ્ટ	૧-૦-૦
એવ મમેવત રમારક અક	મગનનાથ કે. મુલાળી	૦-૬-૦
અ. "પ્રાણ"ના ઉવનગમણો	ભૂદાદામ ગરોદાદામ પારેખ	...

ભૂગોળ

નવીન ભૂગોળ મામ ૪થો	મૂળજ્ઞાપ દી ચોક્કમી	૧-૨-૦
પૃથ્વીનો પગિયુ	પોપટવાય નેચંદ અંમાળી	૧-૮-૦
ભૂગોળ માર્ગદર્શિકા બા. ૫મો	દારકાદામ મોતીચંદ દોશી	૦-૬-૦
લોકમાના	કાલેવડ	૦-૪-૦

ભરત ગ્રંથાણ

ભરત ગ્રંથાણ	પગિયેન એલેક્ટ્રીક મીઝી	૦-૧૦-૦
-------------	------------------------	--------

શાળોપયોગી

આદર્શ ઇવન વ્યોતિ ભા. ૧	હીરાલાલ ૨. કાપડીઆ	૦-૫-૦
ગુજરાતી સાહિત્ય પરિચય પુ. ૨	મંજુલાલ ૨. મળમુંદર	૦-૧૪-૦
ચાલો લખીએ ભા. ૧લો	લાલભાઈ ૨. દેસાઈ	૦-૨-૬
ચાલો લખીએ ભા. ૨જો	લાલભાઈ ૨. દેસાઈ	૦-૨-૬
ચાલો લખીએ ભા. ૩જો	લાલભાઈ ૨. દેસાઈ	૦-૨-૬
ચાલો લખીએ ભા. ૪થો	લાલભાઈ ૨. દેસાઈ	૦-૨-૬
બાળવિનોદ ભા. ૧લો	મગનલાલ ત્રિ. વ્યાસ	૦-૨-૬
બાળવિનોદ ભા. ૨જો	મગનલાલ ત્રિ. વ્યાસ	૦-૨-૬
બાળવિનોદ ભા. ૩જો	મગનલાલ ત્રિ. વ્યાસ	૦-૨-૬
બાળવિનોદ ભા. ૪થો	મગનલાલ ત્રિ. વ્યાસ	૦-૨-૬
બાળપોથી ભાગ ૧લો	મગનલાલ ત્રિ. વ્યાસ	૦-૧-૬
બાળપોથી ભાગ ૨જો	મગનલાલ ત્રિ. વ્યાસ	૦-૧-૬
વાંચોને લખો ભા. ૧લો	મનુભાઈ ક. દેસાઈ	૦-૨-૬
વાંચોને લખો ભા. ૨જો	મનુભાઈ ક. દેસાઈ	૦-૨-૬
વાંચોને લખો ભા. ૩જો	મનુભાઈ ક. દેસાઈ	૦-૨-૬
સાહિત્ય રત્ન ભાગ ૧લો	હથરલાલ પ્રા. ખાનસાહેબ	૦-૧૦-૦
સાહિત્ય દર્શન	ગંગાલાલ તૃ. શાહ	૦-૧૪-૦

અન ૧૮૨૪માં માસિકોમાં પ્રસિદ્ધ થયલા મહત્વના લેખોની સ્ત્રય

ભાષા-વ્યાકરણ

વિષય	કર્તા	કયા માસિકોમાં	કયા મહિનામાં
અપ ૧૪	ગ મધુસૂદન ચી મોદી	પ્રથાન	જેદ
કેન્ડ સાન્ન મરતી શ્રાદ્ધ પ્રયોગો	ગ્રે વ્યોમેશચંદ્ર પાદકન્થ	માહિત્ય	મે
ગુજરાતી મોડીમા વિનય મે. એ	ગ મુનીનાન રધેઆનદામ શાહ	મ પ્ર	એપ્રિલ
ગુજરાતી મોડે દાનામરી વિનય કે દિન્દી	ગ 'દિન્દી'	જુ પ્ર	જુનાઈ
ગુજરાતી વિનયિમા થોડાં સુધારા	ગ રિંગોનાન મસકસાળા	પ્રથાન	નાવલ્ય
અન ૧૭૫૫	મી રીંગોજશાહ મેના	માહિત્ય	ગોગન્દ
પરિભાષના પ્રયોગમા એન્ડ ગેમીયુ	ગ તિલુવન હંખાળી	ગ્રીમદી	જુન
પ્રાન્સી ગુજરાતી અન અને તેની પૂર્વ પદિમ	ન મધુસૂદન ચી મોદી	મ પ્ર	જુનાઈ
જૂઓગતી પદિભાષા	ગ દરિયાન આકડ	ભિ	જાનવ
મધ્યમતી ગુજરાતીનું ૨૪૬૨	ગ આનગમ મ શાસ્ત્રી	અન્તા	આસાદ
અનમાન મગનો '૬૫' પ્રત્યય	ગ અણુઆઈ પુ પટેન	જુ પ્ર	ઓક્ટોબર
રાન્દાર્થ વિચાર	પ્રિ આનન્દલ દત્ત આપુશ દત્ત કુન	વગન્ત	આશ્વિન
માઓન્માગ પદિચૂદ ન્તેગી	ગ. રંગવનામ કા માસ્ત્રી	ગ્રીમદી	માર્ચ
મોગમા અનમ્ની ગુજરાતી ભાષા	ગ. મધુસૂદન ચી મોદી	જુ પ્ર	અન્યુઆરી

સાહિત્ય

વિષય

અગીયારમું સાહિત્ય મસેનન
અળો અતે તેવું તત્વસાન
આપણે સેન નાતે વિવેચક પ્રાચીન સાહિત્ય
આદિ પર્વની મંશાધિત આનૃતિ
આશ્વિનિ મન્મ દેવકેપ
આપણા જે ન્યોતિધરો
આપણા સાહિત્યની પ્રયોગ યાળા
હોમર ગ્રાથામ-એક દાદિ
એતિહાસિક પાત્રો અતે તેવું નિઠમણ્ય
કનિ કસુમાકર
દશમ કવિતા પરિચય
જકનૈયાનાન મુનશી એક સમિક્ષા
કળા પ્રદર્શન
કવિતા
કાનડી ભાષા ડોગ્રીકુ
કાદીયા-સકવું વીરસતવું સાહિત્ય
અન્તત્વ દેનયાની
કાવ્ય અતે તેના પ્રયોજનનો કાળ
કાવ્યકૃદાર
દુશયનાનભાઈની વાગ્મય સેવાની સત્યા

કર્તા

મ સુરેન્દ્ર પડ્યા
મ એમ દગ્ગાર
રા લોગીનાલ જ સાહેસરા
પ્રો બાગનન્તરાય ક દોકોર
મ દેશગજ પદમાર
ન હીગનાન ત્રિ પારેળ
રા ડોનરરાય રંગીનદાસ આકર
મ મનુભાઈ વેઘ
રા કનૈયાનાન આલોકનાન કુનયા
પ્રો વિ ર ત્રિવેદી
રા પ્રમન્ન ગો મલ
રા મન્તિનાન વ્યાસ
રા તિરેન્દરાય મલેતા
રા કૃષ્ણકેદી
મ કીશોરનાન મયદેવાળા
રા મજનનાન રમામ
મ પદ્માનન
પ્રો બનવન્તરાય ક દોમર
ન કાલગાય ર આકર
રા ડોનરરાય ર આકર

કયા માસિકમા કયા મહિનામાં

જુ પ્ર
સાહિત્ય
કોમ્પેટી
વમન્ત
જુ પ્ર
જુ પ્ર
ભિમ્
ભિમ્
કોમ્પેટી
કોમ્પેટી
પ્રસ્થાન
પ્રસ્થાન
શરદા
ભિમ્
પ્રસ્થાન
શરદા
ભિમ્
સાહિત્ય
ભિમ્
ભિમ્

ગાનપ્ત્યારી
મે
જુનાઇ
મે
ગાનપ્ત્યારી
ગ્રેગ્રિન
દેશખ
દેશખ
ગાનપ્ત્યારી
આકરોમર
મ રાન
દેશખ
ગાનપ્ત્યારી
કાલિકે
માગ-પોા
દેશખારી
ગ્રાનિન
ઓગર
કાલિક
જુક

ગીઝુઆમનું આદિત્ય
 આદિવ સાદિત્ય મ દિરની આદિત્ય સેવા
 ગુજરાતની પહેલી નવચક્રા
 ગુજરાતના મહાકવિ બાલુ શ્રી ગોવર્ધનગમ
 ગુજરાતની નિર્ગવ સાધરતા
 ૧૧ મું ગુજરાતી આદિત્ય સંચેવન
 ૧૧મી આદિત્ય પરિણદ
 ગુજરાતી કાવ્ય આદિત્યની પુવના
 ગોવર્ધનરામ અને બીટીસ યુગ
 ગોવર્ધનરામ અને દેશી સભ્ય
 ગોવર્ધનરામ-વિચારક
 આદિત્યની પ્રતિ કાવ્યના
 છન્દયર્થ
 નહિયા દમકાના આપણા બાવ સાદિત્યની મુરેખા
 જુના ગુજરાતી આદિત્યના ગુજરાતનો નામોદયેખ
 ભ્યારે આર્યકથના નેદાતી
 ભોળીતિથ શાસ્ત્ર પ્રતિગ્યા ભારી
 શ્વન્થા ચોક
 મુવ મારેમની આદિત્ય સેવા
 મુવ મારેમનું મશીમન કાર્ય
 નનમિદગવની આદિત્ય પ્રવૃત્તિનું રેખાદર્શન
 નગમિદગવ નિષેદીયા અને દેશવવાવ મુવ
 નગમિદગવ આનિનંદન ઉત્તમવ

ગા. શંકરભાઈ સોમાભાઈ પટેલ
 ગા. છોટાવાવ કામદાર
 રા. ભાનુશંકર વી. વ્યામ
 રા. "પરાગ"
 ગા. રામવાવ સુ. મોદી
 રા. ગમનારામજી વિ. પાદક
 રા. ત્રિભુવન હેમાણી
 રા. હરિલાલ માકડ
 પ્રો. દેશવવાવ હીમતરામ કામદાર
 પ્રો. દેશવવાવ હીમતરામ કામદાર
 રા. ગમમોહનરાય દેસાઈ
 ગા. નટવરવાવ વિભાવાળા
 ગા. ડોવરરાય ર. માકડ
 રા. શંકરભાઈ પટેલ
 ગા. મધુસૂદન વી. મોદી
 ગા. દેનેશવાવ માણેકલાલ મુનશી
 ગા. રતિકાન્ત ભટ્ટ
 ગા. ડોવરરાય ર. માકડ
 રા. મધુસૂદન વી. મોદી
 ગા. ભોળીલાલ જી. સારંગ
 ગા. "મિત્રચરણ"
 પ્રિન્સપાવ આનન્દશંકર મુવ
 દી. બા. કૃષ્ણવાવ મો. ઝવેરી

પુસ્તકાલય
 પુસ્તકાલય
 કીમુદી
 વસન્ત
 જુ. પ્ર
 પ્રસ્થાન
 નવચોતન
 ભિમિ
 કીમુદી
 કીમુદી
 વસન્ત
 પુસ્તકાલય
 ભિમિ
 પુસ્તકાલય
 પ્રસ્થાન
 કીમુદી
 ચારદા
 કીમુદી
 ભિમિ
 જુ. પ્ર
 કીમુદી
 વસન્ત
 વસન્ત

દેશુઆરી
 એપ્રિલ
 ઓગસ્ટ
 જૂન
 એપ્રિલ
 ગદા
 દેશુઆરી
 કાર્તિક
 એપ્રિલ
 સપ્ટેમ્બર
 ભદ્રેદ
 ઓગસ્ટ
 કાર્તિક
 જુલાઈ
 ગદા
 એપ્રિલ
 જુન
 દેશુઆરી
 કાર્તિક
 એપ્રિલ
 એપ્રિલ
 આ પાદ
 કા મા.

નરમિહગવ અને પ્રાર્થના સમાજ	સા ગદિનનાન ગો મુન	જુ પ્ર	ઓગિ ૧
નરસિંહ મહેતાની ભક્તિનું મમર્થન	સા નટરાનાન દેખાઈ	જુ પ્ર	ઓગિ ૧
નવી ગુજરાતી પ્રતાના યુગો	ગા "ગુનેદ ગદિમ"	પ્રથા ૧	બાદપદ
નરમિહગવના બાળ દોષો	ગા ભરનસમ ભા રહેલા	શાન્દા	નટગા-
નરમિહગવને વચ્ચા ફટનાન પ્રગ્નો	ગો ભા નતગય ક દફાર	ગાદિત્ય	બુન
નરમિહગવે ભરેલા	સા સા મુકેન્દગય	ગામ	આ ૧૧૬
નાકની વાળી	સા નરમિહસન દિવેગીઆ	પ્રથાન	આગો
દેનામાફતી મૂળ કથા	સા રમગિંકવાય કીગનનાલ	પ્રથાન	જેક
પ્રાચીન ગુર્જર વીરકાવ્યો	ગો ગજેન્દરા કર લાલશ કર પડ્યા	૩ પ્ર	મન-પુઆની
ગ્રેમકૃન્	સા ચતુરભાઈ પટેન	વસન્ત	વૈરાખ
ગ્રેમનાર્તી	સા હમમખનાલ મ કાજી	જુ પ્ર	બુનાઈ
કોગદોસી	દો બા ફેબુનાય સો ઝવેરી	વસન્ત	કાર્ત-માગશિંદ
બોદાદકરની સાહિત્ય સેવા	સા ખીમજીભાઈ દાકર	પુસ્તકાલય	બુન
ભારતીય વાદમથના અમગ રત્નો	ગા જેદાવાન ભોસી	કોમુદી	ગ્રાગરદ
ભાષાવતાગના ખરા ચાનનું શેષ	ગા દમવરામ કા સાચી	જુ પ્ર	એપ્રીન
ભાષાનગની કળા	ગા મનમખનાન ઝવેરી	ભૂમિ	ચોર
મૃનશીની સ્ત્રીલવની ભાવના	સા રોનિશ કટ ભોસી	કોમુદી	ઓગિ ૧
રમણનાન દેમાફતી નવન કથાઓ	સા વિખલુમખાદ બક્ષી	૩ પ્ર	એકોગર-મર
વાડીનાન શાહના ફટનાક દલાલ લેખો	સા ત્રિભુવન હેમાળી	નવચેતન	મોગમગ
વાર્તા ગ્રંથે કહેલી	મી કીરોજસાહ મહતા	નવચેતન	એપ્રીન
વિદ્યામતિ બિ પ્લેના મમયનો વિચાર	ગા દુર્ગોશ કટ ચાસ્તી	કોમુદી	નવે-ડીએમર
વિવેચન અને વિવેચન	ગા મનુભાઈ મેઘ	વસન્ત	મનુન
નિગમિક ફેન ઉપાલગ્ય એક પગિયથ	સા બોગીનાન જર સાહેમરા	જુ પ્ર	ઓમટાબગ
વિધિ પૂજન	કવિ ન્દાનાનાન દ વિ	નવચેતન	સરેમર
શતાન્દિ પ્રમગે	ના મિથનાય મ ભદ્ર	૩ પ્ર	ગોગિ ૧

સર્વકે દેશના સામાજિક
સંસ્કરણનું રાજકારણ
સાધિત્વના આધારથી દી બા નર્મદાસંકર
સાધિત્વ પરિષદ મેળે નન
સાન્સી
ચોરે નના પ્રસૂપન બાળા
દર, જાનીન્દા
ક્રીમદ બગરદ્ જીના

ના જન્મદાયક સુ દેસાઇ
ગ્રો દેશના ર વિભતગમ કામદા
રા દેશના ન કા શાસ્ત્રી
ગ ગોદનદામ ગમચુર
ગ લેખિયાસક મહતા
દી બા દુષ્ટનાન મોહનનાથ ઝવેરી
ગ ચેતેશ લ સુખ્ય
ગ. અગ્નિનાન પટેલ

એત્રિય
પોત
મદા
જાન્યુઆરી
કાર્તિક
જાન્યુઆરી
આ રણ્ય
ફાગુન

જુ પ્ર
પ્રસ્થાન
પ્રસ્થાન
ચાન્દ
જામિ
સાગ્ર
ગામિ
પ્રસ્થાન

પ્રાચીન કાવ્યો

વિષય

પાયા પીની પ્રાર્થના
પ્રાચીન ગુજરાતી સમાપ્તિ
સાચુમ (૨૧મી)
દીગવે (અગ્રીમ)

કર્તા

ગ. લેહનાન ત્રિવેદી
ગ. ભોગીનાન જ. સાહેબગ
ગ. ધીરજવાલ વ્હો. ગોહિન
ગ. ભોગીનાથ જ. માહેબગ

કથા માગિકમાં

જુ પ્ર
કોમુદી
" પ્ર
જુ પ્ર

કથા માગમાં

ગોદગીય
જુનાન
ગોગરદ
જુનાપ

समाक्षिप्यन्।

[illegible]

ગોરના છોડા
ગમી બીલાગમ બકાફુર
રાસમદાગિની
રોપામુદ્રા
લોપામુદ્રા અને મન દ્રશ્યોગી માનતા
નિવર્તી લીનાની એવ જાણી
સૂર્ય મણિત
એકમબ્રમ
અમરજીયાત્રા

વિષય

દેન એટલે મનુષ્ય
પી પ એન
ભાગતનું ઉત્થાન
મરુ માથે પ્રેમ
નારિમકીનું આનંદલન
સમિક્ષા
સનાતન હૃદય
સાહિત્યમાં અનીનિદ્રતા

નિબંધ

રા “મ”
રા શેશવગમ શાસ્ત્રી
શ્રી જ્યેષ્ઠન પાદકચ
ગ યુનિકમાર ભટ્ટ
રા મનુભાઈ મેઘ
રા દુર્ગોશક શાસ્ત્રી
રા. મોહનલાલ હે પચોળી
રા અનંતરાય મ રાવળ
રા મનસુખલાલ ઝવેરી

કર્તા

રા અમાલાલ પુગલ્લી
ગ કિસનસિંહ ચાવડા
રા નલિનકર
રા કલિલકર
રા મતિલાલ મોહનલાલ
શ્રી કાકા નાગેનર
રા ભગનીશક વ્યાઘ
ગ હરિદેવ વ્યામ

કોમુદી
કોમુદી
સાહિત્ય
કોમુદી
વગન્ત
કોમુદી
બુ પ્ર
કોમુદી
કોમુદી

નવે-ડીસેમ્બર
જુનાઈ
નવેમ્બર
જુન
અસાઈ
ઓક્ટોમ્બર
ઓક્ટોમ્બર
જાન્યુઆરી
નવે-ડીસેમ્બર

કથા માસિકમાં
કથા મહિનામાં

કોમુદી
કોમુદી
પ્રગ્થાન
પ્રગ્થાન
કોમુદી
પ્રગ્થાન
જાગિ
સાહિત્ય

જુનાઈ
ફેબ્રુઆરી
માર્ચ
અસાઈ
એપ્રિલ
ફેબ્રુઆરી
જાન
જુનાઈ

નાટક

વિષય

અપર મા
અતીતિવાન અતિથિ
એન્ડનિયરની પત્ની
ધરીબનિયાધિન દેસ
કરકરિયા
કુન્દમાળા
છેલો અંક
તરણ વનરાજ
દેવોની પ્રરપીલાસ
નવાસુગની સ્ત્રી
નરપુંગવ
નસિની
પેટના ખાડ
ભવભૂતિ અને શક્તિદાસ
ભગ્નહૃદય
ભગવદ્ વજ્રસુકથ
દોનર્થતાં પૈડાં
લક્ષ દાયતાં કે હૈયાના
વિશ્વવિજેતા
શંભુસ્વયં
સાહિત્યકાર

કર્તા

રા. ભારકર વહોરા
રા. આ. જે. ભટ્ટ
રા. આ. જે. ભટ્ટ
રા. ઉમાચંદર જોષી
રા. ગોવિંદપ્રસાદ
રા. ભવાનીશંકર વ્યાસ
રા. ચંદ્રવદન મહેતા
રા. ધુમકેતુ
રા. પી. જે. ભટ્ટ
રા. ચારદાપ્રસાદ વર્મા
રા. અભાસી
રા. જયંત દલાલ
રા. રમણ ન. વકીલ
રા. નવનિવરાય વકીલ
રા. ભારકર વહોરા
રા. ડોલરસાય માકડ
રા. સુનિકુમાર ભટ્ટ
રા. ચીનુભાઈ ડાકટર
રા. કરસનદાસ ભાનુસખરામ
રા. ચીતારામ શર્મા
રા. પ્રિયવદન બક્ષી

કયા માસિકમાં

કોમુદી
નવયુગ
નવયુગ
પ્રસ્થાન
કુમાર
ભિમ
કોમુદી
કુમાર
નવયુગ
કુમાર
નવયુગ
નવયુગ
નવયુગ
કોમુદી
કોમુદી
નવયુગ
ભિમ
કુમાર
નવયુગ
કોમુદી
નવયુગ
આહિત્ય

કયા મહિનામાં

જુલાઈ
ઓગસ્ટ
ઓગસ્ટ
માર્ગશિર્ષ
દેવમાસ
માધ્ય
જુ-ઓગસ્ટ
પોષ
એપ્રિલ
માગશર
ફેબ્રુઆરી
નવેમ્બર
નવે-ડીસેમ્બર
સપ્ટેમ્બર
જાન્યુઆરી
ફેબ્રુ
જેઠ
માર્ગ
જા-ફે-માર્ગ
ફેબ્રુઆરી
જૂન

ઇતિહાસ

વિવિધ

આનંદપુર અને આનંદપુર

આર્યસંસ્કૃતિનું રેખાદર્શન

આર્ય પ્રસ્તાવિક તોંધ

ઐસવંશ

કાદિયાવાડના ઇતિહાસના લક્ષ્યાય

ચયલા અવશેષ

કોમુદી મહોત્સવની ઉપયોગિતા

ખોવાયલી નદી

ગુજરેશ્વર કર્ણદેવ સોલંકી

ગુજરાતના મીરાના અમરો

આસુડરાજ સોલંકી

જીર્ણ અને નવું ગુજરાત

પતન અને પ્રભોધિકામ

પશ્ચિમ ભારતવર્ષના શક ક્ષત્રપ

પ્રાચ્યસો વર્ષનું સુરત

પુરાણ અને હિન્દુ મંત્રકૃતિ

પ્રાચીન ગુર્જરદેશ અને ગુર્જર જ્ઞાતિ

મનુ વૈવસ્વત અને તેના વંશજો

મીસરનો કિલ્લો

રાજપુત યુગના ઇતિહાસનું દર્શન

વડનગરના બે જુના દસ્તાવેજો

કર્તા

ડૉ. ત્રિભુવનદાસ શાહ

રા. વિજયસય કલ્યાણરાય વૈદ્ય

”

”

ડૉ. પ્રાણજીવન જોશી

રા. ગુલરરાય રંગીયદામ માકડ

રા. રત્નમણિગવ ભીમરાય

રા. રતિમાનંત કલાધર ભટ્ટ

રા. મનસુખરામ દિવેદી

રા. રતિમાનંત કલાધર ભટ્ટ

મુનિશ્રી વિદ્યાવિજયજી

રા. વિજયસય ક. વૈદ્ય

રા. ધનપ્રસાદ સુનદી

રા. મનસુખરામ દિવેદી

રા. જોદાલાલ ત્રિવેદી

રા. કુર્મીચંદર શાસ્ત્રી

રા. વિજયરામ કલ્યાણરાય વૈદ્ય

રા. જગજીવન કાદારી

રા. જોબાનાથ પુરાણી

રા. કનૈયાલાલ દવે

કયા માસિકમાં

જુ. ગ્ર.

કોમુદી

”

”

જુ. ગ્ર.

કોમુદી

પ્રસ્થાન

જુ. ગ્ર.

ગ. સાળાપત્ર

પ્રસ્થાન

ચારદા

કોમુદી

જુ. ગ્ર.

ગ. સાળાપત્ર

પ્રસ્થાન

કોમુદી

”

ચારદા

ક્રમાર

પ્રસ્થાન

કયા મહિનામાં

જુલાઇ

મે

જુલાઇ

સપ્ટેમ્બર

જુલાઇ

ઓક્ટોબર

કાતિક

ઓક્ટોબર

એપ્રિલ

મદા

જુન

જાન્યુ-મે

જાન્યુઆરી

જાન્યુઆરી

જેઠ

જાન્યુ-માર્ચ

જુલાઇ

જુલાઇ

અશાઢ

મદા

શુદ્ધિકરણ સંબંધે ઇતિહાસના દાખલા
સુરત જીલ્લાનાં ગ્રામીન રાજ્યો
સુરતમાં અંગ્રેજી કોડી

વિષય

અરવિંદ યોગ
અરુષે રસ્તે
કવિ દલપતરામ
કરસનદાસ મૂળજી
કેશવલાલ કૃષ્ણ
કેશવલાલ કૃષ્ણનાં કેટલાંક સંસ્મરણો
કૃષ્ણલાલ સુરજરામ વડીલ
જીવનનો સંભારણી
ટેકરાના મુનશીઓ
નરસિંહરાવ દિવેદિયા
નરસિંહરાવ જોળાનાથ
નરસિંહરાવ દિવેદિયા
મહર્ષિ જંડુભટ્ટજી
મોતીલાલ સો. ઝવેરી
શિશુ સ્વામી વિશ્વકર્મા
સેવાશ્રી રાજેન્દ્રલાલ

ચરિત્ર

રા. કિસનસિંહ ચાવડા
રા. કનૈયાલાલ મણિકલાલ મુનશી
રા. ભગવાનલાલ ગાંકડ
રા. પ્રભુદાસ ગોદી
ડો. બાલકૃષ્ણ પાદકે
રા. ગ્રાણીલાલ કે. દેસાઈ
સી. ચારદા સુભન્ત મહેતા
રા. કનૈયાલાલ મા. મુનશી
રા. શંકરભાઈ રાવળ
લેડી વિદ્યાબહેન ર. નીલકંઠ
રા. કોડીલ
રા. નાગરદાસ પંડ્યા
રા. મણિલાલ ઝવેરી
રા. રવિશંકર રાવળ

...

વસન્ત
ગુ. શાળાપત્ર
કેમાર
ગ્નેષ
દેવુઆરી
લાદરવો

કયા માસિકમાં
કોમુદી
કોમુદી
જુ. પ્ર
ચારદા
જુ. પ્ર
જુ. પ્ર
ગુ. શાળાપત્ર
ચારદા
કોમુદી
જુ. પ્ર
જુ. પ્ર
નવચેતન
પ્રસ્થાન
કોમુદી
કેમાર
કેમાર
કયા મહિનામાં
આકાશખર
માર્ચ-મે
જુલાઈ
જાન્યુઆરી
એપ્રિલ
એપ્રિલ
જાન્યુઆરી
જાન્યુ-ફેબ્રુઆરી
ફેબ્રુઆરી
એપ્રિલ
એપ્રિલ
સપ્ટેમ્બર
વૈશાખ
જુન
ફાલ્ગુન
માગશર

વિ જ્ઞા ન

વિષય

અગત્ય જેનંગો રપિશે
આંકડાનો કનિદામ
અરમીનશે
ગંદ
મરનીકેપ-વિમાન અને વહેમો
"યશ્વિશ્વનુ" વિમાનની દૃષ્ટિએ ચિત્ર
માનમ પૃથક્કરણ શાસ્ત્રની રચક પદ્ધતિ
વિમાનની દૃષ્ટિએ વિશ્વનુ એક ચિત્ર
માપ વિશે
દરનરિવા-પરિમાની દૃષ્ટિએ
દિનકુ વિમાન શાસ્ત્રીએ અને ભૂકેપ

કર્તા

ગ. કેમરશી એપટ
રા. હિટાલાલ કામદાર
રા. 'વનેચર'
મી. વિમળા સેતલવાડ
રા. મનુભાઈ વેઘ
રા. યગવંત ગુ. તાપક
રા. વિજયરાય ધ્રુવ
રા. દરેભાઈ
ગ. પોપટલાલ શાહ
રા. "વનેચર"
રા. અરેભુકાન્ત
રા. દલપતસિંહ પરમાર

કયા માસિકમાં

નવચેતન
"
કુમાર
શારદા
વસન્ત
પ્રસ્થાન
કોમુદી
નવસુગ
વસન્ત
કુમાર
નવચેતન
ગુ. શાળાપત્ર

કયા મહિનામાં

વન-સુખારી
ઓક્ટોબર
માગશર
એપ્રિલ
જ્યેષ્ઠ
ચિત્ર
નવેન્ડીસેમ્બર
નવેમ્બર
ફાગુન
માગશર
ફેબ્રુઆરી
એપ્રિલ

કેળવણી

વિષય

આપણા શિક્ષણની કેટલીક સમસ્યાઓ
 યુગ્મતાતી મળાકેરો
 પ્રાચીન શિક્ષણ પદ્ધતિ
 પ્રાચીન આયોર્નો કેળવણીના બીજ
 ભાષાશિક્ષણ
 આચારવિદ્યા
 શારીરિક કેળવણીમા સમન્વય
 શારીરિક શિક્ષણનો વિચાર
 સહશિક્ષણ

કર્તા

સા. અમૃતલાલ નાયાલાલ ત્રોદી
 સા. ગજેન્દ્રસંકર પંડ્યા
 સા. મનુભાઈ વેદ્ય
 સા. યુનીલાલ એ. ભટ્ટ
 ...
 રાજ્યરાજ સા. મણિક્યરાવ
 સા. ગજનન ઉ. ભટ્ટ
 રાજ્યરાજ સા. મણિક્યરાવ
 સા. મનુભાઈ વેદ્ય

કયા માસિકમાં

વસન્ત
 ગ્રુ. યાજ્ઞાપન
 વસન્ત
 વસન્ત
 ગ્રુ. યાજ્ઞાપન
 શારદા
 કૌમુદી
 શારદા
 વસન્ત

કયા મહિનામાં

કાતિ-માગ.
 સપ્ટેમ્બર
 વૈશાખ
 જુલાઈ
 જુલાઈ-ઓગસ્ટ
 એપ્રિલ
 નવે-ડીસેમ્બર
 એપ્રિલ
 માધ

પુસ્તકોની યાદી

વૈદક

વિષય

આંખ
હીનયર્ષ
આખજી અને ઘી
સોષા બીન્મ
ગતતિ નિષમન યા મારે ?

કર્તા

રા. દરિદ્રપત્ર વ્યાસ
રા. આપાવાલ ગ. વૈવ
રા. દિનકર પંડ્યા
ડો. અમૃતલાલ

કયા માસિકમાં

નવચોતન
પ્રસ્થાન
"
"
નવચુગ

કયા મહિનામાં

માર્ચ
એપ્રિલ
ફેબ્રુઆરી
ઓક્ટોબર
સપ્ટેમ્બર

તત્ત્વજ્ઞાન અને ધર્મ

વિષય

મૃદુલામ
ક્રિયાકાંડ-જેક મમિલા
મીઠુપત્ર યમ્યું મમ
અત્તરજીના મંદુરી ચોઈક
મમમના અને નિરાસ

કર્તા

રા. મુનીલાલ પુ. બારોડ
રા. અમૃતલાલ નાથલાલ ભોદી
મિન્સિપાલ આનન્દશંકર મુન
ડો. હરિભાદ દેસાઈ

કયા માસિકમાં

પ્રસ્થાન
વસન્ત
"
"
જુ. પ્ર.

કયા મહિનામાં

અશાઢ-શ્રાવણ
ભાદ્રપદ
આશ્વિન
કાર્તિક
જુલાઈ-ઓગસ્ટ

પ્રવાસ

વિષય

અમેરિકાની નોંધપોથી
૧૨૭ વિશે કેટલુંક
કાશ્મીરનો પ્રવાસ
કાશ્મીરની કુંભોમા
જગતના ત્રણ જલ ભાગ
નર્મદાતીરે
પંદર દિવસનું પર્યટન
ગેવાડની મુસાફરી

કર્તા

રા. હોટાલાલ કામદાર
રા. ચુનીલાલ પાટીઆ
...
...
રા. સદરચંદ શાહ
રા. મુરેશ દીક્ષિત
રા. રતિલાલ ત્રિવેદી
રા. ત્રિભુવનદાસ દક્ષર

કયા માસિકમાં	કયા મહિનામાં
કોમુદી	એપ્રિલ
કુમાર	માગશર
વસન્ત	ફાલ્ગુન
નવચેતન	જાન્યુ-ફેબ્રુઆરી
કુમાર	ભાદરવો
"	ચૈત્ર
"	"
રા. શાળાપત્ર	જાન્યુઆરી

પુસ્તકાલય-વર્તમાનપત્ર

વિષય

અર્વાચીન પુસ્તકાલય પ્રગતિ
ગ. પુસ્તકાલય પરિવહ-અમદાવાદ
પ્રથમ અને વારકે
પ્રથમ અને પ્રથમથી
પુસ્તકાલય પ્રગતિના અંગની ત્રણ ચોજના
છઠ્ઠી વડોદરા રાજ્ય પુસ્તકાલય પરિવહ
વાયોડીયા પુસ્તકાલય પરિવહનો અહેવાલ
સુરભ્યુવશિષ્ઠ ચૂર પુસ્તકાલય
માનસુખી કે શિષ્ટવાચન

કર્તા

ગ. હરેન્દ્રભાઈ પટેલ
...
ગ. નાણકયા નંદલાલ ચૌકશી
ગ. વિજયરાય વેદ્ય
ગ. ચેતીભાઈ ન. અમીન
...
ગ. જયશંકર ઉ. પાલક
ગ. ખીમજીભાઈ શાકર

કયા માસિકમાં

પુસ્તકાલય
...
પુસ્તકાલય
કોમુદી
પુસ્તકાલય
પુસ્તકાલય
પુસ્તકાલય
...
...

કયા મહિનામાં

ઓગસ્ટ
મે
માર્ચ-ફેબ્રુઆરી
જૂન-ઓગસ્ટ
જાન્યુઆરી
માર્ચ
જાન્યુઆરી
સપ્ટેમ્બર
ફેબ્રુઆરી

પ્રકીર્ણ

વિષય

આગના ફુગોની આપણા મગજ પર અસર
આર્થનારી ધર્મ
ઉત્તરપણી એટલેટ મકરમકાલિ
ઉદયશંકર અને તેની નવલકથા

કર્તા

શ્રી. લીનાવતી મુનશી
ગ. ત્રિભુવન હેમાણી
ગ. કૃષ્ણગમ વડાવજી ભટ્ટ
રા. પુરુષોત્તમ ચૌહાણ

કયા માસિકમાં

કોમુદી
નવચેતન
પ્રસ્થાન
નવચેતન

કયા મહિનામાં

નવે-ડીસેમ્બર
નવેમ્બર
માગશર
જુલાઈ

કળામીમાંસા	રા. ન્હાનાલાલ મહેતા	પ્રસ્થાન	ક્રાંતિક
કમળુગારો કળામર ઉદયશંકર	રા. ર. વિ. મહેતા	નવયુગ	ભન્યુઆરી
ગાધીજી સાથે પાંચ માસ	રા. છગનલાલ જોશી	સારદા	જુલાઈ
ગુજરાતનું આદિસો વર્ષ ઉપરનું તરેલયાર	રા. મંજુલાલ મળ્લુદાર		
ગુજરાતનું શ્રીગંત સયાજીરાવ ગાયકવાડનાં વણાટકામ	રા. મંજુલાલ મળ્લુદાર	પ્રસ્થાન	માહ
છળી ચિત્રો જોતાં કેમ સીખશો ?	મી. ફરોજશાહ મહેતા	સારદા	એપ્રિલ
નંદશંકર ચત્રાબ્દિ	"ગુજરાતી મસાહિક"	નવચેતન	નવેમ્બર
પ્રથમ વાર્ષિકાત્સવ બાલમંદિર-પોરબંદર	કવિ ન્હાનાલાલ	કોમુદી	ગે
ભરૂચ જીલ્લાની ભીલ જાતી	રં. પી. જે. બટ	ગ. શાળાપત્ર	ભન્યુઆરી
મૂડીવાદ વિ સમાજવાદ	રા. મણેકલાલ વકીલ	નવયુગ	એપ્રિલ
વગર ધિગાણું સાહિત્ય મંસેલન	રા. રવિશંકર	નવયુગ	ઓક્ટોબર
વર્ણવ્યવસ્થાના મૂળભૂત સિદ્ધાંતો	રા. નરહરિ ઠાકરાદાસ પરિખ	કોમુદી	ભન્યુઆરી
સાતમી ગ્રામ્ય વિદ્યાપરિષદ	"મંશોધન અભ્યાસી"	પ્રસ્થાન	જેઈ-શ્રાવણ
સ્ત્રીઓ અને હિન્દુ કાયદો	રા. રમણિકલાલ દલાલ	કોમુદી	ફેબ્રુઆરી
સ્ત્રીનો સ્વભાવ અને શક્તિ	રા. બાપાલાલ મ. વૈલ	બુ. પ્ર	જુલાઈ
સ્વદેશી	રા. દત્તાત્રય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર	પ્રસ્થાન	શ્રાવણ
હિન્દુસ્તાન એકેડેમી-અમદાવાદ	રા. કિસનસિંહ ત્રાવડા	પ્રસ્થાન	જેઈ-શ્રાવણ
હિન્દુ સ્ત્રીઓને કાયદામાં થયેલો અન્યાય	રા. "અભ્યાસી"	કોમુદી	જુન
હિન્દુ સ્ત્રીઓના કાયદેસર હકો	રા. ર. વિ. મહેતા	બુ. પ્ર	ઓક્ટોબર
		નવયુગ	ફેબ્રુઆરી

ગુજરાતના ઇતિહાસને લગતાં ઉપયોગી પુસ્તકો અને લેખોની યાદી

બામ્બે ગેઝેટીયર વૉ. ૧, ભા ૨	(ઈંગ્રેજી)
ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ રા. બા. ગોવિંદભાઈ હાથીભાઈ	
ગુજરાતનો અર્વાચીન ઇતિહાસ રા. બા. ગોવિંદભાઈ હાથીભાઈ	
મિરાતે સિક્કદરી, મી. ફર્ગુસન	(ઈંગ્રેજી)
મિરાતે સિક્કદરી આત્મારામ મોતીરામ દીવાનજી (ગુજરાતી)	
મિરાતે આદમદી ભા ૧	
પ્રકાશક, નિઝામખાન નુરખાન પઠાણ	„
„ „ „ વૉ. ૨, ખંડ, ૧, ૨, ૩.	
દી. બા. કૃષ્ણનાથ મોહનનાથ ઝવેરી	„
„ „ ખતિમા,	
પ્રકાશક, નિઝામખાન નુરખાન પઠાણ	„
„ „ Supplement,	
C. N. Seddon	(ઈંગ્રેજી)
ફિરિસ્તા—ગુજરાતનો ઇતિહાસ આત્મારામ મોતીરામ દીવાનજી (ગુજરાતી)	
ગુજરાતનો ઇતિહાસ એલ્ફ્રીડ રોસાભાઈ	(ઈંગ્રેજી)
હિસ્ટ્રી ઓફ ગુજરાત, ઇલિયટ અને બેલી	(ઈંગ્રેજી)
„ „ „ બર્ડ	(ઈંગ્રેજી)
„ „ „ પ્રો. એમ. એસ. કેમ્પ્સરિયટ	(ઈંગ્રેજી)
જર્નલ ઓફ ધી બામ્બે ખાનગ્ય	
રા. સોસાયટી સન ૧૮૧૮-૧૯	
રામભાગા એ. કે. ફાર્મસ	(ઈંગ્રેજી)
„ „ રણકોડભાઈ ઉદયરામ (ગુજરાતી)	
	(બે વૉલ્યુમના)
ગન્ધધાન રાડક્રૂટ	(ઈંગ્રેજી)
„ „ સરતું સાહિત્યવર્ધક કાર્યાલય (ગુજરાતી)	
દ્રાવેય ઇન ઇસ્ટર્ન ઇન્ડિયા રાડક્રૂટ	(ઈંગ્રેજી)

પુસ્તકોની વર્ગીકૃત યાદી

રત્નપુનાનાકા ઇતિહાસ વો. ૧ અને ૨	રા. બા. ગૌરીશંકર ઝોઝા	(હિંદી)
હિરદી ઔદ્ધ મિડિવલ ઇડિયા (ત્રણ વૉલ્યુમો)	રા. બા. સી. વી. વૈષ	(ઇંગ્રેજી)
" "	રોન્લી પુલ (રોરી ઔદ્ધ નેશનમ્ ગીરીઝ)	"
પૂર્વ મધ્યકાલિન ભારત, પ્રબંધ ચિનામણિ -મેરૂતંગ રચિત	શ્રી રઘુનારસિંહ રામચંદ્ર દીનાનાથ	(હિન્દી) (ગુજરાતી)
" "	દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી	(")
" "	મુનિશ્રી જિનવિજયજી	(મંરૂત)
" "	આર. એચ. ટોનિ	(ઇંગ્રેજી)
અતુર્વિગંતિ પ્રબંધ	પ્રો. હીરાલાલ ર. કાપડીઆ	(ગુજરાતી)
રાતનાથ-કૃષ્ણદાસ કૃત - ગુજરાતના કેટલાએક ઐતિહાસિક પ્રબંગો	રેવાશંકર અંબારામ ભટ્ટ	(ગુજરાતી) (")
દયાશ્રય મહાકાવ્ય	કવીશ્વર દક્ષપતરામ ડાલાભાઈ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય	(મંરૂત) (ગુજરાતી)
કુમારપાલ પ્રતિબોધ	મણિલાલ નમ્તુભાઈ દિવેદી મુનિશ્રી જિનવિજયજી	(મંરૂત) (ગુજરાતી)
હમ્મીર મદમદન	જયસિંહ મુરી	(મંરૂત)
નરનારાયણનદ મહાકાવ્ય	વસ્તુપાળ	(મંરૂત)
કુમારપાલ રાગનો રાસ	શ્રી જીનદર્પગણિ	(ગુજરાતી)
કુમારપાલ ચરિત્ર	હસિતવિજયજી	"
વસ્તુપાલ ચરિત્ર	જિનદર્પગણિ	"
વસ્તુપાલ તેજપાલ રાસ	મેરૂવિજય	(ગુજરાતી)
કીર્તિ કૌમુદી	વલ્લભજી હરિદત્ત આચાર્ય	(મંરૂત) (ગુજરાતી)
વિક્રમાંકદેવચરિત્ર	વલ્લભજી હરિદત્ત આચાર્ય	(મંરૂત) (ગુજરાતી)
વાઘેલા વૃત્તાંત	કૃષ્ણરામ ગણુપનરામ	(ગુજરાતી)

સોલકી વચનો ગોધગ	ભાષ્યકર વિદ્યાગમ	(ગુજરાતી)
શાખાનો ઇતિહાસ		
મકુટધર વસ મહીપમાળા	જગજીવન કાગિદામ પાદક	(ગુજરાતી)
મેનાડના ગુહિલો	માનગંક પીતાગદ્દામ	(")
જાવાન વાગિધ	નયુગમ મુદ્દગ	(ગુજરાતી)
રિખા રિનામ	કમનમાઇ પુજળી	(દિલી)
છડ ગન્યનો ઇતિહાસ ભા. ૧	જોગીદામ આમાદામ	(ગુજરાતી)
વદાદના ગન્યકર્તા	ઈશ્વરદામ ઇન્દ્રગમ	(ગુજરાતી)
વડોદરા ગેઝેટીયર	મુજાઇ મીરીઝ-	(ઇમેજ)
"	વડોદરા રોટ સીરીઝ	(ગુજરાતી)
કન્ન દેવનો ઇતિહાસ	આત્માગમ કેશવજી	(ગુજરાતી)
કન્નનો પૂર્વ ઇતિહાસ	જયરામદામ ન ગાધી	"
મુગન માણીનું દેશી ગન્ય	પદાણુ તથા ઉપાધ્યાય	"
પાવનુપુર ગન્યનો ઇતિહાસ	તાલેમદમ્મદ ખાનજી	"
તવારીખે મોગ	રણકોડજી દિવાન	(ઇમેજ)
મોગજીનો ઇતિહાસ	ભગવાનનાગ મંપતનામ	(ગુજરાતી)
લુન મદનુ ગેઝેટીયર		(ઇમેજ)
ભાવનગર	"	"
ગુજરાત મર્ચએન્ડ	કવિ નર્મદાસ કર	(ગુજરાતી)
દાહિયાવાડ મર્ચ એન્ડ	" "	"
દાહિયાવાડ ગેઝેટીયર	મુજાઇ મીરીઝ	(ઇમેજ)
અમદાવાદ ગેઝેટીયર	" "	(ઇમેજ)
અમદાવાદનો ઇતિહાસ	મમનગાલ વખતચંદ	(ગુજરાતી)
ગુજરાતનું પાદનગ	ગ્લમભિગવ બીમગવ	"
અમદાવાદનો ઇતિહાસ	શંકરગવ અમૃતગવ	"
મુગનુ ગેઝેટીયર	મુજાઇ સીરીઝ	(ઇમેજ)
મુગની મુખેમર તવારીખ	કવિ નર્મદાસ કર	(ગુજરાતી)
ભાવનુ ગેઝેટીયર	મુજાઇ મીરીઝ	(ઇમેજ)
ભાવ મદરનો ઇતિહાસ	મળપનગમ દિમનગમ દવે	(ગુજરાતી)
ભાવ મદરનો કિંગ્ડમ	ગોમેદ બેગમજી ફાદુનજી	(ગુજરાતી)
રિમનગર	મદામુખગમ સુનીલાન	"

પુસ્તકોની વર્ગીકૃત યાદી

કાશ્મિરનાડનું વડનગર	માનસકા પિતાબરદાસ	"
આણુ	મુનિ જયન્તવિજયજી	(ગુજરાતી)
આઠાણુવાડા	"	"
મોડાસા	મનુભાઈ જોધાણી	"
તવારીખે નનમારી	મોગમજી મચેરજી દેસાઈ	"
દેવકુલ પાટક	રિજયધર્મસુરી	"
ગણપુગતી મુખ્તેમજ હકીકત	ખીમજી પ્રેમજી	"
ક્ષિપ્ત મિટિજ ઓફ ગુર્જરાષ્ટ્ર		(ઈંગ્રેજી)
ખલાતનો ઇતિહાસ	રતનમણિગવ ખીમરાવ	(ગુજરાતી)
સિદ્ધાંતની હકીકત	દેવરાકા વૈકુન્થ ભટ્ટ	"
હિન્દી ઓફ પગમાઝ હિન્દી	ડી ગી ગગુલી	(ઈંગ્રેજી)
હિન્દી ઓફ ધાર એન્ડ માગના	લુઅર્ડ એન્ડ લેને	"
હિન્દી ઓફ ગાંધીકુટમ	પદ્મિ ખીરાભરનાથ રઉ	"
" " "	પ્રો અસ્તેકર	"
સ્ટડીઝ ઇન પાગસી હિન્દી	પ્રો હોડીવાળા	"
હિન્દી ઓફ ઇમ્પારિયલ	ગુપ્તજી પ્રો આગ ડી ખેનજી	"
એશિયાઈ દૃષ્ટિ	દી બા કેશવનાથ મુવ	(ગુજરાતી)
અનમેરનીનું હિન્દ	(Sachu)	(ઈંગ્રેજી)
આઈને અંગરી	ખેતોકમેન એન્ડ જોરેટ	"
મુનનાન મહમ્મદ મઝનની	પ્રો મહમ્મદ હખીય	"
" " "	પ્ર કેશીજી મુનિવગસિદી	"
કેટલોગ ઓફ આર્ન્ડ એન્ડ ફાનપ		(ઈંગ્રેજી)
ક્રાઈસ્ટિ ઓફ વેસ્ટર્ન ઇન્ડિયા	પ્રો ઈ જી રીપમન	
ક્ષત્રપ અને શાહ વરાના સિદ્ધાંતો	વવમજી હરિદત આચાર્ય	(ગુજરાતી)
અમદાવાદના સિક્કાઓ	રેવ ડો ટેનર	(ઈંગ્રેજી)
	જર્નલ બી બી રા એ	
	સોમાધી ૧૯૦૦	
ગુજરાત સંસ્કૃતના સિક્કાઓ	રેવ ડો ટેનર	"
	જર્નલ બી બી રા એ	
	સોમાધી સન ૧૯૦૨	

ગુજરાતના ધનિદામમા શિક્ષની સાહી

દીગયાસ ત્રિ. પારેખ

(ત્રીજી સાહિત્ય પરિષદનો રિપોર્ટ)

મુગસમાની ગાલ્લ પદ્ધતિના શિક્ષાઓ રેવ ડો. ટેન્કર „

ગુજરાતના ધનિદામને લગતા શિક્ષાઓ „ „

પ્રો. ગણુછોડવાસ ગાની,

પુદ્ધિવર્ધક વ્યાખ્યાનમાળા (સન ૧૯૩૫) (ગુજરાતી)

ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો ભા. ૧ લો

„

શ્રી ગિરમશકર આચાર્ય

મિલેકશન ઓફ મગ્દૂન ઇન્સ્ટિટ્યુશન-૨ વો. ૧ ભા. ૨ ને

{ (મંગલત)
(છમેજી)

મી. ડી. બી. ઇમકલકર

અગોક્તના શિવાલેખો

ડો. દેવદત્ત ભાડારકર

(છમેજી)

લરતગમ ભાનુસુખરામ

(ગુજરાતી)

કદામતે પ્રબંધ

શ્રી યાલાભાઈ દેરાસરી

„

વિભાગ પ્રબંધ

શ્રી મણિવાસ બકારભાઈ વ્યામ

„

કિંગ્મે મંગલયુ

એક પારસી

„

ઐતિહાસિક રામ સંમદ ભા. ૧-૨-૩

„

જૈન ઐતિહાસિક ગૂર્જર કાવ્ય મંમદ

„

જૈન ઐતિહાસિક ગસમાળા ભા. ૧ ગોદનવાસ દલીચંદ

„

જૈન લેખ મંમદ ભા. ૧-૨ મુનિ શ્રી જિતવિજયજી

„

વિગપ્તિ ત્રિવેધી

„

„

„

આક્રિડલોઝ ઓફ કાલિયાવાડ મી. એ. કિન્ડેક

(છમેજી)

સોગ્દના બહારવટીયા ભા. ૧-૨ ઝવેરચંદ મેધાણી

(ગુજરાતી)

સોગ્દના ખંડેરામા

„

„

„

સામગ્રને તીરે તીરે

„

„

„

ગુજરાતના તીર્થરથાનો

દુર્ગાસંકર કે. સાસ્ત્રી

„

ચૈત્યુક ધર્મનો ઇતિહાસ

„

„

„

સૈવધર્મનો ઇતિહાસ

„

„

„

શીમાળા ડાનિનો બેદ

મણિવાસ બકારભાઈ વ્યામ

„

ખાસના ગેલોત્પત્તિ

ભોમીવાસ બીખાભાઈ માધી

„

„ ક્રોડર્થક મિદાનત

ભોમનાથ દ. દવે

„

પુસ્તકોની વર્ગીકૃત યાદી

ભાર્ગવ બ્રાહ્મણોનો ઇતિહાસ	ધનપ્રસાદ ચઘનાન મુનરવી	■
વાલ્મીકી કાવ્યચનો ઇતિહાસ	રતિનાથ સુનિનાન દીસાન	■
ઉદ્દિમ્ય પ્રધન	પ્રાણગોપિ ગમ્મગમ	”
મોતાના બ્રાહ્મણી કથા	મયાગમ શબ્દનાથ	■
નગર ખડ	પ્ર મૌર્યાદ્ર જ્ઞાન પ્રચાર મહા	”
નાગર		
નાગરોત્પત્તિ	માનસમ પીનાબદામ	,
મોઢ પુરાણ	માણેક દુર્ભરામ શાસ્ત્રી	”
વાયડા જ્ઞાતિનો ઇતિહાસ	રામનાન સુનીનાન મોદી	■
નરસે મહેતાનું વચકૃષ્ણ	અમૃતનાન મુગ	”
વડનગરા કણ્ઠગીનો ઇતિહાસ	કાલાભાઈ લક્ષ્મણભાઈ	”
કાઠિયાનાના સાર્વભૌમ સત્તા અને ગાયત્રાક મજમુદાર	નયનમુખગમ મજમુદાર	”

ગુજરાતની વસ્તી

Gujarat Population

(ઈંગ્લેન્ડ)

મુબઈ મેટ્રોપોલીસ વો ૬ લા ૧ હિન્દુ

” વો ૮ લા ૨ મુસલમાન, પારસી,

તા ૬—મોગન, મગા અને ચિદિશ અમના પુસ્તકોની યાદી
હવે પછી આપવામાં આવશે

ગૂજરાતનાં જૂનાં ખતપત્રો અને દસ્તાવેજો

પ્રસ્તાવના

ગૂજરાતના મધ્યકાલિન હિન્દુ રાજ્યોના ખતપત્રો, દસ્તાવેજો, દાન-પત્રો, અને રાજકીય પત્રવ્યવહારના લખાણો સંસ્કૃત ભાષામાં થતા એમ માલુમ પડે છે, અને તે ઉપરથી રાજ્યના દૃઢતા પર પણ સંસ્કૃતમાં લખાતાં હશે એમ માનવા કારણ મળે છે. ક્ષત્રપ, રાષ્ટ્રકુટ, વલ્લભી અને અન્ય વધારે પ્રાચીન રાજ્યોના અમલ વખતે પણ એજ પદ્ધતિ હશે; જો કે તે વખતના દાનપત્રો સિવાયના બીજાં લખતો મળ્યા આવતા નથી. ચૌહાણોના રાજ્યઅમલના કેટલાક લખાણો આપણને ઘેઘ અસાત લેખકરચિત લેખપદ્ધતિ નામના પુસ્તકમાં મળે છે.^૧ આ લખતોની ભાષા શુદ્ધ સંસ્કૃત નથી, પણ દેશી ભાષાના શબ્દોને અને પ્રયોગોને મારી મચકીને સંસ્કૃતના ચોક્કસમાં જોડવી દીધેલા જેવામાં આવે છે. અને તે પણ એટલે સુધી કે અન્ય સ્થળે નહીં જેવામાં આવતા એવા અનેક દેશી શબ્દો એ દસ્તાવેજોમાંથી મળ્યા આવે છે.^૨

૧. ગા. એ. સી; ૧૮. લેખપદ્ધતિના એક સંપાદક શ્રીગોવિંદેશ્વર, તે અન્યમાં એક લખત સં. ૧૫૩૭નો આવે છે તે ઉપરથી માને છે કે સદૃશ અન્યનો સ્થાન તે સમય લગભગ થઈ ગયો હશે. આ અનુમાન બરાબર નથી, કારણ આ દસ્તાવેજિત પ્રતોમાં દસ્તાવેજોની સંખ્યા સરખી નથી, અને ચોક્કસ સમયના દસ્તાવેજોમાં રાજ્યોનાં નામો તથા સાક્ષી પણ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ તદ્દન શુદ્ધ છે, જે ત્રણસો વર્ષ પછી થઈ ગયેલા લેખકને માટે અસાધ્ય છે. લેખપદ્ધતિમાં આપેલું સિંદણ અને લવણપ્રસાદનું સન્ધિપત્ર પણ ઐતિહાસિક વિષયો મેળી કરવામાં મદદગાર થઈ પડે છે. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ એમ જણાય છે કે લખતોની સંખ્યામાં ઘણી વાક્યોલ્લેખ થઈ છે, બાકી લેખક તો વાક્યોલ્લેખો-કદાચ લવણપ્રસાદનો સમાવેશ દોરે જોઈએ.

૨. આવા પ્રયોગો અને વાક્યો પ્રબલચિન્તામણિ, ચતુર્વિંશતિપ્રબંધ, રોપકવિનિ વગેરે જૈન ગ્રંથોમાં મળે છે, તે ઉપરથી કેટલાક વિદ્વાનો એને જૈન સંસ્કૃત નામ આપવા પ્રેરણા છે; જુઓ 'જૈન ગ્રંથ' સ્વચ્છે' ભાગ ૧ના હરોળ-પાતમાં 'જૈનસંસ્કૃત' એ પ્રકાર.

પાટણની ગંભીરગાદી ઉપરથી વાઘેનાઓનો અમન પૂરો થયો અને સુમધ્યાની સત્તાનો પ્રાગ્ભિક દોર ગૂજરાત ઉપર શરૂ થયો. રાજભાષા બદલાઈ. કચેરીઓનું કામકાજ મસ્કૃતને બદલે કાઠ્ઠીમાં ચાલવા લાગ્યું; અને દસ્તાવેજો પણ કાઠ્ઠીમાં લખાવા લાગ્યા; જો કે ગૂજરાતીમાં લખાયેલા દસ્તાવેજો પણ મળુ રખાતા આ સમયમાં પણ કનચિત્ સંસ્કૃત ભાષામાં એટલે કે ઉપર લખી તેની 'જૈન સંસ્કૃતમાં'—દસ્તાવેજો લખાતા અને તે મળુ પણ રખાતા.

કાઠ્ઠી દસ્તાવેજોનો તો વિષયજ્ઞ જૂદો છે, પરંતુ પ્રાચીન ગૂજરાતી દસ્તાવેજોની ભાષાશાસ્ત્રીય મતમ ઝો માટેની ઉપયોગિતા તરફ અત્યાર અગાઉ સાહિત્યસંશોધનું ધ્યાન જોટલું ખેંચાવું જોઈએ તેટલું ખેંચાવું નહોતું. આ વિષયની શાસ્ત્રીય ચર્ચા તાજેતરમાં પ્રકટ થયેલ, શ્રી કેશવગમ શાસ્ત્રી સંપાદિત મહાભારત ભાગ રના ઉપોદ્ધાતમાં થયેલી છે, અને દસ્તાવેજોથી પણ ભારાના વિકાસનો ઇતિહાસ ચર્ચવામાં ફેટલી મદદ મળે છે તે જણાઈ આવે છે.

જૂની ગૂજરાતી ભાષાના ગદ્યમાં ફેટલી ૩૬ ઝૈનીઓ છે—જો કે 'શૈવી' શબ્દથી મપૂર્ણ અર્થ ઝોકાટ થતો નથી એ અહીં સ્પષ્ટ કરી દેવું જોઈએ—જોગે, માણિક્યસુન્દરસુરિદ્વિન 'પૃથ્વીચન્દ્રચરિત' તથા 'સભાશૃંગાર' વગેરેની 'ખોલી' એટલે કે અક્ષરના, રૂપના, માત્રાના અને બંધના બંધનથી મુક્ત છતાં તેમાં લેવાતી છુટ ભોગવતું પ્રાસયુક્ત ગદ્ય, અગ્રાત કનિરચિત 'કાનઢાચાર્ય' કથા^૩ જેવાની અત્યંત મસ્કૃતપ્રચૂર શૈવી, જૈન ખાનાવ બોધો, ઔક્તિઓ વગેરેની મસ્કૃતના મહેલા દીકા ગ્રન્થો જેની સુવલ શૈવી અને નરપતિકૃત 'પચદક' તથા હીરનિઝયસુગ્ધિના ટાઈ શિષ્યે ગચેય 'મંદિષ્ઠ ગૂજરાતી કાદમ્બરી કથાનક'^૪ ની મહેલી અને માઠી છતાં વાર્તાને અનુરૂપ એવી ગદ્ય શૈવી આ સર્ચથી ખતપત્રોની લખાવટ જૂની પડે છે. વ્યાઠરણ અને માહિત્યથી અગ્રાન એવા લોભે વડે લખાયેલા આ લખાણોની અત્યાગ્રના દરનાવેજો જોમ-નદન દીની ભાસાશૈવી એ ખાસ લક્ષણ છે, પુનઃકૃતિઓ તો તેમાં આવેજ. આમ જાણે એ લખાણોની ઉપયોગિતા અનેક રીતે પૂરવાર થઈ છે ભાષાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ તો તેની ઉપયોગિતા આગળ જોઈ, પણ એ ઉપરાંત તેમાંથી દેશ્ય સમ્બંધે અને વાક્યગચનાઓ

અનેક મળી આવે છે, ગ્યાનિક અધિકારીઓ વિશેની અનેક દૃષ્ટિએ ઉપયોગી એવી માહિતિ મળી આવે છે અને જો કે સાહિત્યિક નહીં તો પણ કૃત્રિ-મતાથી તદ્દન મુક્ત એવા આ લખાણોથી લાપાના તત્કાલીન ઉત્તરોત્તર ફેરવાતા મ્યુઝમેનો ખ્યાલ આવે છે

જૂના દસ્તાવેજો અનેક મળે છે. આ લેખમાં બધા તો લઈ શકાય તેમ નથી જ, પણ લાપાના અધ્યાસીને ઉપયોગી થઈ પડે એ દૃષ્ટિ રાખી છે. સોળમા અને સત્તરમા શતકના જાણુરામા આવ્યા તે બધાજ લીધા છે, જ્યારે અરાદમા શતકમા ગૂજરાતી લાપાએ લગભગ અર્વાચીન સ્વરૂપ પકડ્યું હોય તે વખતના સંખ્યાગ્રંથ દસ્તાવેજો મળતા હોવા છતાં તેમાંથી થોડાક પત્ર કરીનેજ લીધા છે દસ્તાવેજોની શૈલી અને ગૂજ-રાતી શિલાલેખોની શૈલી અનેક રીતે મળતી આવે છે તે અહીં નોંધી લઉં.

અહીં લેવામા આવ્યા છે તે ઉપરાંત ત્રીજેના દસ્તાવેજો છપાચેના મારા જાણુરામા આવ્યા છે. 'જૈનયુગ' પુ ૪ અક પમા મ ૧૭૭૧ નો, 'પ્રસ્થાન' પુ ૧૭ અક ૪મા મ ૧૭૨૨ તથા ૧૭૪૪ના, તથા લેખપદ્ધતિ ના પરિશિષ્ટમા ૧૭૦૮, ૧૭૧૫ અને ૧૭૨૪ ના આ પ્રમાણે ૭ લખતો છે.^૧ આ સિવાય બીજા અગ્રકટ દસ્તાવેજોમા ગૂજરાત વર્તીકયુગ સોસાયટીમા અરાદમા શતકના આશરે ૭ દસ્તાવેજો છે. ત્રીયાદની ડાહીનદમી લાયમે-રીમા, પાટણમા કુભારિમા વાડાના એક ગૃહગ્રંથ ખાસે તથા શ્રી ગદુલાલ કુવ ખાસે પણ આવા દસ્તાવેજો હોવાનું સાબળ્યું છે આમ દસ્તાવેજો જો કે સંખ્યાગ્રંથ મળી આવે છેજ, પણ જો પદરમા, સોળમા કે સત્તરમા શતકના હજી બીજા મળે તો વધારે ઉપયોગી થઈ પડે

આ સમ્રાટમા લીધેના ખતોની લાપાશાસ્ત્રીય ચર્ચા કરવાનો અહીં આવકાશ નથી, પણ સામાન્ય ટુંકી નોંધ જેવું મેં અને આપેલું છે. જૂના ગૂજરાતી દસ્તાવેજોમા ઘર વેચાણના, ઘર ધરાણે મૂકાના કે ભાઈઓ જૂદા પડ્યાના જ લખાણો જ મોટે ભાગે મળી આવે છે, વિવિધ પ્રકારના લખાણો-ગ્રંથો કે લેખપદ્ધતિમા મોખ્યા છે-હજી મળતા નથી. અલાર સુધી મળતા આ ત્રણ પ્રકારના લખાણો સાથે સરખાવવા માટે મ ૧૨૮૮

૫. મુસવશાની અગવ વખતના સરકાર દસ્તાવેજો હજી સુધી માત્ર બેજ મળે છે. એક સં ૧૫૪૭ નું વિશ્વગપત અને બીજું સં. ૧૫૪૨નું ચંદ્રવિક્રમ ૧૨ જુઓ 'પુરાતત્ત્વ' પુ ૪ અક ૧

ના ત્રણ દત્તાવેન્ને તેમથી પત્રિશિષ્ટમા ઉતાર્યા છે, જેથી મનુષ્ય અને મનુષ્યગતી દત્તાવેન્નેના સગપાપણાનો ખ્યાન આવશે દરનાવેન્નેમાના મતા અને માફીઓ નિર્ચયક વિષ્ણુ યવાના હાયથી આપ્યા નથી

શિવાનેષો, અને દત્તાવેન્ને જેના ભાષાના ભને મનુષ્યરી નહોં પણ અમૃતિમ મરૂપ પ્રત્યે, અભ્યાસીઓએ અત્યાગ સુધી મુકાવ્યે કંઈક ઉદાગીનતા દાખવી છે તે ભાષાસ્વરૂપના માયા અભ્યાસની ખાતર દૂર થવાની જરૂર છે એ અભ્યાસમા આ મગ્ધ યત્કિયિત ઉપયોગી થઈ પડશે એની આશા મારું છે

(૧)

મન ૧૪૫૯ વર્ષે દાર્દર શુદ્ધ ૪ મોમે થત મદ જૂના મધ્યે નિરિત કમારા મોગીયા મમગત ગત વર્ધમાન તથા રાત ધનજી [વગેરે ૮૨ નામ લીગી ૨૫ સુધી] તો ગત ૮૫ તો ગત રતના માથ સમગત મ્યની દાર્દરકાને હુગમ્ય ઉત્તમી આ હતા ત્યાહા કાવિન સમીપ લ્યધુ છે થત કમાન મોગીયા સમગતના આદિ કુલગોત જૂનાગદના બ્રાહ્મણ ગિરિનારા કમારીયા ભટ કમણજ દેવજ તે માનિને બાનક મુકયા હતા યજમાનની પ્રતિ કાપ જાણના નોહોતા તે ભટ કમણજ દેવજને સમગત યજમાને મ્યની પરણાનીને થે રાદા ભટ દેવજ વિષ્ણુને આપતા તે લ્યરી આપ્યુ છે નરી ૧ વેનનાય અમ્યાની ॥ કેરી ૩ લગનની ॥ લગન વગ પગે તે ગામમા વગને ઉતારે કન્યાના આપની મેરી ૧ ॥ લગનમા મુકીને વગના આપને આપે તે વરનો આપ ખમગણી કરીને લગનમા મુકીને હથેલાવાને કાપે ગોગને આપે લગનનું યમણુ આપે ॥ તોરખ ચોલાયુ ૧ પરાનુ નાનિ અગ ॥ ચોનાયા ૪ વગમાનના ॥ ચોલાયા ૨ કરમદના ॥ ચોનાયુ ૧ કન્યાનો આપ આપે ॥ ચોનાયા ૪ ચોરી આગાના ચોલાયા ૨ ચોરીમા વગકન્યા આસન્ય બેડાના ॥ અતપદીના ચોખા શેર ૧ ૧ દોકડા ૭ ફેફ્ફ ૭ ॥ ચોરીમા અદગ્યાપનના ચોખા ગેર ૨ ૧ દોકડા ૬ ફેફ્ફ ૬ ॥ ૨૬ કવશનુ શ્રીફલ ૧ પેકડો ૧ ફેફ્ફ ૧ કસાર ખાધા પછી દાન સમે ચાલીમા આવે તે ગોરનુ ॥ ચોલાયુ ૧ કુવદર્શનનુ ॥ ચોનાયુ ૧ ચાકલી ઉતાર્યાનું મેરી ૭ દાપાની ॥ પરણી ઉતાર્યા પછી વર શ્રીફલ મુકીને ગોત્રગને નમસ્કાર કરે ॥ કન્યા ફેફ્ફ ૭ મુકીને નમસ્કાર કરે તે ગોગનુ ॥ દોકડા ૭ ફેફ્ફ ૭ વગ લ્યે દોકડા ૭ ફેફ્ફ ૭ કન્યા લ્યે તે વરન્યા ગોત્રગ

આગત્ય ઝેળમેણી ગમે તે ગોરનુ ॥ ફેફ્ફન અપાએ ત્યાહા ગો
 ધ્યમણા ॥ એ ॥ કાનિઝાના બીડા ૨ ગોગના ॥ ઢેરી ૨૦ કન્યાનો બાપ
 આપે ॥ ધનના દિ ન્યાત્ય યમે ત્યદના દિન ગોગ યમે ॥ પેહેગમણી પેહેરે
 તે હુગડા ડીઝ ચોલાયુ ૧ આપે ॥ માડવનુ અખ્યાણુ ચોખા ગેર ૨૦
 શ્રીમન ૧ ફેફ્ફન ૭ દોકડો ૧ વાશ હેઠ મુકવાને શાતિકના અઢઠ્યાપનને
 ઢાપે કાનિયુ ૧ ચોખા ગેર ૨ ॥ દોકડા ૬ ફેફ્ફન ૬ ॥ રદકનશને શ્રીફન
 ૧ દોકડો ૧ ફેફ્ફન ૧ અઢ્યામનના ચોખા શેર ૧૦ દોકડો ૧ ફેફ્ફન ૧
 આમાન ૧ શાતિકનુ ॥ સીમતનુ દાપુ દેઝડા ૧૬ અને ધમણુ ॥ પહેનો
 દીકપરો આવે ત્યનાહાઝ ઢેરી ૧ આપે ॥ ગોચા મુખમણુ ચોલાયા ૨
 શ્રીફન ૧ અને ધમણુ ॥ નાતરુ કરે તે ૧૨ી ૫ આપે ॥ યે ઢાએ ભર્યુ
 કરે તથા યે કાઈ વૃત્ત કરે તે મવ ગોગનુ ॥ તથા કાલિકાના પણુ ભરે તે
 મડનનો કાગ તથા ગતનનુ ઘી ૫ શેર તથા દોકડો ૧ ગવન હેદયે તે મર્વ
 ગોગનુ ॥ કાલિકાના હનનનુ આમાન ૧ તથા માગ્તીપાઈનુ આમાન ૧ તથા
 અઢઠ્યાપનના ચોખા ગેર ૨૦ દોકડા ૬ ફેફ્ફન ૬ રદકનશનુ શ્રીફ ૧
 દોકડો ૧ ફેફ્ફન ૧ ॥ તથા બીનુ યે ૬ પુષ્પદાન કરે તેહેનો ચોથો ભાગ
 ગોરનો તથા બાવની કિયાનુ ૫૬ પદાન્ય ગાએ ગોદાન ધોતીઆ કાલીઆ
 દોએ તે સર્વ ગોગનુ ॥ યે ગામ ગાહે યાહા ગોગ પાગે નોહે ત્યાહા ગોગનુ
 હોએ તે ગધી મુક ગોરનુ ગોગને પોલોયાડે ॥ ૭૦ ઢાએ સોગીઆ કયા
 ગાનુ બી હોએ તે ભટ કૃષ્ણજીનો વેચો વેચાએ ॥ એ ૮૦ શાગ મમગત
 ગધીને ત્યપી આપુ છે તે લોપે તેહને કાનિકાની ૭ આણુ છે ॥ ૮૨૦
 કાગણિ ભટ અર્નન કહેનિયા ॥ શ્રી ગુ ॥

(૨)

ૐ । ગરિત શ્રી મત્ત ૧૫૮૩ ને (શ્રી) ગુર્જાધરિયા સદન
 ગ(મવતી)મમનુત પ્રોઢપ્રાપ(મકન)રિપુવર્ગદનદાસનન અન્નિકન
 વન્નિનીગ(જવટાકુ)અરથનવિદ્યારણેકપચાનન(મદારા)ભધિરાજ (પાનમાદ)
 ની શ્રી શ્રી શ્રી શ્રી બાદદગમાદમને શ્રી અદિમદાના(દમશી)
 પગયગાગુરે કદાયાધિકારે કાદી શ્રી ગેખ ફરીદમને તથા પચદિરાનાધિ-
 કારિ મુખને ગોરમાઈ ગા(દપા)નમઃપિયાયા સર્વવ્યાપારે ખાન શ્રી
 મુખતે (મકન) તનાગર વ્યાપારે મદ કાન્દા નાકર મને સા x x y
 ગી૦ ચિન્ત મને તથા પચકુન પ્રતિ(૫)તૌ૩ દાવકાદકરોંનચનાત

વિકીયમાણ્યા: ભૂમે પત્રમલિલિખ્યતે । પૂર્વ દાયકગ્રાહકયોર્નામ નિખ્યતે ।
દાયક ૭૬ સળજને સોની લદ્દા આસા, લાડણુ (આસા), મરા આસા,
કાશી ગુણિયર આસા x x x ગ્રાહક પરીં આસા સદા, રવા સદા, વિરુદ્ધ
સદા, જનદવ દમા સદા, લાખા નગા સદા, સાગણુ કમા સદા, શ્રી બડ્ડા ।
સોં લહર્ધ, લાડણુર્ધ, શંધર્ધ, કાશીર્ધ ઉત્પન (કો)ર્ધવશતુ આપણી ભૂમિ
સાહ મામયના પાડા મધ્યે દત્તી તે ભૂમિ ગત્યટ કા ૮૦૪ આક આદ-
સર્ધ ચિટોત્તર માટર્ધ વેચાતી પરીં આસા, રવ, જનદવ, લાખા, સાગણુર્ધ
આપી સહી । તે ભૂમી પરીં આમાર્ધ રવાર્ધ વિરુદ્ધ જનદવ(ધ) લાખર્ધ
સારણુર્ધ આપણુર્ધ કબજ કરી દ્રામ એક મૂર્દિ મિલ્લી આપ્યા સહી । તે
દ્રામ ૫ મોં લહર્ધ લાડણુર્ધ શંધર્ધ કાશીર્ધ આપણુર્ધ જમણુર્ધ હાથિ
સંભાળી લીધા મહી । પૂર્વ પશ્ચિમ શ્રેં કસા અમા બનાના કહર લગર્ધ
ગજ ૧૬ તથા ઉત્તર દક્ષિણ દાનીયા લાડણુ જવા (ગાગા)મહિગજની એક
દાલી પછીતથી વાટસુધા ગજ ૩૫ । એવં જમનર્ધ સર્વ શ્રે ગજ ૫૬૦
અકિ પાયસહ સાદ પૂગ । અથાવાટા પૂર્વ શ્રેં કસા અમા બનાનુ ફલીહ ।
દક્ષણુ દલીયા લાડણુ જવા ગાગા મહીગજ । પશ્ચિમ પરીં દમા આસા
સદાર્ધ ફલીહ । ઉત્તર હોડવાનુ માર્ગ શેરીનુ । તથા એવવિધા ભૂમિ પરીં
આસા રવા વિરુદ્ધ જનદવ લાખા સાગણુ આચ-દ્રાર્ધ બોક્તવ્યા । લહ્દા
લાડણુ ૮૧૧ કાશીદામ મંમન્ધો નામ્તિ । એ ભૂમિર્ધ કીધર્ધ કો દાવુ કરધ
તેહનધ લદ્દા લાડણુ રાધા કાશી । પ્રીછવર્ધ પ્રદત્તમતાનિ માક્ષણુ

અત્ર મત

(૩)

રાજિત શ્રી નૃપ વિક્રમાર્ધસમવાતીત સતત ૧૫ આપાદાદિ ૬૬ વર્ષે
શકે ૧૪૬૫ પ્રવર્તમાને જેટ વદિ ૧૧ ભૂમે અલેહ શ્રી અહિમદાવાદ
વામ્તવ્ય-ગ્રહણુકપત્રમલિલિખ્યતે । શ્રી ગુર્જરધર્મિ-મા સમન્તરાજવતી
સમર્થકૃત મકલ્પઅરિષ્ઠચિનીગજઘટાકુમ્ભસચવિદારણૈકપચાનન અપદ્ધવર-
લખ્ધરાજ્યશ્રીપયવગમાલાલકૃતકટકદવ મવનકુવતિવક મહારાજધિગજ
પાતસાહ શ્રી શ્રી શ્રી શ્રી શ્રી સુરનાણુ મહિમુદ વિજય રાજ્યે
વિગ્નરત્યા શ્રી અફજ્જાન । તસગયે રાજ્ય અહિમદાવાદ મધ્યે
ધર્માધર્મવિચારણુર્ધ કાદીશ્રી નગીંદી મજે ન્યાયજ્ઞપાવનૈકમુખને દુર્ગપાલ
શ્રી અક્ષિપાલ મવિક સજે ગીરકોઅસાધ શ્રી પીરોજ મવિક જમતિ
મંડપિકાયા શ્રી નગદલગવિકહવેલ્યા મીં નુરદી મીં જજાય એવં પચકુવ

અતિપત્ની^૧ દોડુએ પટિય હાજનામધ્ય (નામધેય) પોનિતત્ર મોદી જસા
સુત મોદી માગણુ તપુત નરાઇજુદાસ પર મોદી હાદાસુત તાપીદાસકેન
અદ અદજુકે ૨. દતાનિ । આહક નામગ્રી શ્રીમાલીજાતીય પરીક્ષાં હાનક
સુત ૫૦ હાસા તાપુત ૩ પદા ઉદયકરણુ ગમાકેન ગૃહીત્વા યત્ સંભવનાજુકે
ટકા ૮૦૦૪ અકે આહસહિસ ચિડોત્તર બધત્રસુપરીક્ષત [દિત્ર સુપરીક્ષિત]
એક મુદ્દયાનિ દતાનિ ૨ । કુદીક ૧ નકુ ૮ મ ૬ લેખક અકે ૭ લેખક ।
ધગ અદજો । ધગ ખદગ્રીમધ મધ્ય ઉપનર્ગ ૨ ગોઝારી ૨ પદસાનિ પ્રાગણ્ય
સહિત સન્સુખ છાપસ્ વની ખાપ નવીયા ખારત કમાક સહિત ખાકીમધ
અદજો મુક્યા । મોદી નારાઇજુદાસ તાપીદાસ એથુર્ન મુક્યા । આઈ ૩ મદા
પદમા ઉદયકરણુ ૨ ગા કહક મુક્યા । પાર્થ ઉત્તરક મોદી ધનાસુત મમધર
સાયગના ધગ । પાર્થપૂર્વે મોદી તાપીદાસ નારાઇજુદાસતા ધર । દક્ષણે
ખાકી । તત્ર અગ્રે પાટિકા^૪ માર્ગ । એવ ૪ ખૂટ । છોડવના સર્વ
વગતી આપક । મયરામણી વામનાહાગતી । જા લગક ટકા આઈ સદસ
ચિડોત્તર આપક તિહવાગ્ધ છૂટક । તા લગક લાઈ ૩ પદમા ગયા ઉત્ત
કન્થુ વસક વાસક । બન્ધી અનધિ વરિ પની । વરિય પાય પછી
છોડક । વની એ માસ ૧ અતિ ૮૦ ગપ વનક । વગિય એકના ટકા
૩૦૦ વનક । ધર ભાકુ નહીં । દ્રામ વ્યાજ નહીં । ખાનપરનાનની
વાખાટિક પૂર્વો રીતિ સમધ । મોદી નારાઇજુદાસ તાપીદાસે ધગઅદજો ૫૦
પદમા ૫૦ ઉદયકરણુ ગમા કન્થક મુક્યા । અગ્ય લિખિતરિધે પગિપાય
નાય । પછક એહિયુ પરકથુ । ટકા ૩૦૦ વગસ ૧ ના વનક । ઓગા
નિ મધ્ય લાગના તે એહ ૫૦ પદમા ૫૦ ઉદયકરણુ ૨ ગા ॥

અત્ર અન

અત્ર સાખિ

(૪)

મવત્ ૧૬૧૮ વરને જેપ્દ વદિ ૬ ગેજુ અગ્રે^૧ નગપદ્મયાનમાહા
શ્રીમુદાફરવિજેરાજે વાપારી મવિક શ્રી મિન્દુદેદિ મનિક અમી પીર
પચકુ^૨ અતિપત્ની દોગી ફસવ દોં સાગાં દોં એમજી લેગ નિખત
નરમંગ પીત દરિગિ દેવજી । જત ધરા હાટ માતકનિ દોં ૩ ગિરી વેચી
આપી સદી । એ ગિચિયા ગનિયાન ધમી કીધી । ધગ જુના ગેં જનનાના
તથા નવા ખરીદા શ્રી જાનાના તથા ક્વી ૧ પદ૦ ગિઆધના ખરીદ તથા
હાટ ૩ એ મવકીતે સગ્ગા વેગી લીધી દોં જનનાના જુતા ધરમોથે ભાગ

ત્રીજે હતી આ ગોપાનના ઊંતો વેચી આપયા । તથા કોટડી કાદતા
ખીજૂ કાઈ ખરચ ખરાગત ખિમી તો મજમૂડે અરધે અરધી આપીધ
સહી । તથા ખીજૂ સર્વ હાટનું હુમડું તથા મગવાઈ કરી બિધરાણું દેવું
તથા હેમ રૂપ કરડી સૂખડી તથા ખીજૂ જે કાઈ હતું તો સર્વ પ્રીછી
વીચી નિધ મહી । દોઠ ૩ ગિસી સરવ પ્રીછવણી કરી વિચી આપૂ ।
આજ સુધા નરમગ વીરા હરિજિ દેવજિ તથા કેસવ સાગા સોમજી ઓજણા
મધસો ભેમી પ્રીછી વિચી જૂમૂઆ થયા । ઓહનિ માહેમહિ કહિની સર-
સમાધ નહિ । મગવ પ્રીછી જૂમૂઆ થયા । દોઠ ૩ ગિસી સધના પ્રીછી
વિચી આપૂ । ઓહની માહેમહી તનાવે પાણી સહીઆરે નહીં તથા
નરમગ વીરા હરિજિ દેવજી એ સગવ વિચી સાગી જૂમૂઆ થયા ।
ઓહનિ માહેમહિ સગસમધ નહી । તનાવિ પાણી મહીઆરે નહી । તથા
બિધગણી જૂની મજમૂની જિનો જિખ આવિ તિમ અરધે અરધિ નિ ।
ખિજૂ ભોમ દોઠ જનાનાલી ગણા વણા એમના પામે છે ખીજે પાસે
પડોમ દવે નાગ જોગીદામના પાસે છે । ખીજૂ ભોમ નના ગામગાહેલી
તથીઆની છે તે કાઢી બરમપોરે આપી । બાપી છે તે અજમાનપ છે ।
બિધગણી તથા ભોમ મજમૂ છે । બાપી કાઈ એ વગ કહીને કસુ સરમ
મધ નહી । એ વેટેચણુ દોઠ ૩ ગિસીને સમજવા જોઈને ભાગ જોએ
મધતત આવી તે મનતત તેહની । એ વખૂ કેગવે તે તેહના બાપનો જણો
નહી । આજ સુધી કોહનિ કેષસુ કસો અનાખો નહી । તનાવ પાણી
સહીઆરે નહી । એ વખૂ પગમાણ ।

(૫)

રામચંદ્ર સત્ય.

મનત ૧૬૬૩ વર્ષે ચૈત્ર વદિ ૧૩ ગુરુલાઘ ૫ માતાએકટ ૧ ગિસી-
નિધનમાહિ મિરાત્ય મેભા ..ધરમાહિ બગટી મણુ ૫ કુગ મણુ ૪ કુટ મણુ
૧૧ એ મીગત્ય । નીકલી ત્યે માટિ કયા તથા વરશી સમધિ લાઘ રણ્ય
દેણા માહિ આણુ ..થી માનાકનિ ગહરિણુ કડવા કુટની અકટા તરુ...
એકુ ચોઇન માતાનિ કયા તથા.....ધાઉઆવા એહતુ જાણી નકે.....
હમેતચા । હીતુ પુરુ ન પડને । હિ ..લાઘ કત્યાણુ કહુ જે પઠિ જ...
હમાગિ હોકનિ પાટણુ સુ ૧ પકારત અ .. । હીરહ કહ જે અહમારિ
યપ નય અહમે ત બાપ । જીવના છેદા હોડી ગયા છમય અહમારિ કથી

વાતનુ બોલતા સમઘી રાપુ નથી જે કો પુદિ...કરાળ બોલવું દાલુજિ
ભાષ દેવા ક...રન સહુનાયુ જમ્યુલુ જિ પડલુ તેહન . ભાષ ડહના ભાગ
આપ માગિ ત્યારે આપિ . માતા સાંનધ્ય ભાષ મોટ વગત્થ કાગલ લ્યિ.
આપ્ય જિ ધરમાદિ બિશીની પ્રીછીની ધરણી ધરની લ્યિ આ પ્યજિ
કાંધ વિચયવુ નશિ કરી વા[ત]નુ બોલવુ નથિ.

અન મતુ

અન સાક્ષ

(૬)

સંવત ૧૬૭૨ વરષે માગશર સુદ ૪ ભોમે લી. વીસા બોસવાલ
વી. મેહેરાજ તથા વી. પહેરાજ ત. વે રાજધર ધનીઆ અમે ભાષ
તણુ મલીને અમારા ધર રામુ ધર ખડકી મધે ઉગમણે બારણે છે તથા
છીત્રી ૧ દખણુ દસે અગાસી છે તે અમે બાધ ધારંગદે રેહેતી તે ખંડ ૨
સંઘવી શ્રીચંદ તથા અમરસીને દોરી જામસાધ ૩૫ અંકે પાંત્રીસ માટે
વેચાતુ અભરામ નદાવા કરી આપુ છે અમારા એ ધર શુ દાવો ધકો છે
નહી સંઘવી શ્રીચંદ તથા, અમરસી પુત્રપુત્રાદકે બોગવે.

અન મતુ

તન શાખ

(૭)

સવત ૧૬૯૮ વર્ષે માગશર વદિ ૪ શુક્ર આદિ શ્રી દીવ મધે લં.
કંશારા ઉધ...કંસારા ચાદવ તં હીરજી તં ગોવિંદ ભાષ ૪ મ્યલી લિખૂ
છે જત માંગરોજ મધે હાટ ૧ એક બે ભૂઉ કસારા ચલિદા વાલુ કં
કલ્યાણુદાસને પાસે છે તે હાટવુ જે ભાકુ આવે તે ભાકુ ભાષ મ્યારે
મ્યલીને ભટ શ્રીપ ત્રીકમ માધવને આપુ છે જા લગે અમે માંગરોજના
રેવાશે નાવુ તા લગે ભાકું-ભટને આપ્યું છે. અમારી હાટની વહીવટ ભટ
ત્રીકમ કરે એ હાટ ભટ ત્રીકમવું છે હાટ ઉપર અમારે કોયનું લેવું લેવું
છે નહી.

અન મતુ

અન સાખિ

(૮)

સ્વસ્તિ શ્રીમન્નૃપવિક્રમાર્કસમયાતીત સંવત આપાદાદૌ ૧૭૦૭
વર્ષે શાકે ૧૫૭૨ પ્રવર્તમાને દક્ષણાયનગતે શ્રી સૂર્યે વૃષારતૌ મહામાંગલ્ય-
પ્રદ શ્રાવણમાસે શુકલપક્ષે ૩ ત્રીજ રવૌ અષ્ટેશ્વ શ્રી અદિમદાવાદમધ્યે
વાસ્તવ્યં સ્વકીયં સ્વહૃદં ગૃહં વિક્રમત્રયમભિલિખ્યતે અષ્ટેશ્વ શ્રીગૂર્જરાધીશ

અગંગનગંગનરિપુરાયામાનમદન સકલરાયા શિરામણિ વાચાઅવિચલ સંપ્રા-
 માંગણુધીર દાનકવીર ચવનકુલતિલક તેજપ્રોદપ્રતાપ પાતિચાદ શ્રી શ્રી શ્રી
 શ્રી શ્રી શ્રી શ્રી ૭ અવૂઅલ મૂળદર શાહાબદીન મદિમૂદ સાહિબવ
 રાંણુસાંની શાહાયાં હાયાતશાહ માજી દીલી મધ્યે વિજયરાન્ય ક્રિયતે
 વિજયરિયાં^૧ નવાજ શ્રી ૫ સાદુલાયાન મંજે તત્ર શ્રી અમદાવાદ નગરે
 સર્વાધકર પાતાશાહા શ્રી ૭ ના ચેજ પુત્ર શાહાયાદા આલમીયાંન સૂરત્રાણુ
 શાહાશ્રીદારા ચક્રર પાતાશાહા પાન્વેરિયતિ તત્ સમયે આરાકારી અમદા-
 વાદ સુબિ નવાજ શ્રી ૫ ગિરતયાન અગ્રે રાયગદા શ્રી ૫ ગોપાલદાસ
 ઉમયો ધર્મન્યાયાં પ્રવત્તતે પાતશાહ દીવાની મીં શ્રીપ હાફજનાસર સંજે
 બાદશી વાકાનવેશર^૨ મીં શ્રીપ દોસ્તકામ સંજે તથા કનકત્તા ન્યાયિક
 વર્ણાવાર્ણુ ધર્મસ્તાનિકે કાદી શ્રીપ મદિમદ મીરક સંજે અદાલિત સમદ
 અદિમદ મંજે દારોગો મીં કેમાંસંજે તથા અદાલિતતુ દારોગો મીં હનીક
 સંજે તત્ર શ્રી સિદ્ધિર કાટવાળી સુતરિ મીં શ્રીપ મદિમદ જેમાં સંજે
 મુશરફ હાકુર ખ્યદારીદાસ તથા કાનૂમા સમસ્ત શ્રેષ્ઠપદે પરી. મદનજી
 બિન ઉધવજી તથા ચકલા શેઠ સા. નાગજી તથા મહીધરજી હાહાનુ મી.
 છજૂ એતાનિ સમસ્ત ધર્મન્યાયાં પ્રવત્તતે પાતશાહાજીની આરાયકી મંડ-
 પિકા તથા સુતરાતુ અમલ દરતૂર માફ છે એવં પંચકુલનવયો^૩ તત્ર પોલિ
 દીધુંઆની હવેસ્થાયાં અકબર પુરી રાયગદા કુંપલીની મુદુસિતિ વિહિરાધ-
 પાડાની પોલિમધ્યે તત્ર સ્તાને શુદ્ધવિક્રતપત્રમભિસિખ્યતે ॥ શ્રીમાલ મુવર્ણુ-
 કારનાતીય સોની હીરજી બિન પીમજી બિન સોની ન્યાયઆ પારસ્યાત
 પોરવાડ ગ્નાતીય લઘુશાયાયાં સા. હયાહિઆ બિન માણિક બિન હરજિ
 હયાહિઆની ભાર્યા બાધજીવાદે બિન ..તથા સા. હયાહિઆના બતીજનુ
 પુત્ર સા. પનજી એ બિન નાથજી તથા સા. પનજીની ભાર્યા બાધ વેળા
 બિન નરહિર એ સમસ્ત દસ્તાદારાણિ દતાયિત ધર ૧ તે મધ્યે ઉરકુ
 પશ્ચમાભિમુખતુ અગ્રે પટસાલ તે પટસાલનાં દાર ર છિ તેચુક મધ્યે વડકા
 છિ મિહિલાઇએ ધરના કારસેરી મધ્યે ૨ છિ ઉત્તરાભિમુખે તથા નેવ ઓદ-
 લાતુ સમંધ સહિન તથા પાગકૈ તથા વાડાનુ સમંધ સાધ્ય તથા એ ધરના
 એ આલ સહિત એ ધરનાં બીતડા બાણત કમાડ મોલ વલી યાપ નવકૈરા-
 મજાદિતં પકવેટકારચિત^૪ કકડકાણાદિચિત^૫ જૂમિસહિત^૬ અદદનવનિધાન-
 સહિત^૭ રવેજાયાં શાકપણિકાન્યાયેન^૮ શુદ્ધ^૯ વિક્રત^{૧૦} તસ્ય દ્રવ્યસુખ્યા અહિમ-
 દાવાદની ટંકસાલિના આકર કોરા માસા ૧૧૫ સાદા અચારના નવી રાના^{૧૧}

૩૧૧૧ એકે એકસો એકસહ પૂરા રોકડા એકે મૂઠિ ૭ સોની હીરજી
ખીમજી બાપ જીવાદેન એ ગુરુ આપીનિ એ ધર અદૃષ્ટ વેચાતુ લીધ છે.
બાપ જીવાદેન ૩૧૧૧ એકસો એકસહ લખનિ એ ધર સોની હીરજી ખીમ-
જીનિ અદૃષ્ટ વેચાતુ આપુ છે. ૩૧૧૧ એકસો એકસહ લીધાની વગતિ
૩૧૧૧ એકે એકસો એકસહ મધ્યેથી બાપ જીવાદેએ સોની હીરજીનિ
એ ધર મરહિણિ ૩૧૧૧ ૭૪૧૧ એકે પુણી પંચુતરમાદિ મરહિણિ આપુ
હતુ તે વાલા તા સા. પત્નીઆનિ રૂ. ૧૦ એકેદર આપ્યા તથા બાપ
વેળનિ રૂ. ૩ એકે ત્રણ આપ્યા આપીનિ સમગ્રબ્યા પોતાની ખુશીય
બાપી ૭૩૧ એકે સવા ત્રાહોતીર બાપ જીવાદે લીધા જમલિ ૩૧૧૧ એકસો
એકસહ ૧૬૧ બાપ જીવાદે લેખનિ એ ધર સોની હીરજી ખીમજીનિ અદૃષ્ટ
વેચાતુ આપુ છે એવં આરિ પૂટાનિ પૂર્વે એ ધરની પછીત નેવ તથા
સેરીના લોકનુ ચાલ તથા પથમે સોની ખીમજીનુ પરવારના ધર છિ તથા
દક્ષિણિ સોની ખીમજીનુ પરવાર પાસાં કરહુ ખીમજી તથા સોની ખીમજીનુ
પરવારનાં ધર છિ તથા હિતારિ એ ધરની ખમ્મીના દાર છિ તથા ચાલ છિ
તથા નેવ એવં આરિ પૂટાનિ એ ધર મધ્યે દૈવવિથાત નિધિ પ્રકટ હુધ
તેહનુ સમંધ સોની હીરજી ખીમજીનુ એણિ ચિરિ સોની હીરજી પુત્ર-પીત્રા-
દિક તથા સી દિત્રિં ભુમકરિ કરાવિ તથા સ્વેચ્છા આવિ તે કરિ અન્યકા
સરસમધે નારિત લાગેભાગે નારિત. હવિ એ ધર સાચિ બાપ જીવાદેનિ
તથા સા. પંચજીનિ તથા બાપ વેળનિ તથા એહની એહોલાદિને સર-
સમધે નારિત તડાગે ઉદકસમધે નારિત આચન્દ્રાક કુલ અલિરામ
નદાવે કીધુ છે. એ ધરનુ તથા એ ધરની ભુમતુ કો વેરશી આવે તેહને
બાપ જીવાદે ગ્રીહવિ સમગ્રાવિ એ ધરના પાલ પરનાલિ નેવ નીજાર
પૂર્વાભિરિતિ સમંધ

અત્ર મતુ

અત્ર સાખ.

(૯)

: ॥ શ્રી મલેસર પહલીએનાં પારથી ચમરત નાહના તથા મોટા
સમરત જત અમે શરવ પંચ એતકક યધ કરાર કીધો જે આપણાં
વડાએ અશક્ત આં, બિહિરજી આદણાના વડાનિ કુલકરી લાવા છે જે અમાર
અધારપણાનું કામ તમે પાસિ કરાવીએ તેની વગત વેહેવા થાએ જેની
વરણી તથા ઉંહેણાંની ધુપ દેખાડવી તા. ચેહારમનુ આકરગાંન કરિ તથા
કુંઆરા છોકરાની નવજોત તા. રોજ દિશાચાલ ૫ શાલ તમે પાસે કાંમ

કરાવીએ તે ઉપર આ બિહરજનાં આપદાદા હમે સૌ કામ કરતા આવા અને આપણાં વડાંએ એહો પાસે કરાવેજ તે જીપર અમો શરવ પંચ બિશીને લખુ કરજે એહોનાં વડા આપદાદા કામ કરતા આવા જે અમો શી રાજ થાઇને એહો પાસે શાલ પ શાલ કામ કરાવીએ એ ઉપર કાએ ખીજે લોદગી કરી અમલ કરી અમલ કરે તે શી શરિને જોનેગાર તાં દીવાંનમાં જોનેગારી રૂ. ૨૫ પચીસ ભરે તથા અમારા વડા કુલ કરી એહોને લાવા છે. માટે અમો અમાગ વડા શાયે જે તમાર કામ શાલ પ શાલ ચલાવું મારે શરવ પંચ રાજ થાઇને લખુ કરે છે સંવત ૧૭૨૮ વરમે રોજ ૧૬ મા. ૧૦ શ્રાવણ વદી ૧૩ લખુ એ અમો શરવ રાજ થાઇને લખુ છે આ. બિહરજ આંદના જીપર રાજ રહેલ. (આ પછી એક લીટી ફાટી ગયેલી છે અને પછી આશરે પચાસેક પારસીઓના મતાં છે.)

(૧૦)

સ્વસ્ત શ્રીમન્નપવિક્રમાર્કસમથાતીત સંવત ૧૭ આપાદાદિ ૩૩ વર્ષે શકે ૧૫૬૮ પ્રવતમાને દક્ષણાયન ગતે શ્રી સૂર્યે વર્ષારતી મહામાગ-સ્થપ્રદે માસોત્તમ શ્રાવણમાસે શુકલ પક્ષે ૧૦ દશમ્યા તિથી રવિવાસરે અગ્રેદ શ્રી ગૂર્જરધરિયાં મહારાજાધિરાજ પ્રોદપ્રતાપ સંશોભિત રિપુવન દહન દાવાનસ રિપુરામામાનમર્દન અરિકુલગંજન અરિવરચિની ગજધટા કુંભરથલ વિદારણિક [પંચાનન] અન્યાય અંધકારોન્મૂલનીક પ્રોદપ્રતાપૈકમલ સકલરામાશિરોમણિ પાતશાહ શ્રી શ્રી શ્રી શ્રી શ્રી શ્રી ૭ અવરંગજેવ પાતશાહ ગાજ દિલીઆમાદિયુ વિજયરાજ્ય કરેતિ । તત્ર વિજયરત્યા વજર શ્રી શ્રી શ્રી શ્રી ૫ જયતલમુતક્રીયાન અસ્તાયાન નામ્નિ સંજિકે તદા-વેશાત અગ્રેદ શ્રી અમદાવાદ ગધ્ધે હાકયમ સોમે સાહિબ ન બાજ ન બાબ શ્રી શ્રી શ્રી શ્રી શ્રી ૫ મેહેમદ અબીયાન નામ્નિ સંજિકે ધર્મન્યાય ક્રિયને તથા દિવાન શ્રી ૫ ખીયાં મેહમદ સરીફ નામ્નિ સંજિકે તથા કોટ-રક્ષાપાલાયાં કોટવાલપદે મીરથી ૫ અલીરજનનામ્નિ સંજિકે તથા પાલસે શ્રી ૫ અબદલ ગુદારનામ્નિ સંજિકે તથા બકસી વાકાનવેશ જપ [અહીં મૂળમાં નામ લખ્યું નથી] નામ્નિ સંજિકે અમીન શીપ અમમાલ બેગ નામ્નિ સંજિકે દારોગા શીપ અયુ નાસર નામ્નિ સંજિકે ॥ તથા શ્રી અમદાવાદાત્ પૂર્વવિજાગે જ્યોતીશ્રી હરિદરેણુ નિર્મિત હરિદરપુર તથા સર્વ પુરવ્યાપારાર્થે ફેજદારપદે વેમ શીપ શામબેગ નામ્નિ સંજિકે તથા

મીરઠાપદે વેગથી પ હાતમવેગ નાગ્નિ સસિકે દારોગો શ્રી પ ફાળવાન નાગ્નિ સસિકે મુશરફકુરે શ્રી પ શામદાસ નાગ્નિ મસિકે તથા શાશુગી દે હાજદાર શ્રી પ શેર હસન નાગ્નિ શ્રેષ્ઠપદે સમસ્ત માહાજન તથા સમસ્ત ગામ પટલપદે પટલ તુનસી એવમાદો પચકુલ પ્રતિપત્તૌદાયક ગ્રાહકયો રનુમતેન ગ્રહ નિકીત તસ્ય પત્રમલિલિદયતે । તત્ર દાયક નામાનિ દસા પોરવાઝ માતીય સાહ હરજીસુત સાહ કહૂઆ સુત સાહ ધનજીની ભાયા બાઈ ધનબાઈ એલિર્વિઆર્ય રનકીય ગ્રહ ભતૂપયાગત સ્વેચ્છયા ઉત્પન્ન કાર્યવશાત્ શાકપણિકાન્યાયેન દત્ત વિકીત । એના હસ્તે દત્ત તેના ગ્રાહક નામાનિ । દસા દીમાનાલ માતીય સાહ બોડીઆ સુત સાહ ગમજીસુત સાહ સાતીદાસ એલિર્વિઆર્ય સ્વેચ્છયા દ્રવ્ય દત્તના ગ્રહ ગ્રહિત । તમ્ય ગ્રહસ્થ વ્યક્તિ । ધર ૧ પો ય વેરાનેગીની મધ્યેનુ પૂર્વાભિમુખ ઓરડા બેર તે મધ્યે ઓરડો ૧ મેડી બધ જડાર છે એક મેડી વિના છે તથા પડસાનિ ૧ તેણે બારણા ૨ છે તથા રસોડૂ ૧ છે, પાણીહાર એક છે, એક ધરની હદનો ચોખ્ખો છે તથા પાણીહાર મધ્યે બાઢા બેર પાણી જર વાના છે તથા ખડકી ઉત્તરાભિમુખની છે । એ ધર મધ્યે બાર સાખ ૭ કમાઝ મયુક્ત છે શુર્ય છે તથા મોલ, વથી, મોહતીઉં, પાપ, નીઆ એ સર્વ શુર્યે આચ્છાદિત છે તે વગ ઉપર દ્રવ્યમખ્યા રૂપેઆ (૧૨૫) અરે રૂપેઆ એકસો પચવિંશ પુરા ખરા બોગ અમદાવાદની ટકસાનિના મામા ૧૧ના ની રા ના આખ્યા છે । બીજુ સાહ સાતીદાસ પાસેથી રૂપેઆ એકસો પચવિંશ લેઈને એ ધગ કુન અભિગમ ન દાવે વેચાધૂ આધ્યુ છે । બીજુ એ ધગ ઉપર સાહ સાતીદાસ સમજૂમિ પર્યત ધર કરે, પુત્ર પૌત્રાદિ કથુ બોગવે, ઈઠા આવે તે કરે । એ ધગ મધ્યે નિધિ પ્રગટે તે સાહ સાતીદાસની એ ધર શુ સાહ ધનજીના તથા બાઈ ધનના વશ માહે દોહમો સર સખધ નહી । લાગો ન તડામેડપિ જનસમધોડપિ નાસ્તિ । એ ધરનો કો વેરસીઈ મનથી ઉપજે દાવો કરે તેહને બાઈ ધનબાઈ ગ્રીહવે સમજાવે । કાહેનો સરમનધ નહી । એ ધરના ખૂ ૪ પશ્ચિમ દિશે પહિત છે નેન પડે છે, એ ધરની છીડી મધ્યે છીડી સાહ મોહનદાસની વાડીની પછીત બરાબરથી માડીને સાહ આવનની છીડીની પછીત લગી છે, દક્ષિણ દિક્ષિ સાહ મોહનદાસનુ ધગ છે કહરો છીડીથી માડીને પડસાનિના ભડા સુધી આ ધરના ધણીનો છે, રસોડા પણીહારનો કહરો સાહ મોહનનો છે બીજુ પૂર્વ દિક્ષિ સામો કહરો સ્વાગ સાહ દાગદામનો છે ઉત્તર

દિશિ ચાલ સાલ નિકાલ નીજારો । એ સવ પૂર્વ રીત્યયું છે, ઉત્તરાદિશિ
શાહ એધવ મુકદ્દર્દ ધર છે । અત્ર લખિતં પરિપાલનીયં । શુભં ॥

અત્ર મતં

અત્ર સાક્ષિયુ.

(૧૧)

સ્વરિન શ્રી મન્નપવિકમાર્કસમયાતીત સંવત ૧૭૫૨ વર્ષે શાકે
૧૬૧૭ પ્રવર્તમાને કાર્તિક માસે શુકલપક્ષે ૨ દિતીયાયા તિથી ભૌમવાસરે
હાટ ધરણે લીધુ તસ્ય ખતપત્રયલિલિખ્યતે । અધેદ શ્રી ગુજર્ગરાધીશ
અગંગનગંગન રિપુરાયામાનમર્દન સક્કરાય શિરોમણિ અભિનવમા...અવ-
તારે સંત્રામાંગલ્યધીર દાનૈકવીર વાચ્યાઅવિચલ મુગટમણિ મહધદીન મહેમ્મદ
પાતશાહા શ્રી શ્રી શ્રી શ્રી શ્રી શ્રી ૭ અવરંગઝેવ બાહાદુર આસમગીર
પાતશાહા ગાહ દક્ષિણમાંહિ વિજૈરાજ્ય કિયતે । તત્ર વિગ્નરત્યાં નખાખ
શ્રી ૫ અમદાવાંન તરયા દેશાત્ અમદાવાદ મધ્યે હકિમ ન બાબશ્રી ૫
શુભચત્યાંન તરયા અઝે સકલ કાર્યકર્તા દાકર બિહારીદાસ । તત્ર પાત-
શાહી દીવાન ખાંન શ્રી ૫ અહેતમાતખાંન સરતમા છે તેના નાયબ
અમદાવાદ મધ્યે હોદિ મીરશ્રી ૫ મીર મહેસની તત્ર પાતશાહી બકરી મીરશ્રી
૫ ગાજદીન । તત્ર ધર્માધર્મ વિચારણુથે કાહ જયશ્રી ૫ અબૂ અલ
ફરહ તત્ર મુક્તી મીયાં શ્રી ૫ શેય અહેમ્મદ તત્ર અમીન શેય શ્રી ૫
જમીઅલદીન તત્ર સુતરે કોષ્ટપાલ મીરશ્રી ૫ અતિ કુદલા । તત્ર સહેર
કાંદાંનુગે સમસ્ત તથા શેહ સમસ્ત તથા માહાજન સમસ્ત એતા ૭ સમસ્ત
ધર્મન્યાય પ્રવર્તતે । પાતશાહાજીની આ.....રીનુ અમલ દસ્તૂર માફ છે,
મંડપિકા માફ છે એવા પંચકુલાન્વય પ્રતિપત્તીતત્ર હવેલ.....ચુકની ઓલ
સક્કનાંન સાહેબના હજારાની મધ્યે હલ ગૃહણુકે ગૃહીત । તત્ર દા(ય)ક
વણિક શ્રીમાલ સાતીય જ્ઞદિશાયાયાં સાસ રુપચંદ તથા બાઈ વાહાલબાઈ
તથા બાઈ આલુંદબાઈ બિન મૂલજ બિન સોમા તે સાહા રુપચંદ તથા
બાઈ વાહાલબાઈ તથા આલુંદબાઈ એતાન્ ત્રણે પારસ્યાત્ । તત્ર માહક
સ્વરાતીય બાઈ વાહબાઈ બિન વેલશી બિન ધના તે બાઈવાહબાઈ સાહ
વીરચંદ બિન અમરચંદ તે સાહ વીરચંદની ભાર્યા બાઈ વાહબાઈ હસ્ત
દારાણુ દાતવ્ય । પત્ર હાટ ૧ પૂર્વાભિમુખનુ તે મધ્યે ખંડ ૩ ત્રણ પૂર્વા-
ભિમુખના તે ત્રણે ખંડ ઉપર ડગલા જડિત મેડી છે તે સહિત । તે
મેડીએ બારી ૧ પૂર્વાભિમુખની છે એ ત્રીજા ખંડ આગલ ચુચુ પેડીનુ
છાજલીએ ઢાંકયું છે તે સહિત, એ હાટના ત્રીજા ખંડ મધ્યે હાટફ છે તે.

સહિત, એ હાટની કાપો કદીમની હદ મર્યાદા સર્વ સહિત । એ હાટના બીનડા બારત કમાડ પાટડા પાટીઆ કુબી મોબીઆ મુલતીઆશ મોજૂદ બાપ વતી નનકૈરાઅ દિત એ હાટના ખૂટ । પૂર્વ દિશે હાટનું દ્વાર છે ચાન છે નીકાલ છે નેવ છે પેઢી છે અગ્રે રાજમાર્ગ છે, પશ્ચિમ દિશે એ હાટની પઠિથે સુવતાન સાહેબનું હજીરો છે ત્યાહા એ હાટના પધીત્તના નેવ હિતરે છે, હિતર દિશે બાઈ કરવાણુમાઈ તથા બાઈ મવાયમાઈ બિન પામરીનું હાટ છે, દક્ષિણ દિશે પચની પર્વ છે એવ ચ્યાર પૂટાનિ ॥ અરથોપતિ અમદાવાદી ટક સાલ્મના કેગ આકરા સહેરયવાણીઆ નરી રા ના માસા ૧૧ા ના તોલા રૂપૈઆ ૮૦૧ અક્ર આદમેહે એક પૂગ એકી મૂકે એકાજૂત બાઈ વાજમાઇએ સાહ રુપચદ તથા બાઇ વાહાલબાઈ તથા બાઇ આણુદબાઇ ત્રણેને ત્રણેને આપીને એ હાટ ત્રણે પામેથી ધરેણે લીધુ છે તે સાહ રુપચદ તથા બાઈ વાહાલબાઈ તથા બાઈ આણુદબાઇ વાજબાઇને ધરેણે આપ્યુ છે હવે એ હાટ મથે બાઈ વાજમાઈ તથા બાઈ વાજમાઈના પુત્રપીનાદિક પતિવાર વસે, વાસે, લાડે આપે, આડ વરણે મૂકે ત્યહા એ હાટના ધણી કરી વાતની કનવાર ન કરે; એ હાટ દૈવવશાત્ પડે આખડે મજકદૈનક લાગે, નવી અપ્પની મોટ વસનાર ધણી પગ્ગી સમરાવે, ધણી છોડવતા મર્વ મુજરાવર્તી આપે, મચગમણી વમનાગ્તી, ગૂચનું વ્યાજ નહી, એ હાટનું જાહુ નહી । એ હાટનું કોઇ વેરશી હીસા રાર દાવે દાગપે કોઇ આવે તેહને એ હાટના ધણી સમજાવે પ્રીઠવે વારે જવાય કરે । વયતૂ વર્ષ એક પ્રત્યે ફોડડા ૧૬ અક્રે સેન ત્રાબાના છૂટા વલે મહી । વહનારિ અમદાવાદી ટકસાલ્મના નવી અઢીના માસા સાઠ અચ્યારના રૂપૈઆ આદમેહે એક પૂરા સાહ રુપચદ તથા બાઇ વાહાલબાઈ તથા બાઇ આણુદબાઇ એ ત્રણે તથા એ ત્રણેની ઝોલાઇ માયે... .. (બા)ઈ વાજમાઇને તથા બાઇને તથા બાઇ વાજબાઇની ઝોલાઇમાયે ફો હોવ તેહને આપે ત્યારે એ હાટ ધરેણે છૂટે સહી એહવા ખત સામસામા લ્યવી લીધા છે.

અન મત્ત

અત્ર સાક્ષ

ટિપ્પણ.

૧. આ દસ્તાવેજ શ્રીયુત કેશવરામ શાસ્ત્રીએ ડેટલાક વખત પહેલા 'ગૂજરાતી' પત્રમાં છપાવ્યો હતો અને તેજ વખતે ગૂજરાત કાઠિયાવાડની પ્રાચીન ભાષા ભિન્ન હોવા વિષેનો પોતાના અભિપ્રાય મ્લુ કથો હતો. ત્યારપછી એજ દસ્તાવેજ 'મહેતા વિ મુનશી'માં પરિશિષ્ટ રૂપે અને છેલ્લે શ્રી કેશવરામ શાસ્ત્રી વડે સપાદિત થયેન મહાભારત ભાગ ૨ના ઉપોદ્ધાતમાં વિનિર્ણિત ભાષાશાસ્ત્રીય ટિપ્પણો સાથે છપાયેલ છે આ વિષયમાં પણ અનેક ચર્ચાઓ ઉપરિચિત થઇ છે (જુઓ 'ગૂજરાતી' અદ-વાડિકના નવેમ્બર-ડિસેમ્બર ૧૯૩૩ના અંકમાં ભાગ લેખો, 'બુદ્ધિપ્રકાશ' પુ ૮૦ અંક ૧માં શ્રી મધુસૂદન મોદીનો લેખ 'સોળમાં શતકની ગૂજરાતી ભાષા' તથા 'બુદ્ધિપ્રકાશ' પુ ૮૧ અંક ૧માં મારો લેખ 'પ્રાચીન ગૂજરાતી કાવ્યના બે બહુમૂલ્ય પ્રકાશનો') અભ્યાસની દૃષ્ટિએ આ દસ્તાવેજને અહીં સ્થાન આપવું મને હિચિત લાગ્યું છે

૨ આ ૧૨વેચાણુ ખત દિ બા કેશવચાવ કવની માધિકીનુ છે તે ઉપરથી એ મણિનાય બમગભાર્ષ વ્યામે જૂની ગૂજરાતીના નમૂના તરીકે, પોતે સપાદિત કરેલી 'વિભવપ્રમન્ધ'ના ઉપોદ્ધાતમાં છપાવ્યો હતો, અને એ પછી એ ચિમનચાવ કાલાભાર્ષ દ્વાલે લેખપદ્ધતિના એક પરિશિષ્ટમાં તે આપ્યો હતો. ૧ કોટપાલ મડપિકા-કોટવાવની કચેરી હાલ્યે ધણા ગામેમાં પોલીસ એશનને 'મડી' (મંડપિકા-મંડહા) નામ આપનામાં આવેલું જોવામાં આવે છે. ૨. તલાર-ફોગદાર, જુઓ 'ચોર ચોરી કરી તલાર બાઝ'—પ્રાચીન હગિયાતી, તથા 'કુમરી વાણી શ્રવણી સુણી તર તલાર મયુ ગ'બણી'—સાનાચાર્પકૃત મિ'દણપ ચાશિકા ૩. પંચકુલ—આ શબ્દ ધણા પુસ્તકમાં મળે છે કેટલેક સ્થળે તેનો અર્થ વસુવાની અધિકારી જોવા છે, જેમકે, અથ વાન્યકુલ્જાદાયત પદ્મકુલેન તદેશરાજ સુતાયા શ્રીમદ્ગણિકામિધાનાયા વચ્ચુકસ મ્યન્ધે પિતૃપ્રદક્ષર્જરદેશસ્યોદ્ગ્રાહણકદેતવે સમાગતેન સેન્દ્રમૃદ્ધન-રાજામિધાનશ્ચક્રે (પ્રવન્ધચિન્તામણિ કા ગૃ સભાની આરતિ પ ૨૦)। આ જ ગ્રન્થમાં તથા કેટલાક શિનાલેખોમાં પણ આ શબ્દ મળે છે. ધોમવ કૃત Contributions to the history of the Hindu

Revenue System એ પુસ્તકમાં 'પંચકુલ'નો અર્થ કમ્પટમ આ
તાનો આધારી કર્યો છે કેટલાક જૈનગ્રન્થોમાં આ શબ્દ એવી રીતે
વપર્યો છે કે તેનો ભાગ્યર્થ બીજા કાર્થ ખાતાના સામાન્ય અમલદાર
જેવો થાય છે પણ અહીં ઉતારેલા દસ્તાવેજો તથા અન્ય ગ્રંથો મળતા
મસ્તૂત દસ્તાવેજોમાં (જુઓ પરિશિષ્ટ) આ શબ્દ જે રીતે વપર્યો છે
તે ઉપરથી તેો લેખપદ્ધતિના ટિપ્પણબેખડ રા શ્રીગોન્દેકરે આપેનો
An assembly of arbitrators usually consisting of
five (૫ ૯૮)—પંચ એ અર્થ વધારે સારો લાગે છે દસ્તાવેજોમાં તે
ગ્રામિક અધિકારીઓના નામો લખીને પછી एवं પશ્ચકુલપ્રતિપત્તી
એમ લખનામાં આવે છે, એટલે મૂળ શબ્દમાં જો કે પાંચ અધિકારીઓ
વિનક્ષિત છે છતાં પાછળના સમયમાં બધાજ સ્થાનિક આધારીઓના
નામો લખીને પછી 'પંચકુલ' શબ્દ લગાડી દેવામાં આવેનો એમ મળ્યા
બધ દસ્તાવેજો ઉપરથી જણાય છે કેટલાક વિદ્વાનો માને છે કે હાનનો
'પચોલી' શબ્દ આ 'પંચકુલ'માંથી ઉતરી આવેલો છે ૪ ટંકા 'ટંકા' એ
નાણાનાયક સામાન્ય શબ્દ છે, અમુક ખામ મિકાનુ તે નામ હતું એમ
માનવાને કાંઈ નથી ૫. દ્રામ—સામાન્ય ચનજુનો મોટો સિક્કો,
રૂપિયો આ નામ અનેક ગ્રન્થોમાં અને શિવાલેખો મળે છે રૂપાનો ખનતો
હોનાથી રૂપ્યક-રૂપિયો એ નામથી જોળખાયો હશે, આ શબ્દ ગ્રીક
Drachmae ઉપરથી તીકજેલો મનાય છે ૬ પ્રીછવર્ધ (મ પ્રત્યેતિ
પ્રા પચેદ્)—જવામ દે, વિશ્વાસ આપે જુઓ 'ધેરે ધેરે જોયુ, પ્રીછ યુ
પણ ન માન્યુ સીન'—રત્નદાસ 'હરિશ્ચન્દ્ર-પ્રખ્યાન'

૩ આ ખત પણ દિ બા ધવની માનિહાનું છે તે ઉપરથી સ્વ
મણિનાત વ્યાસે 'વિમલપ્રખન્ધ'ના ઉપોદ્ધાતમાં અને સ્વ ચિમનનાત
દનારે લેખપદ્ધતિના પરિશિષ્ટમાં છપાવ્યું હતું ૧ પંચકુલ—જુઓ ૧
દસ્તાવેજ ઉપરનું ટિપ્પણ ૨. ગ્રહણક-ધરાણે, ગિરિ ૩. એક મુદ્રયા
યાનિ દત્તાનિ—એક સાથે મૂલી લરીને આવ્યા છે આ પ્રયોગ હજી પણ
પ્રચલિત છે ૪ ખાટિકા—પોળ, પાકો

૪ આ નિગપત્ર સ્વ ચિમનનાથે લેખપદ્ધતિના પરિશિષ્ટમાં
છપાવ્યું છે ૧ અદેહ (મ ક્ષેદ્)—અહીં, આ ગામમાં ૨. પંચકુલ—
જુઓ રજ દસ્તાવેજનું ટિપ્પણ ૩. મળમૂ (મ મધ્યમ પ્રા મજ્જિમ)
—મહીયાઈ ૪ તળાવ પાણી સહીઆરે નહીં—ભામજો પોતાના ભાગ

લક્ષને જુદા પડ્યા પછી એક બીજાના તળાવમાંથી પાણી પીરાનો પણ તેમનો હક્ક રહેતો નથી. સરખાવો મંસ્કૃત દસ્તાવેજોનો પ્રયોગ હજારો તહાનેડપિ પાનીયં સાધ્યં નહિ। ૫. અજમાલ-આનુ મૂળ હું જાણી ગયો નથી, કદાચ ફારસી ઉપરથી હશે. તેનો અર્થ 'સહીવાઈ' એવો લાગે છે. બીજો સ્થળે પણ તે વપરાયેલો છે તે ઉપરથી આ અનુમાન મેં કાઢ્યું છે, જેમકે, 'તથા ૧ વેહેલ બસદર એ જુનનો સામાન અજમાલ છે તે વેહેલ જોડી જાએ તે બાઇ ચારમા જે જોડી જાએ તે જોયમ લાગે તે સમરામણી આપિ' (લેક્ષપદ્ધતિ ૫. ૭૫).

૫. આ ખત પાટણના શ્રીકૃત કનૈયાલાલ ભાઈશંકર દવે પાસેથી મને મળ્યું હતું. ખત બહુ જીર્ણ છે અને કાગળ આગળી અડતા જ ચુરો થઈ જાય એવો છે જ્યાં તેમણે તેમને ઉદારતાપૂર્વક ઉપયોગ માટે અહીં મોકલી આપ્યું માટે તેમનો ધણોજ આભારી છું. ૧. એકટ (મં. વક-થ) - એકલા.

૬-૭. આ બન્ને દસ્તાવેજો સોળમા-મતરમા શતકની કાદિયાવાડની બાપાના નમ્રતા તરીકે શ્રી કૃષ્ણવગ્ન શાસ્ત્રીએ 'મહાભારત' ભાગ રગના ઉપોદ્ધાતમાં ઉતાર્યા છે.

૮. 'સુદ્ધિપ્રકાશ'ના ફેબ્રુઆરી ૧૮૭૩ના અંકમાં આ દસ્તાવેજ છપાયેલો છે. આ અને બીજાં અનેક લખતોમાં તે વખતે તળ જૂજરાતમાં વિક્રમ મંયત્ આપાદાદિ ગણાયો હોવાનો ઉલ્લેખ આવે છે. ૧. વિઝરતયાં - વજરાનમાં. ૨. વાકાનવેશ-નોંધણી ખાતાનો મુખ્ય અમલદાર. ૩. પંચકુલ-જુઓ ત્રીજા દસ્તાવેજનું ટિપ્પણ. ૪. પકવેષકારચિત-પાકી ઈંટથી બાંધવામાં આવેલું. ૫. શાકપણિકાન્યાયેન-શાક વેચવામાં આવે છે એવી રીતે, એટલે કે મૂળ માલીકનો તેમાં કોઈ પ્રકારનો મંમંધ નથી. આ પ્રયોગ મંસ્કૃત દસ્તાવેજોમાંથી ઉતરી આવેલો છે. ૬. માસા ૧૧૧૧ ના નવી અઢીના-માસા ૧૧૧૧ વડે સિફતનું વજન ચિવક્ષિત જણાય છે, પણ 'નરી અઢી'નો અર્થ સમજાનો નથી. ૭. એકમૂઠિ-સરખાવો, ધમિ: પૂર્વલિખિતાન રાજ્યટંકાન વક્રમુદ્યામૃદિત્વા વિ-ક્રીતમ્ । ૮. જૂમ-માળ. ૯. તડાએ ઉદકસમધો નારિત-જુઓ ૪યા દસ્તાવેજનું ટિપ્પણ.

૯. આ દસ્તાવેજ પારમીનો લખેલો છે અને મોરબજી મંચેરજી દેગાધ કૃત ૧૮૬૭માં છપાયેલ 'તવારિખે નવમારી'માં છપાયો છે. તેમણે

આ ખતની પ્રસ્તાવના નીચે પ્રમાણે આપી છે. 'આજે નવસારીમા અને ખીજે જે જે હેઠાણે કક'યા અથના કરકરીઆની આટકથી જે ટોળો ઓળખાય છે તે ટોળાના મુખી વડીલ આ મેલેગજી ચાદણા નામે એક દાનાવ ભગરીઆ મોળેદ હતા એવણુ વિશે નવસારીમા આવી વસેતા મલેક સરાહમધેના પારસીઓના મોટા વિશ્વાસ અને માન હોનાથી તમામ મલેશરની અજીમને તેવણને પોતાના પચકી બનાવી, આખુ મતેશર કુટુંબ તેવણનું યજમાન થયું અને નીચે પ્રમાણે એક લેખ કરી આપ્યો હતો.'

પારસીઓના ખીજ પ્રાચીન ગૂજરાતી લખાણો માટે જીઓ દાદાચાનજી અપાદિત Sanskrit writings of the Parsees ૧. કુલ-કોલ

૧૦ આ ખતની અમલ નકલ ગૂજરાત વર્નાક્યુલર સોમાર્ષીમા છે ૧. વિષ્ણુસ્વામી-વજરાતમા. ૨. પચકુલ-જીઓ દસ્તાવેજ રજનું દિપણુ ૩ તડાગેડપિ જલસ'બ'ધો નામિત-જીઓ ૪થા દસ્તાવેજનું દિપણુ ૪. વેરસી-વારસ

૧૧. આ ખતની અમલ નકલ ગૂજરાત વર્નાક્યુલર સોમાર્ષીમા છે ૧. અવર'ગજેવ. દક્ષિણમાહિ વિજયરાજ્ય' ક્રિયતે-આમા 'દિ ને ને બદને 'દક્ષિણ' કલ્પુ છે તે અર્થસૂચક છે પોતાની પાછની અવસ્થામા ઓગજેમ દક્ષિણની લડાઇમા વધારે પડેનાઇ ગયો હતો ધ સ ૧૬૮૩ (સ ૧૭૩૬)મા તેણે અહમદનગરને લડાઈનું કેન્દ્રસ્થાન બનાવ્યું અને શાહઆલમને મોકલ્યુમા તથા અજીમને ખાનદેશમા મોકલી પોતે ઔગાનાદમા નહો ત્યાથી તે પાછો દિલ્હી આની શક્યો જ નહોતો અને દક્ષિણમાજ ધ સ ૧૭૦૭મા મરણ પામ્યો દસ્તાવેજમાનુ ઉપલુ વાક્ય રાજખીય પરિગ્થિતિને અનુવક્ષીને જ વાપર્યુ જણાય છે ૨. રાજકૃદૈવક લાગે-રાજના અથના દૈનના કોપથી નુકસાત થાય આ પ્રયોગ પણ સરકૃત દસ્તાવેજમાથી આવેનો છે, જેમકે સમસ્તરાજકદૈવ કવશાત્ ઘાતપિત્તપ્લેહ્મરોગાત્ યોગક્ષેમાદિકમુત્પચતે તત્સર્વ ધારણિકસ્ય (લેક્ષપદ્ધતિ ૫ ૪૧)।

ભોજીલાલ જ. સાંડસરા.

परिशिष्ट

(१)

गृहविक्रयपत्रविधिः

सं० १२८८ वैशाखशुद्धि १५ गुराबंघह श्रीमदनहिल्लपाटके
समस्तराजायलोसमलङ्कृतमहाराजाधिराजपरमेश्वरपरमभट्टारक-
उभापतिषरलक्ष्मिप्रोदप्रतापसंशोपितारातिनिकरसप्तमधक्यर्त्तीपार्थ
तीपतिप्रसादसम्पादितराजलक्ष्मीस्वयंवरअभिनवसिद्धराजरिपुराज-
भीमश्रीमन्मोमदेवकल्याणविजयराज्ये तत्पादपञ्चोपजीविनि म-
हामात्यश्री अमुके श्री श्रीकरणादौ समस्तमुद्राव्यापारान्
परिपश्यति सतीह अमुकामुकपथके द्वयमुद्रायां महं० श्री
विजयसिद्धेऽधिकुर्वति सति एवं काले प्रवर्त्तमाने राज०
श्रीचतुर्भुजस्य देवस्य प्रसादपत्तलायां भुज्यमानदन्दाहीयपथके
यादूआमामे तन्नियुक्तवाहकराज० अजयसिंह महं० यशश्चन्द्रसुतमहं०
जाजलप्रभृतिपञ्चकुलप्रतिपत्तौ गृहविक्रयपत्रमभिलिख्यते यथा ।
यत् व्य० आशाकेन नागरज्ञातीय महं० मालासुत गोदापाश्चात्
पूर्वपुरुषोपार्जितं द्विभूमिकं कायेलुकैः छत्र ददितं समालिन्दक
पूर्वाभिमुखं सफलदिकं कोटहोसहितं पूर्वरीत्या यथा निर्गच्छमान-
जलमार्गयुतं स्वस्तीमापर्यन्त चतुराषाढोपेतं नवनवस्याचारेण सवृक्ष-
मालाकुलं नवनिधानपूर्णं आचन्द्रार्कं शाकपणिकान्यायेन मृत्येन
पञ्चमुखनगरविदितं गृहमूल्ये द्रम्म ५०० पञ्चाशत् द्रम्मेर्गृहीतम् ।
अत ऊर्ध्वं गृहमिदं व्यवहारकेण पुत्रपौत्रपरम्परया यदच्छया
भोक्तव्यं यदोचते तत्कार्यं गृहस्यास्य । यथासन्तिष्ठमानालिखितं
गृहविक्रयपत्रानन्तरं गृहेऽस्मिन् मनस्वेच्छया नवीनः कर्मस्यायः
काराप्यः । धर्मेण गृहमिदं देयम् । अथान्यहस्ते विक्रेतव्यम् ।
इदार्थं धारणिकेन गृहस्यास्यविक्रीतस्य विषये व्यवहारकसमं
वादविवादः किदृशोऽपि न कार्यः । इदार्थं उपरिलिखितविधेर्नि-
र्वाहणाय अन्यगोत्रिदायादरायवर्गीयकन्दलनिवारणाय पत्रहस्तान्य-
व्यवहारकसन्निवारणाय दायापितान्तस्य अमुकज्ञातीय अमुका-
मुकजना व्यवहारकस्य सन्तानपरम्परया विक्रीतगृहं भोगवतः

समस्तघादविधाद् निवारयन्ति । एकेन सर्वं सर्वैरप्येक । परस्पर-
मुत्तरमपरस्याकुर्वन्त लिखितपत्रविधिव्येधद्वारकसमं निर्वहणीया ।
इदार्थं धारणिकरक्षपालानां नामानि । पत्रं प्रमाणम् ।

(२)

गृहाङ्गणकपत्रविधिः

सं० १२८८ यैशाशशुद्धि १५ सोमेश्वरे श्रीमदणहिल्लपादके
समस्तराजाधलीसमलङ्कृतमहाराजाधिराजपरमेश्वरपरम भट्टारकड-
मापतियरलब्धमौढप्रतापसंज्ञोपितारातिनिकरसप्तमपक्षवर्त्तिपार्वती-
पतिप्रसादसम्पादितराजलक्ष्मीस्ययंवरअभिनवसिद्धराजरिपुराज्ञभी
मश्रीमद्भीमदेवकल्याणविजयराज्ये श्री चन्द्रायत्यां राउलभीधारायर्प-
पञ्चकुलप्रतिपत्तौ गृहाङ्गणकपत्रमभिलिख्यते यथा । धनिको नाम नाम-
तः अमुक ग्रामयास्तव्य अमुकज्ञातीय अमुकाकस्तुतअमुकायो क्लामय
व्यधन प्रयुक्ते । अस्य च हस्ताक्षराणि धारणिको नाम नामतः । इदं
घास्तव्य पायटज्ञातीयव्य० कृतासुतसूराकेण स्वोयसमुत्पन्नप्रयोजन-
वशात् श्री श्रीमालीयम्बरटंकशालाहस्तविः परीक्षितहृद्व्यवहारिक्य-
प्रचलित श्रेष्ठ श्री श्री विश्वमल्लप्रियद्व० ४०० चत्वारिंशतानि
द्रम्मा व्यवहारकपाश्वात् गृहीताः । अमीषां द्रम्माणां व्यवहार
कस्य मनोविश्वासनिमित्तं पूर्वपुरुषोपाजित अद्यापि भुज्यमानं
सफलहिकं चतुर्दिक्षु वरदिकायुतं पट्टशालारसपतीसमन्वित
कयैलुके समाच्छन्नं ददितं विभूमिक पूर्वाभिमुखं स्वगृहं अधो-
विलिप्तचतुराघाटोपेतं वृद्धिफलभोगाधारे अङ्गणके मुक्तम् ।
गृहस्य भादकं नहि । द्रम्माणां व्याज नहि । अयं वृद्धिफलभोगा
चारः । गृहस्य आघाटा यथा । पूर्वस्यां दिशि देवसदनस्य वर-
णिक्यायां सीमा, दक्षिणस्यां दिशि था० देवदगृहनीचपाते सीमा,
पश्चिमायां दिशि राजभवनकोटर्दीमयादा । एवं चतुराघाटोपेतं
पूर्वपुरुषोपाजितं स्वगृहं मया व्यवहारकस्य मनोविश्वासनिमित्तं
अद्यदिनपूर्व पञ्चवर्षाणि बन्धीकृत्य अङ्गणके मुक्तम् । यदि गृह-
स्याद्गजगोत्रिद्यायादराजकुलप्रभृतिना व्यवहारकस्य कित्तोऽप्यु-
पक्षयो जायते स सर्वोऽपि धारणिकेन निर्वहणीयः । अथ कदापि
व्यवहारकस्य मीढायां जातायां द्रम्मा विलोक्यन्ते तदा धारणि-

एमाकम्य ब्रम्मा ग्राह्याः । नो वा धारणिकविदितमन्यव्यवहार
 षहस्ते पत्रमद्वाणक दत्त्वा ब्रम्मा ग्राह्याः । गृहमिदं देय्यशादग्नि
 दादेन अतिजलपाताद्वा व्यलति पतति धूपति तदा धारणिकेन
 निजघित्त व्ययित्वा तादृशमेव गृहं काराप्य व्यवहारकस्य देयम् ।
 अथ कदापि धारणिकः स्वयं कारयितुं न शक्नोति तदा व्यव-
 हारकेण अग्रीरुपायाउपरि धारणिकविदित तादृशमेव काराप्यम् ।
 वाठकियेल्लूकडोयमजूरप्रभृतीनां लागिब्रम्मा ग्राजसहिता सोपे-
 क्षया धारणिकविदितं पत्रे चटाप्या । गृहमध्ये कोष्ठकं कृत्वा
 अथ भूमायेव घणकलघण वा व्यवहारकेन न क्षेपणीयम् । तेनो
 पत्रवेण यदि क्रीदशोऽपि गृहे विनाशः स्यात् ततो व्यव-
 हारकेण स्वीयद्रव्य व्ययित्वा गृहं समराप्यम् । एव व्यवहारकेन
 लिखितावधि यावन्निजमनोहायां गृहं भोगयनीयम् । अथयेरुद्धं
 प्रतिपन्नं दीपोत्सवे सामकसोपक्षेत्रम्मैर्दत्तं जुहति । दीपोत्सवा-
 वृद्धं प्रतिपदिने ग्रन्थिवद्वैरपि ब्रम्मेधारणिकं छोडयितुं न लभते ।
 अस्योपरि लिखितविधेः पलापनाय सामकसोपक्षेत्रब्रम्माणां दावा
 पनाय अन्यगोत्रिदायादपत्रहस्तान्यव्यवहारिकवादिस्तमस्तरयञ्चा
 न्नियारणाय दावापितभाधिपालप्रतिभूअमुकज्ञातीय अमुकसुतअमु
 काकमुकाको द्वौ चरौ वा लिखितपत्रविधिं समग्रामपि धारणि-
 कषद् व्यवहारकस्तमं निर्यहतः । एकेन सर्वे सर्वरप्येक । एकेन
 व्यवहारकस्य हस्तप्राप्तेन अपरस्योत्तरमकुर्वतो धारणिकषद् व्य-
 वहारकलिखितपत्रविधे निमिलोऽपि निर्गमो विधेयः । परस्पर-
 मुत्तरप्रत्युत्तरो न कार्यः । इहाथं धारणिकआधिपालानां स्वह-
 स्तेन आधिवाससत्कीयपञ्चसाक्षिविदितं प्रदत्तमतानि । लिखित
 पत्रमिदं उभयाभ्यर्चितेन पारयोजयतावेन । दीनाक्षरमधिकाक्षरं
 वा प्रमाणम् ।

(३)

विभङ्गपत्रविधिः

मघत् १०८८ वर्षे कार्तिकशुद्धि १५ गुराघयेह यथावर्तमान-
 राजावलीपूर्व विभङ्गपत्रमभिलिख्यते यथा । यत् पितुः परलाक
 प्राप्तस्यनन्तरं चत्वारो आतरं पृथग्धना जायन्ते । तदेभिधत्तु-

भिर्भ्रातृभि नैजायमानै प्रथमं पितृऋण राजसीयदेव देवसंवन्धि
स्वजनसद्वन्धिदेयं तथा व्यवहारकाणां च देयं सर्वमेवाप्राङ्के
विधाय समग्रगृहपार्त्तायां मणिमाणिक्यप्रवालमुक्ताफलाङ्गनाणक-
सुवर्णरूप्यमयमाभरण तथा सप्तधातुमयमपर च घटितमघटितं भूमि-
गतवह्नि स्थितं च राच्छापोच्छादिकं तथा गोधूमजोधारिसुदग्माप-
ग्रीहितिलवृषरिझालरचुला मालमसूरसरसधप्रभृतिधान्यानि गुड-
खड्गचूततैलमधुप्रभृतिस्नेहरसास्तथा अश्वोष्टमहीपोगोभजाचरगा
दरप्रभृतिचतुष्पदधन क्षेत्रखलसम्बन्धि लंगडिपाटगढाछकडाग-
हिनीप्रभृतिवाहनानि तथा पाषडाकुहाडाकुदालाकुसिदात्रलोहडी-
ताथाप्रभृतिलोहमयं वस्तु हललाङ्गलमहणिदीवढाप्रभृतिकूपक्षेत्रोप-
करणानि भाजनटाचारीसयकांसोयाप्रभृतिकांस्यमयानि राच्छानि
तथा कडाहिताघडोप्रभृतिताम्रमयानि तथा देयडोपडघाईडोली-
दकडावृजारांश्चपहडपालभृगारप्रभृतिपितलमयानि भाण्डानि च
कांस्यताम्रपितलघटलोमय समग्रं वस्तु तथा घण्टीनीशाडूपल-
मृत्तलचुकीघटस्नेहघटप्रभृतिगृहमण्डनादि राछपोछादिक सर्वं कां-
सिकाधानीवीजमयादीकृत्य अपरं मृण्मय कुशणीगुहाफोटीप्रभृतिकं
च सर्वमित्यादि गृहपार्त्ता कुटुम्बवृद्धैर्ज्ञातोमुख्यैश्च चतुर्भिर्जनैर्विचार्य
निच्छद्वावृत्त्या पञ्चभिर्विभागविभज्य प्रदत्ता । एको विभागो मातु
प्रदत्तः । अथशिष्टाश्चतुरो विभागाश्चतुर्णां भ्रातॄणां प्रदत्ता । अथ
कदापि एक सुतः सुता वा अवियाहिता भवति तत साध्यगृह
पार्त्तामध्यात् कुटुम्बवृद्धानां चतुर्णां मुखेन तेषां पाणिग्रहणोपपन्नं
पञ्चभिरपि विभागादेशैः सम एव जनन्या हस्ते दातव्य । माता
निजमनोहार्या यस्य सुतस्य मध्ये रहति तेन निजगोत्रदेवीयत्
निजमातृभक्तिः कार्या । तथा मातुर्जातु विपत्त्यां और्ध्वदेहिकक्रिया
एकादशद्वादशाहप्रभृतिका समस्ता तथा सवत्सरं यावत् दीपदान-
नमासिकपाण्मासिकसांवत्सरं निजकुलाचाररीत्या नवाहपक्षमास
त्रिपक्षादिप्रियाः सर्वा मातृविभागप्रादकेन सुतेन श्रद्धापूर्वं प्रतीति-
सहितं सर्वं स्वर्गस्थितमातु श्रेयार्थं कर्तव्यम् । तथा मातुर्विपत्तेर-
नन्तरं अपरिणीतवान्धवभगिनीमां विधाहार्थं रक्षापितृपञ्चविभाग
मध्येऽन्यप्रव्य चतुर्भिर्कुटुम्बवृद्धैः पर्यालोच्य सुशीलस्य श्रद्धापरस्य
स्नेहवतोऽन्यसन्निभ एकस्य सुतस्य हस्ते दातव्यं यथा स पितृघट

महाचिन्तापरस्तेषां विवाहं करोति । तथा षभिः सर्वैरपि बान्धव
पृथग्भूतैः निजनिजविभागादुत्तमद्रव्यं व्ययसायेन वर्धनीयम् । अथ
व्यसनेन भक्षयित्वा न धोदनीयम् । तथा सर्वं आतरः पृथग्भूता-
स्वीयस्वीयकर्मभाष्ययज्ञात् नवीनं द्रव्यं लक्षसंख्यया उपार्जयन्तु ।
अथवा अग्रीकमप्यामूलं भक्षयन्तु । पुनरात्मनां मध्ये परस्परं
कस्यापि ऋद्धिमतो बान्धवस्य समं ह्रीनचित्तन बान्धवेन तृणा-
भिभूतेन दाद्विषादः किदृशोऽपि न विघातव्यः । परस्परं भाग-
विभागः किदृशोऽपि न हि । तद्वानेऽपि पानीयं साध्यं न हि ।
परस्परमात्मनां मध्ये केवलं जातमृतपुष्टतकेन गृह्यन्ते । अन्यः कोऽपि
भागस्यगृहो न हि । परस्परमेकस्य व्यवहारेणापि न गृह्यन्ते ।
आत्मीयकृतकर्मणा सर्वेऽपि गृह्यन्ते । अथ चतुर्णां भ्रातॄणां मध्या-
दैकः कोऽप्यात्मीयविभागात् द्रव्यं भक्षयित्वा अपरेषामृद्धिमत्सह-
मानो गृह्यार्तावाचनाय कृटकपटं कुरुते स कुटुम्बवृत्रे तथा पर-
पुरुषः क्षापापितरक्षपालेन चतुर्भिर्जनैः लिखितविभङ्गाक्षरप्रमाणेन
विधिलोपकृतो निवारणीयः । इदार्थं समस्तभ्रातॄणां तथा ज्ञातीय
यथानामदाप्रापितरक्षपालानां पृथक् स्वहस्तेन दत्तमतानि । तथा
ज्ञातीवृद्धानां विभागकर्तॄणां चतुर्णामपरेषां च बहूनां पत्रं लिखित
साक्षीवादसहितं विभङ्गपत्रं प्रमाणमिति ।

ગ્રંથકાર ચરિત્રાવળી

(વિદ્યમાન)

જયંતિલાલ નરોત્તમ ધ્યાની

ભાદશ્રી ધ્યાનીનો જન્મ સર્ય હજીના શુકલતીર્થ ગામમાં થયો છે. એઓ શાંતે શ્રીમાળી બ્રાહ્મણ છે. એમના પિતાનું નામ નરોત્તમ નાગેશ્વર અને માતાનું નામ બાર્ધ ઉગ્મ છે. એમનું પ્રથમ લગ્ન સામવેદના સુપ્રસિદ્ધ પંડિત મહાત્મા પ્રાણશંકર ભવાનીશંકરનાં પુત્રી સ્વ. સવિતાબહેન સાથે થયું હતું. બીજું લગ્ન શ્રીમતી હંસા સાથે થયું છે.

શુર કૃપાએ એમને સંસ્કૃત, હિંદી અને ગુજરાતી પર પ્રીતિ થઈ. ગુજરાતી સાહિત્યનું નરસિંહ મુગધી માંડીને અર્વાચીન મુગધર્મનું અધ્યયન કર્યું છે. સાંખ્ય સમયથી પોતે હાઈરેફરની વિનીત કક્ષામાં ગુજરાતીના અધ્યાપક તરીકે કામ કરે છે.

બાલજગતમાં ભાદશ્રી ખૂબ જાણીતા છે. શુરકુળ વિનયમંદીર, પ્રાથમિક શાળા, માધ્યમિક શાળા અને કન્યાશાળામાં એમણે રસપૂર્વક કામ કર્યું છે.

આરિયની કળવણીમાં પોતે ખૂબ માને છે. ગાંધીધર્મની એમના હૃદય પર ભારે અસર છે.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં એમણે કેટલાંક કાવ્યો રચ્યાં છે. તેમાંના ઘણા અપ્રસિદ્ધ છે. સ્વામી શમતીર્થને એઓ સારી રીતે માને છે.

:: એમની કૃતિઓ ::

(૧) સુવર્ણ મહોત્સવ	પ્રસિદ્ધ
(૨) વ્રત વિચાર	"
(૩) આત્મનો આત્મા	"
(૪) શબ્દરી	"
(૫) બ્રાહ્મવૃદ્ધ	અપ્રસિદ્ધ
(૬) રામહરમ	"
(૭) સ્વદેશ સેવા	લાપાંતર
(૮) રાષ્ટ્રીય કક્કો	"
(૯) સ્વાસ્થ્ય રક્ષા	અપ્રસિદ્ધ
(૧૦) ઉર્મિલા	"

હુંગરસિંહ ધરમસિંહ સંપત

એઓ કુટુંબ અગ્નરના પતની, જાતે ભાગીઆ છે એમનો જન્મ અગ્નરમા સ ૧૮૩૮ મા જ્યેઠ સુદ પાચમના રોજ થયો હતો એમના પિતાનો કલખતામા વેપાર હતો એજલે એમનુ બાળપણ ત્યા વિત્યુ હતુ એમનુ લગ્ન સં ૧૯૫૭મા અગ્નમા બાઈ રમાબાઈ સાથે થયુ હતુ

એમણે પ્રાથમિક શિક્ષણ લીધેલુ છે એ સગવડમા વધુ વિગતો શ્રીયુત મળનાન આસનમન કીમ્બાની નોંધમાથી ઉતારીશુ —

હા ધરમસિંહ, ધનમસિંહ વનલદાસના નામે પોતાની પેઢી ચલાવતા હતા ભાદશ્રી હુંગરસિંહની બાળ્યાવસ્થા કલકત્તા ખાતે શુજરી, જ્યા તેઓએ અગ્રેજી ત્રીજા ધોરણ સુધી અભ્યાસ કર્યો પછી અગ્નર બાળ્યા જ્યા વધુ અગ્રેજી અભ્યાસ કરવાની સગવડ ન મળવાથી શાસ્ત્રી નિર્ભયશંકર પાસે ભાગરકરકૃત માર્ગોપદેશિકા તથા મદિરાન્ત પ્રવેશિકાનો અભ્યાસ પુરો કરી રઘુવંશ અને મેઘદૂત કાવ્યો લખ્યા ૨૦ વર્ષની ઉંમરે રશુન ખાતેની મેસર્સ અમરચંદ માધવજીની કુ ની પેનીમા પોતાના પિતાશ્રી સાથે જોડાયા દોઢ દોઢ વર્ષને અંતરે જ મુસાફરીઓ રશુનની કરી જે દરમિયાન કંપની તરફથી મોલમીન, ઇકીયાબ નગરે ઠેકાણે પેઢીઓ સ્થાપન કરી મવત્ ૧૮૭૧ મા મજકુર કંપનીની સંકરતા ખાતેની પેઢી ઉપર તેમને મોકલવામા આવ્યા જ્યા પાચ વર્ષમા ચાર મુસાફરીઓ કરી કલકત્તામા પાણુ અગ્રેજીનુ જ્ઞાન વધારવા સારૂ મારતર રાખીને શેમ્સપીયર, સ્પેન્સર, બાયરન, વર્ડ્સ વર્થ, મેકૉલ અને ટેનીસન વગેરે કવિઓના કાવ્યોનો સારો અભ્યાસ કર્યો અને તેની સાથે શાસ્ત્રીની મદદથી ઉપનિષદો અને બ્રહ્મસૂત્રો વાંચ્યા બગાળમા રહી બગાળી ભાષા લખતા વાચતા શીખ્યા એટલુજ નહિ પણ બગાળી સાહિત્યમા બકિમચંદ્ર ચેટરજી, કેશવચંદ્રમેન, રાજી રામમોહન રાય, મધુસુદન દત્ત વગેરેના પુસ્તકોનો અભ્યાસ કર્યો સવત્ ૧૮૭૪ મા કરાચી ખાતે મજકુર કંપનીના મેનેજર તરીકે બદલી થઈ ત્યા સ્વામી વિદ્યાનંદ પાસેથી વિચારસાગર, વૃત્તિપ્રભાકર અને તત્વાનુમધાન સમજી લીધા સવત ૧૮૭૭ મા પાણુ રશુન જવાનુ થયુ જ્યાથી સંવત્ ૧૯૭૮મા ગ્રેલ બોના મેનેજર તરીકે કંપનીએ તેમને મોકલ્યા સવત્ ૧૮૬૪થી મજકુર કંપનીઓમાથી તેમના પિતાશ્રીનો ભાગ તેમનેજ મલતો થયો ગ્રેલબોમા

મધ્ય વર્ષ રહીને જુદા સાધુઓ પાસેથી જુદા ધર્મનો અભ્યાસ કર્યો. મંવત ૧૯૮૨ માં તેઓ મેસર્સ અમરચંદ માધવજીની કું. માંથી છૂટા થયા અને કરાંચી ખાતે મેસર્સ મુલરાજ લીલાધરના નામની પોતાની પેટી રથારી, જેનો પહોવટ તેઓએ આજ દિન સુધી ચાલુ રાખેલ છે. તેમને રેસાટન કરવાનો ભારે શોખ છે. તેઓએ કાશ્મીર, સીમોન, જરખા, બંગાલ, મુજરાત, કાઠીઆવાડ, મહારાષ્ટ્ર, મદ્રાસ, મલખાર, રજપુતાના સંયુક્ત પ્રાન્તો અને નોર્થ વેસ્ટર્ન પ્રોવિન્સમાંના દરેક મુખ્ય શહેરોની મુલાકાતો લીધી છે. દિમાલખના ઓઢરના ભાગ્યેમાં પણ પ્રવાસ કરેલો છે.

અવાસની પેઠે લેખન વાચન માટે પણ તેમને ભારે શોખ છે, અને તેને લઈને તેઓ વખતો વખત જુદા જુદા મુજરાતી મ્હાસિકામાં લેખો લખી મોકલે છે, તે જેમ માહિતીપૂર્વક તેમ અનુભવપરથી અને વિચાર-પૂર્વક લખાયેલા હોય છે.

—: એમની કૃતિઓ :—

- (૧) દિમાલખના પુણ્ય પ્રદેશમા
- (૨) કચ્છી વહાણવટાના જુનો ઇતિહાસ
- (૩) કચ્છનો વેપારતંત્ર
- (૪) ભારિયા બેકારી કેમ ઠળા શકે ?

૧૯૭૪-૭૫

નર્મદાશંકર ભોગીલાલ પુરોહિત

એઓ ઇડર રોટના બાથક ગામના વતની, જાતે શ્રીમૈત્રી બ્રાહ્મણ છે. એમનો જન્મ બાથક ગામે તારીખ ૮મી જોગરટ ૧૮૬૭ ના રોજ થયો હતો. એમના પિતાનું નામ ભોગીલાલ અનોપગમ અને માતાનું નામ શ્રીમતી મંછાબા કુમેરભાઈ ઉપાધ્યાય છે.

એમનું લગ્ન સન ૧૯૧૭ માં દાસરા તાલુકાના વનોડા ગામે શ્રીમતી સરસ્વતીબહેન સાથે થયું હતું.

પ્રાથમિક અભ્યાસ એમણે બાથક તથા અમદાવાદ ક્યોર્સ હોલ, માધ્યમિક અમદાવાદ તથા ઉમરેદમા અને કૉલેજ શિક્ષણ ગુજરાત કૉલેજમાં લીધું હતું.

સન ૧૯૧૬ માં તેઓએ બી. એ, ની પરીક્ષા ફર્સ્ટ ક્લાસમાં મંડૂત ઓનર્સ સાથે પાસ કરી હતી. તે પછી એક વર્ષ કૉલેજમાં દક્ષિણ ફેલો તરીકે કામ કર્યું હતું, અને સને ૧૯૨૧માં સમૂહ અને ઇંગ્લેન્ડ વિષયો લખને એમ. એ; થયા હતા. સને ૧૯૨૧ થી ૧૯૨૩ સુધી તે ગુજરાત કૉલેજમાં અંગ્રેજીના અધ્યાપક હતા.

દાક્ષમાં તેઓ જુનાગઢમાં બાલકૃષ્ણ કૉલેજમાં સંસ્કૃતના મુખ્ય અધ્યાપક તરીકે કામ કરે છે. સાહિત્ય અને તત્ત્વજ્ઞાન એમના પ્રિય વિષયો છે. શંકરાચાર્યનું તત્ત્વજ્ઞાન એમને ખાસ આકર્ષક છે, અને કૉલેજ જીવનમાં પ્રિન્સિપાલ જ્ઞાનદાશંકર ધ્રુવે એમના પર ઉત્તમ વર્ણન પાડ્યો હતો.

વળી એમણે ૧૯૨૬ માં બી. ટી. ની પરીક્ષા બીજા વર્ગમાં પાસ કરી હતી.

જુનાગઢ આર્કિલોજીકલ સોસાયટીના તેઓ માનદ મંત્રી નિભાયયા છે. જામના બે નાટ્ય સ્વપ્નવાસઘટક અને પ્રતિમાનાટક એમણે ઇંગ્લેન્ડ અનુવાદ અને ઉપોદ્ધાત સાથે મંપાદન કરેલા છે, અને વિદ્વદર્ગે તેની પ્રશંસા કરેલી છે.

ગુજરાત વર્નોક્યુલર સોસાયટીને એમણે ગ્રા. સ્થિત મંડૂત નાટકનો તરજુમો ગુજરાતીમાં કરી આપ્યો હતો તે બે ભાગમાં છપાયે છે.

—: એમની કૃતિઓ :—

ભાસકૃત સ્વપ્નવાસઘટક	૧૯૨૯
“ પ્રતિમાનાટક	૧૯૩૦
મંડૂત નાટક કીમકૃત-અનુવાદ ભા. ૧	૧૯૩૩
“ “ “ “ ભા. ૨	૧૯૩૪

નટવરલાલ રણછોડદાસ શાહ, ખી. એ; એસ. ટી. સી.

એઓ જંબુસર (જ. ભરૂચ)ના વતની, ચાતે દશા પોરવાડ વૈષ્ણવ વણિક છે. એમનો જન્મ સન ૧૮૬૪માં જંબુસરમાં થયો હતો. એમના પિતાનું નામ રણછોડદાસ દામોદરદાસ શાહ અને માતૃશ્રીનું નામ સુવર્ણા-બહેન હરગોવિંદ નાણાવટી છે. એમનું લગ્ન જંબુસરમાં સન ૧૯૨૩ માં થીમતી કુસુમગૌરી સાથે થયું હતું.

પ્રાથમિક શૈક્ષણિક એમણે જંબુસરમાં લીધી હતી; અને માધ્યમિક અને ઉચ્ચ વડોદરામાં; તે દરમિયાન એમને સ્કોલરશીપ પણ મળેલી, તેમ કૌન્સિલ ઇલેમન્ટરી પ્રવૃત્તિમાં આગળ પડતો ભાગ લેતા. ગુજરાતી ડીમેટીગ મોસાઇટીના તેઓ પ્રથમ સેક્રેટરી હતા.

હાલમાં તેઓ G. A. V. High School રંગુનમાં એસિ. હેડમાસ્ટર છે. કાવ્ય, નાટક, સાહિત્ય એમના પ્રિય અને અભ્યાસના વિષયો છે. નવમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ નડિયાદમાં મળેલી તેમાં એમણે મોરારામપ્રસાદ કાળનિર્ણય એ વિષયપર મનનીય નિર્ણય રજૂ કર્યો હતો; ગુજરાતી માસિકોમાં પણ તેઓ વળતોવળત લેખો લખી મોકલે છે.

:: એમની કૃતિઓ ::

(૧) કવિશ્રી પાણીસદૃશ હર્ષચરિત્રનો ગુ. અનુવાદ	૧૯૨૦
(૨) કવિશ્રી પ્રાણીદાસકૃત પુષ્પખાલુ વિલાસનો	૧૯૨૧
(૩) ભક્તશ્રી જયદેવકૃત ગીતગોવિંદનો	૧૯૨૫
(૪) કવિરાજ ઘોળાકૃત પવનદૂતનો	૧૯૩૧

પોંચાણ નસરવાનણ પાલીસવાળા

એઓ જાતે જરથોસ્તી છે, લેખન વાચનનો સારો શોખ છે, ક્રિકેટની રમત પાછળ ફિદા છે. એઓ સુંબાઈના વતની છે; અને જન્મ સુંબાઈમાં ૨૫ મી ડિસેમ્બર સન ૧૮૭૯ ના રોજ થયો હતો. તેઓ કુંવારાજ છે, મેટ્રિક્યુલેશન સુધીનો અભ્યાસ કરેલો છે.

સાજવર્તમાન દૈનિક પત્રમાં તેઓ રપોર્ટીંગ-ખાતના અધિપતિ તરીકે કામ કરે છે.

નવલકથાનું સાહિત્ય એમને ગમતું નથી પણ નીતિરીતિના વાચન માટે ખાસ પ્રેમ ધરાવે છે.

ક્રિકેટને લગતું સાહિત્ય એમણે પુષ્કળ લખેલું છે; તેમ શારીરિક કસરત પ્રતિ પણ લક્ષ આપેલું છે. એ સંઘર્ષ સાહિત્ય અંગ્રેજીમાં છે; આમુ વર્ષમાં એમણે ત્યારે ચરણે નામનું પુસ્તક ગુજરાતીમાં બહાર પડ્યું છે, તે એમની મનોજ્ઞતિનું સ્વચ્છ ચરો.

—: એમની કૃતિઓ :—

(૧) ત્યારે ચરણે

૧૯૩૫

પોપટલાલ જ્વેંદ અંબાણી

એમનો જન્મ ૧૯-૧૧-૧૮૭૯ ને રોજ ગિલખામાં થયો હતો. ઘાતે મોદ વાણીયા, વતની ગિલખાના. તેમના પિતાશ્રીનું નામ જ્વેંદ નધુભાઈ અંબાણી, માતાનું નામ દરખખાઈ. માતાને એકના એક મંતાન હોવાથી લાડકોડમાં ઉછરેલા. તેમનો પ્રાથમિક અભ્યાસ ગિલખામાં જ થયેલો. પછી પ્રવેશક પરીક્ષા આપી રાજકોટની ટ્રેનિંગ કોલેજમાં દાખલ થયા. ત્યાં બે વર્ષ શિક્ષક માટેની તાલીમ લઈ અમદાવાદની પી. આર. ટ્રેનિંગ કોલેજમાં દાખલ થયા અને સને ૧૯૦૦ ની સાલમાં પહેલે નંબરે ત્રીજું વર્ષ પાસ કરી શિક્ષણ માટેનો હોપ મેડલ મેળવ્યો, અને કાઠિયાવાડના કેળવણીખાતામાં શિક્ષક તરીકે જોડાયા.

છેલ્લાં બાર વર્ષથી તેઓ બાર્ટન ટ્રેનિંગકોલેજના હેડમાસ્તર તરીકે છે. શ્રી. ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠીના સરસ્વતીચંદ્રની તેમના પર ખાસ અસર થઈ છે. સને ૧૯૧૮ થી તેમણે સાહિત્યસેવાની શરૂઆત કરી. “શાળાપત્ર” “કળવણી” “સૌરાષ્ટ્રશિક્ષક” વગેરેમાં તેમણે વિદ્યાન, શિક્ષણ અને જૂગોળ ઉપર પુષ્કળ લેખો લખ્યા છે. અને તેરસથી વંચાય છે તથા પ્રશંસા પામ્યા છે.

હાલ તરતમાં તેમનો શોખનો વિષય જૂગોળ છે. જે કે સંસ્કૃત અને ગુજરાતી સાહિત્ય; તેમનું વાચન અને ચિંતન ઉડું છે. પરંતુ હાલ તરતમાં તેમણે પોતાનું બધું લક્ષ જૂગોળ પરજ એકત્ર કર્યું છે, તેમણે લખેલા જૂગોળનાં પુસ્તકો (ત્રીજા ધોરણથી શરૂ કરી મેટ્રીક સુધીના) વિદ્યાર્થીવર્ગ અને શિક્ષકમંડળમાં આદરપાત્ર નીવડ્યાં છે. અને પાઠ્યપુસ્તક તરીકે સ્વીકારાયાં છે.

—: એમના અંબાણી યાદી :—

- ૧ ગુજરાત
- ૨ મુંબઈ ધલાકો
- ૩ હિંદુસ્તાન
- ૪ પૃથ્વી
- ૫ પૃથ્વીનો સંક્ષિપ્ત પરિચય
- ૬ પૃથ્વીનો પરિચય

પ્રસન્નવદન છબિલારામ દીક્ષિત

એઓ સુરતના વતની, ન્યાતે વડનગરા નાગર પ્લાહણ છે. એમના પિતાનું નામ છબિલારામ દોલતરામ દીક્ષિત અને માતૃશ્રીનું નામ ડાહીગૌરી છે. એમનું પ્રથમ લગ્ન સન ૧૯૦૬ માં સુરતમાં જયમતીગૌરી સાથે થયું હતું, અને તેમનું મૃત્યુ થતા બીજાવારનું લગ્ન સન ૧૯૨૦ માં નડીયાદમાં શ્રીમતી રાજેન્દ્રબાળા સાથે થયું હતું.

એમણે પ્રીવીયસની પરીક્ષા સુધીનો અભ્યાસ કરેલો છે અને સાહિત્ય અને ધર્મ એમના પ્રિય વિષયો છે અને લેખન કાર્ય એ એમનો મુખ્ય વ્યવસાય છે.

બંગાળી, હિન્દી, સંસ્કૃત વગેરેનું પણ એમણે સાફ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરેલું છે; અને એમના એ શોખને લઈને તેઓ આજ સુધીના નીચે પ્રમાણે પુસ્તકો તૈયાર કરવા શક્તિમાન થયા છે.

—: એમની કૃતિઓ :—

- (૧) બાલ-કાલિદાસ
- (૨) કાલિદાસનાં નીતિવચનો
- (૩) દત્તપ્રબોધ કટપદ્મ ૨૬-ધ ૧-૨
- (૪) નવનાથ ચરિત્ર બા. ૧લો
- (૫) " " બા. ૨લો
- (૬) દત્તપ્રબોધ કટપ દુમ ૩લો ૨૬-ધ
- (૭) " " ૪થો "
- (૮) શ્રી કૃષ્ણ-લીલા-ભાવાર્થ દીપિકા
- (૯) દત્તાત્રય મહાત્મ્ય
- (૧૦) કુલ-લક્ષ્મી કમલા
- (૧૧) પ્રણવકુંજ
- (૧૨) પ્રસન્ન કથાકુંજ
- (૧૩) આનંદ મહ
- (૧૪) દેવી નૌધરાણી
- (૧૫) સતી મદિમાયા ને પાંચ સતીઓની વાર્તા
- (૧૬) બાલપંચર્તન

- (૧૭) ઇન્ડિયન ક્લાસ રીડર્સ પ્રિમરી નોટ્સ
- (૧૮) બાલ-બાગવત
- (૧૯) બાલ-હિતોપદેશ
- (૨૦) ગુજરાતના નાયની નોટ્સ
- (૨૧) વિપિનની નોટ્સ
- (૨૨) જે-એમિન કિંગ્ડમ કૃત સામાજિક ઉત્ક્રાન્તિ યાને Social Evolution નો અનુવાદ.
- (૨૩) 'લક્ષ્મીની લક્ષ્મી' એડમર વોલેસ કૃત A clue Of the Now in નો અનુવાદ.

તા. ૬. ૪. સ. ૧૯૧૫ માં હરદારવાળા ગુરમંડળ આશ્રમના સ્વામી શ્રી આત્મસ્વરૂપજીનો સમાગમ થતાં તેમના વ્યાખ્યાનો લખતાં કરતાં ઘણું ધાર્મિક ગાન પ્રાપ્ત થયું.

મણિલાલ દલપતરામ પટેલ

એઓ રાતે લેઉઆ પાટીદાર અમદાવાદના પતની છે; એમના પિતાનું નામ પટેલ દલપતરામ મોતીગમ અને માતાનું નામ બાઈ જીવદોર ભગવાનદાસ હતું એમનો જન્મ તા ૧૧-૮-૧૮૬૨ ના રોજ અમદાવાદમાં થયો હતો એમનું પ્રથમ લગ્ન ૧૮૭૫ મા બાઈ દિવાળીનાઈ સાથે અને બીજું લગ્ન સન ૧૯૦૦ મા બાઈ ગ્રાહી હર્ફે અચળ સાથે થયું હતું

એમણે હાઈસ્કૂલ સુધીનું માધ્યમિક શિક્ષણ લીધેલું છે, અને તે પછી આખું જીવન ન્યુઝિલેન્ડ ખાતામાં ગાળ્યું હતું, અને ફર્ટીલાઇઝર મેર્કેટના નાજરના હોદ્દે રહોઆ હતા

શાળામાં હતા ત્યારથી એમને વાચનનો શોખ તેને લઇને તેઓ સોસાયટીમાં સભ્ય થયા હતા અને તેના તરફથી “ફુનિયાની બાલ્યાવસ્થા” એ નામનું પુસ્તક લખી આપવા બદલ રૂ ૭૫) નું ઈનામ મળ્યું હતું

અંગ્રેજ ગુજરાતી તેઓ સારૂ બોલી શકે છે અને તેને લઇને એમના કેટલાક મિત્રો ડૉ જોનસન કહીને તેમને મળોષિ છે

વલ્લભ મંમદાવના તેઓ સુખ અનુયાયી છે, અને ભાગવત, ગીતા વગેરે એમના પ્રિય પુસ્તકો છે

એમનો અંગ્રેજી પત્રબ્યવહાર નામનું પુસ્તક સામાન્ય જનતામાં વપ્ત થાય છે, તેમ “હુપી પોલીસ” પણ એવું આકર્ષક નિબંધ છે

સોસાયટી તરફથી ગુજરાતી દ્રાશ બહાર પાડવાનો હતો તેમાં પારિભાષિક શબ્દોનો ભંડાર દરેક કારીગર ઝગને પૂછી મગહોલો તે સોસાયટીને કાર્ડ પણ મહેનતજી લીધા વચર આપેલો તે બદલ મહુમ સર રમણભાઈએ તેમનો આભાર માની તે બાબતની નોંધ લેવા પત્ર લખ્યો હતો,

એમની કૃતિઓ નીચે પ્રમાણે છે, જેમાની બે ત્રણની જમ્મે કે વધુ આનુભિઓ થવા પામી છે

—: એમની કૃતિઓ :—

(૧) પ્રત્યાવિક બોધ	૧૮૯૨
(૨) હુપી પોલીસ	૧૮૯૩
(૩) ફુનિયાની બાલ્યાવસ્થા	૧૮૯૬
(૪) અંગ્રેજી લેટરગ્રાફી	૧૮૯૮
(૫) એક યોગની આત્મકથા	૧૯૩૧

મણિલાલ બદવરાય ત્રિવેદી

એઓ માટે મોઢ ચાતુર્વેદી આત્મયુ અને મૂળ કપડવણુજના વતની છે. એમનો જન્મ એજ ગામમાં મે. ૧૮૭૩ મા થયો હતો. એમના પિતાનું નામ નદવરાય ગણુડોડગાય ત્રિવેદી અને માતાનું નામ જામ જોડાર છે. આદ્યાર્યે પુત્ર નામાસિ એ ન્યાયે મણિલાલભાઈના જે ઈર્ષ શ્રેષ્ઠ છે તે તેમનું અંગત નથી પણ પિતૃ ચરણુનો વાગમે છે કારણ તેમના પિતા શ. બદવરાયભાઈ કપડવણુજના ૨૫) વર્ષ પોષ્ટ ગારતરની જોખમહારી નોકરી કરી પ્રજાની આયુત્તમ મમતા મંપાદન કર્યા છતાં ધર્મપરાયણ જીવન ગાળતા હતા. એમનું ખીલ વારનું લગ્ન મન ૧૯૦૭ મા ધોળકા તાલુકે ચંચોડામા મી. મંચળીમ્હેન સાથે થયું હતું.

એમણે શુભરાતી વર્તીકયુતર કાર્તિકની પરીક્ષા પામ કરેલી છે, અને ઈંગ્રેજીમા જ ધોરણુનો અભ્યાસ કર્યો છે. ધોવા નોકરી કરતા હતા ત્યારે ભાવનગરમા મંરૂત માહિત્યનું સિદ્ધણ લીધું હતું.

તેઓ વ્યુડિગિયવ ખાતામા હતા તેમાથી હાલમા નિરૂત ઘઈ પોતાનો મર્વ કાળ ઉપયોગી અને આવશ્યક ધર્મશોના મંપાદન અને પ્રકાશન કાર્યમા અને તેના પ્રચારમા ગાળે છે

તત્વજ્ઞાન એ એમનો પ્રિય વિષય છે અને ગીતા અને પડ્દશનનો ખાત્ર અભ્યાસ કર્યો છે. તેનું કારણ પ્રથમથી જ તેઓ શ. નર્મદાશ કર દેવશ કર મહેતા અને મણિશંકર મદાગકર સામી જેવા પ્રખ્યાત ધાર્મિક પુરોના સમાગમમા આવી તેમના આન્તરિક પરિચિત છે.

નોકરી દરમિયાન એમના માયાળુ અને પરચણ સ્વભાવથી સૌ કાઈનો આહ મેળવતા અને તેમની ધાર્મિક પ્રજ્ઞાત સૌ કાઈનું વિશેષ ધ્યાન ખેંચતી.

એમના પ્રથે જોતા તેમને ગાયની પ્રતિ પ્રીત પ્રથમથીજ જણાઈ આવે છે અને તેના સર્વોક્તના પ્રકાશન-માટે તેમનો પ્રયાસ તેમના પુસ્તકો જોતા પ્રતીત થાય છે. કપડવણુજમા રમણાનમા આવેલા એક હૃદયનારાયણ ચોગી કે જે ત્યાગ અને જ્ઞાનની મૂર્તિ હતી તેમના દર્શન પરિચય પછી તેમની શક્તિ વિશેષ ખીલી છે-કેચકે તે ચોગીને તે એક અવતારી તરીકે માનતા હતા.

ધર્મપ્રચાર અર્થે એમણે જે પુસ્તકો તૈયાર કરી છપાવ્યા છે તેની સૂચી નીચે મુજબ છે:—

:: એમની કૃતિઓ ::

નં.	પુસ્તકનું નામ	પ્રકાશન વર્ષ.
૧	ગાયત્રી ભાષ્ય ભાષાન્તર	સન ૧૯૧૩
૨	શ્રી ગાયત્રી અર્થ પ્રકાશ	સં. ૧૯૭૦
૩	શ્રી ગાયત્રી સ્તવરાજ	સન ૧૯૨૭
૪	દુ ખીઓની સેવામાં પ્રેમ ધરાવનાર સર્વના સમાધાન સાર	સન ૧૯૨૦
૫	સામવેદનું પદ તથા વિવરણ	સં. ૧૯૮૧
૬	મદ્ધિમ્ન શ્લોકનું પદ ભાષાન્તર	" "
૭	શ્રી સૂર્યોપાસના	સન ૧૯૨૬
૮	શિવાપરાધ શમાપન શ્લોક	મં. ૧૯૮૨
૯	શ્રી ભક્તિસૂત્ર	" "
૧૦	માનસિક યંત્ર	
૧૧	તારા કવચ	મં. ૧૯૮૩
૧૨	મૃત્યુંજય વિધાતા	સ. ૧૯૮૪
૧૩	આત્મ જાગૃતિની પ્રાપ્તિ અને સત્ સ્વરૂપના આદર્શકાન્ડ	સન ૧૯૩૨
૧૪	શ્રી ગાયત્રી મહાત્મ્ય	સ. ૧૯૮૯
૧૫	મૂર્તિ પૂજન	સં. ૧૯૮૯
૧૬	યજ્ઞોપવિત્રી મીમામ્સા	મં. ૧૯૮૯

શ્રી મણિભાઈ હરિભાઈ દેસાઈ ઉર્ફે યોગેન્દ્ર

મીયુત મણિભાઈ હરિભાઈ દેસાઈ યોગેન્દ્ર ઉપનામથી હાલમાં સુપ્રસિદ્ધ છે. એઓ દેગામ તાલુકે ચીખલી ગ્રામે સુરતના પતની, જ્ઞાને અનાવિદ્ય શાસ્ત્રી છે. એમના પિતાનું નામ હરિભાઈ શ્રવણુ દેસાઈ અને માતૃશ્રીનું નામ કાશીજી છે. એઓ માધ્યમશિક્ષા જાણીતા સાધુ માધવદાસજીના સમાગમમાં આવી એમની પાસેથી યોગવિદ્યા શિખ્યા હતા; અને એમનો પ્રિય વિષય યોગ જ ધર્મ પડ્યો છે, જેના પ્રચાર અને અભ્યાસ અર્થે તેઓ સતત પ્રયત્ન આદરી રહેવા છે.

સંસ્કૃતિ સેવાનું યત એમણે લીધેલું છે અને તે હેતુથી કેટલુંક સાહિત્ય આત્માર સુધીમાં અંગ્રેજી શુભ્રાંશીમાં લખી પ્રસિદ્ધ કરેલું છે, તેની યાદી નીચે નોંધવામાં આવી છે. તેમ એ નિમિત્ત અંગ્રેજીકા સુધી પ્રવાસ પણ કરેલો છે.

:: એમની કૃતિઓ ::

(૧) પ્રભુ ભક્તિ	૧૯૧૭
(૨) હૃદય પુષ્પાંજલિ	"
(૩) ગીતાજલિ (ભાષાંતર)	"
(૪) રાષ્ટ્રીય ગીત	૧૯૧૮
(૫) સંગીત ધ્વનિ, પ્રથમ ધ્વનિ	૧૯૧૯
(૬) કવિ ટાગોર	૧૯૧૯
(૭) ગર્ગિ	૧૯૨૧
(૮) પ્રભુચંદ્ર	૧૯૨૭

મૂળાશંકર પ્રેમજી વ્યાસ

એઓ કાદિયાવાડમા આવેલા રીખ (ગોડલ સ્ટેટ) ગામના મૂળ વતની, માને વાવમ બાલ્યુ છે એમનો જન્મ રીખમા ૧૯ મી જાન્યુઆરી સન ૧૯૦૦ મા થયો હતો એમના પિતાનું નામ પ્રેમજી જાનવજી વ્યાસ, અને માતાનું નામ પારવતી વેણીરામ ભટ્ટ છે, એમનું લગ્ન મને ૧૯૨૨મા કોટડા મગાણીમા શ્રીમતી જ્ઞેન મણિજ્ઞેન સાથે થયેલું છે

રાજકોટ હટ મેલ ટ્રેનીંગ કોલેજની ત્રીજી વર્ષની પરીક્ષા એમણે પાસ કરેલી છે તેમજ અમદાવાદમા આવી વસ્યા પછી રાત્રિશાળામા જઈને લગભગ માત ધોરણ અંગ્રેજી સુધીનો અભ્યાસ પણ કર્યો છે

ટ્રેનીંગ કોલેજમા અભ્યાસ દરમિયાન એમને મોલરશીપો મળી હતી તેમ તેમણે મર જે. જે આર્ટ સ્કૂલની બંને પરીક્ષાઓ રાજકોટ મુકામે પાસ કરેલી છે.

તેઓ હાલમા પ્રોપ્રાયટરી હાઈસ્કૂલમા માસ્તર છે.

કવિતાસ એ એમનો પ્રિય વિષય છે, તેમ સંસ્કૃત વાચન તેમને વિશેષ રૂચે છે; આધુનિક લેખકોએ તેમનામા લેખનશક્તિ જગાડી, તેમની ભાષા સરળ અને રસિક છે.

હિન્દી ભાષાનું જ્ઞાન પણ તેમણે ઠીક ઠીક પ્રાપ્ત કર્યું છે. એ ભાષા તરફ તેમને ખાસ પ્રેમ છે.

શિક્ષક તરીકે વાર્તા કહેવાની અનેક તકો પ્રાપ્ત થાય; અને એ કળા એમણે મારી રીતે કેળવી છે, જે એમના બે વાર્તાગ્રંથોમા જોવામા આવશે.

:: એમની કૃતિઓ ::

સ્વર્ગની પરીઓ

સન ૧૯૪૩

કથા કુસુમો

સન ૧૯૩૫

રામશંકર મોનજી ભટ્ટ

એઓ ગાંધી ઔદિચ્ય સહચી બ્રાહ્મણ, સિદ્ધાર જુથના, ભાવનગર તાળે જુલકીના વતની છે; એમના પિતાશ્રીનું નામ મોનજી ઓધવજી અને માતૃશ્રીનું નામ દીવાળીબાઈ, એમનો જન્મ ભાવનગરમાં તા. ૨૭મી જુલાઈ સન ૧૮૭૬માં થયો હતો. એમનું લગ્ન વળા મુકામે શ્રીમતી ભાગિરથી દવાસાક જેઠાસાલની પુત્રી સાથે થયું હતું.

એમણે પ્રિવિયસ સુધીનો અભ્યાસ કરેલો છે. એઓ પ્રથમ પોસ્ટલ રેલ્વે મેઇસ્ટ્ર સર્વિસમાં જોડાયલા હતા, તેમાંથી સન ૧૯૧૮ માં સોળ વર્ષ ધનવેલીડ પેન્સન મેળવી એમની છૂટી થઈ. પોતાનું બાકીનું આયુષ્ય શેકોને ઉપદેશ આપવામાં વ્યતિત કરે છે.

તુલસીદત્ત રામાયણ, ભાગવત, ગીતા, ઉપનિષદો વગેરે એમના પ્રિય ગ્રંથો છે; અને રાતદિવસ એનું એઓ મનન કરે છે.

નિવૃત્ત થયા પછી સોળ વરસથી તેઓ મોક્ષપત્રિકા નામનું માસિક કાઢે છે. તે સાથે થોડામાં ધણું જ્ઞાન મળે, એવા નાના મોટા અનેક પુસ્તકો પણ બહાર પાડે ગય છે.

એમની મોક્ષપત્રિકા બહુ લોકપ્રિય નિવડી છે, અને સેંકડો મનુષ્યો અમદાવાદમાં અને બહારમાં તેનો લાભ લે છે. જ્ઞાનભક્તિ અને વૈરાગ્યના રસિક શ્રવેએ ખાસ વાંચવા જેવી છે.

આજ સુધીમાં મોક્ષપત્રિકા દ્વારા એમણે બહુ સુંદર સેવા કરેલી છે, અને જે સાહિત્ય ઉપજવું છે તે જેમ સુગોચક તેમ પકનપાકન સાર ઉપયોગી છે.

∴ એમની કૃતિઓ ∴

- (૧) મોક્ષપત્રિકા
- (૨) રાસ પંચામ્યાથી
- (૩) વૈરાગ્યશતક
- (૪) વેદાંત કેસરી
- (૫) વિવેક ચૂડામણિ
- (૬) પાતાંજલ યોગદર્શન
- (૭) સમાધિપાદ
- (૮) રઘુવંશ
- (૯) મોક્ષવાણી

૬૧. લતીફે ઇબ્રાહીમ

એઓ જનમે વહોરા, લોહાર માતિના, કચ્છ અંજરના વતની છે. એમનો જન્મ અંજરમા તા. ૨૨મી જુન ૧૯૦૧ ના રોજ થયો હતો. એમના પિતાનું નામ ઇબ્રાહીમ ઓસમાન અને માતાનું નામ દુરબાઇ છે. ૨૯ મા વર્ષે એમનું લગ્ન મુબાઇમા મરિયમખુ સાથે થયું હતું.

પ્રાથમિક શિક્ષણ અંજરમા, માધ્યમિક મુબાઇમા અને હંચુ શિક્ષણ એમણે ઇસ્લાહમા લીધું છે.

તૈમર્મિક ચિકિત્સા એ એમનો ખાસ વિષય છે; આર્થ તત્ત્વ જ્ઞાનનો પણ સારો અભ્યાસ કરેલો છે, અને તેને લઈને એમની ધાર્મિક દૃષ્ટિ મંદ્રદાયિક ન રહેતા વિશ્વ ગ્રંથ લરી બનેલી છે. સુશી ધર્મ અને ઉપનિષદ વિષે એમણે એ ગ્રંથો અંગ્રેજીમાં લખેલા છે પણ તે અપ્રસિદ્ધ છે.

:: એમની કૃતિઓ ::

પુષ્પાંજલિ	૧૯૨૨
રસાંજલિ	૧૯૨૩
ક્રાન્તિની જ્વાલા	૧૯૨૪
કિરણાવલિ	૧૯૨૮
તત્વાંજલિ	૧૯૨૮
સ્વામિની	૧૯૨૯
પ્રેમાંજલિ	૧૯૩૦
પ્રેમ ગીત	૧૯૩૨

હીરાલાલ રસિકદામ કાપડિયા

એઓ સુરનના વનની, ઝાતિથી દશાદિશાવાળા વાણિયા છે, એમના પિતાનું નામ રસિકદામ વજ્રદાસ અને માતાનું નામ શ્રીમતી ચંદાગૌરી દામોદરામ છે એમનો જન્મ તા ૨૮મી જુનાઇ મન ૧૮૮૪ ના રોજ સુગતમા ઘરે હતો અને એજ શહેરમા તા ૧૮મી મે મન ૧૯૧૩ મા સૌ હન્દિરામદેન માથે એઓ વય મંનષથી નોંધવા હતા

પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શિક્ષણ એમણે સુગતમા લીધું હતું અને દોઢેજ વયમામ મુખામ્મમા એલ્ફિન્સ્ટન પ્રિન્સેપમા દર્જે હતે, જ્યાં એમને કામા પ્રાધિક તેમ અન્ય સ્કોલર્શીપ મળ્યા હતા સન ૧૮૯૮ મા ગણિત એલ્ફિન્સ્ટન વિષય તરીકે વધને તેઓ એમ એ,ની પરીક્ષામા ઉત્તિર્જુ થયા હતા પછી તત્કાલ વિત્તન દોઢેજ (મુમઇ)મા ગણિતના અધ્યાપક તરીકે તેઓ નીમાયા હતા ત્યાં ઇ સ ૧૮૨૩ ને ઓગોષ્ટર સુધી કામ કરી એ વર્ના નવેનગ માસથી તે ઇ મ ૧૮૨૪ ના જુન મુવી તેમણે સેકેન્ડરી ટીચર્સ ટ્રેનિંગ કોર્સ (મુમઇ)મા અને ત્યાંબાદ એ વર્ના જાન પર્વન એઇન્ટ એવિથર્મ દોઢેજ (મુમઇ)મા ગણિતના અધ્યાપક તરીકે કામ કર્યું હતું

ઇ મ ૧૯૦૩ મા મુખઇ યુનિવર્સિટી તરફથી જૈન ગણિતને લગત રીમર્ક્ કાર્પ કરવા માટે તેમને આન્ટ મળી હતી એ કાર્પ તેમણે થોડા વખતમા પૂરું કર્યું હતું

ઇ મ ૧૯૩૧-૩૨ મા તેઓ પૂના રહીને બાડગર પ્રાચ્ય વિદ્યા મશોધન મહિને મરકાર તરફથી સોપાયેન હસ્તનિખિત પ્રતિઓ પૈકી જૈન હસ્તનિખિત પ્રતિઓન વિગત સ્વીચન (A Descriptive Catalogue of Jain Manuscripts) તૈયાર કરવા હતા તે હસ્ત્યાન તેમણે પોસ્ટ પ્રેન્સ્યુએ લેખ્યર તરીકે એમ એ ના વિદ્યાર્થીઓને ભાપણે આપ્યા હતા

એમના પ્રિય વિષયો ગણિત, તત્ત્વ જ્ઞાન અને પુગતરવ મશોધન છે, અને એ જૈનાચાર્ય થી વિનયધર્મગુણિતો એમના પગ બળેળા પ્રભાવ પડેલા છે, તેમજ તત્ત્વાર્થધિગમસૂત્ર, મન્મનિ તર્ક, વિગેપારસ્પક સાખ્ય, અને કાલળ્ય પતામ પગેરે પ્રથોનુ આકર્ષણ વિશેા ગહે છે

ઇ સ ૧૯૨૫ થી લેખન વાચન એજ એમનો મુખ્ય વ્યવસાય રહ્યો છે અને તેને લઇને આજ સુધીમા તેઓ સખ્યાન્ય પુસ્તક રચનાને અને તેનું સપાદન કાર્ય કરવાને શક્તિમાન થયા છે

:: એમની કૃતિઓ ::

ગુજરાતી

(૧) તત્વાખ્યાન (ઉત્તરાર્ધકની પ્રસ્તાવના)	ઇ. સ. ૧૯૨૫
(૨) આદ્યતદર્શન દીપિકા	" ૧૯૩૨
(૩) ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધનો ગુજરાતી અનુવાદ	" ૧૯૩૪
(૪) આદ્યત જીવન જ્યોતિ ભા. ૧ (પહેલી કારણાવલી)	" ૧૯૩૪
(૫) " " " ભા. ૨ (બીજી ")	" ૧૯૩૫
(૬) " " " ભા. ૩ (ત્રીજી ")	" "
(૭) " " " ભા. ૪ (ચોથી ")	જપાય છે.

સંસ્કૃત-ગુજરાતી

(૧) શૃંગાર વૈરાગ્ય તર ગિણી	૧૯૨૩
(૨) રત્નતિ ચતુર્વિંશતિકા (સરીક)	૧૯૨૬
(૩) ચતુર્વિંશતિકા (સરીક)	૧૯૨૬
(૪) શ્રી ભક્તામર એમની પાદપૂર્તિ રૂપ કાવ્ય મંત્રણ ભા. ૧ ભા.	૧૯૨૬
(૫) ચતુર્વિંશતિ જિનાનંદ રત્નતિ (સરીક)	૧૯૨૭
(૬) સદર ભા. ૨ ભો	૧૯૨૭
(૭) તત્વાર્થોધિગમસૂત્ર	૧૯૨૯
(૮) વૈરાગ્ય રસમંજરી	૧૯૩૦

પ્રાકૃત-સંસ્કૃત-ગુજરાતી

(૧) ઋષભ પંચાસિકા અને વીરરત્નતિ યુગલ	૧૯૩૩
(૨) સદરઅંથ ભાષ્ય અને ટીકા સાથે ભા. ૨ ભો	૧૯૩૦
(૩) પદમાનંદ મહાકાવ્ય (માયકવાડ પૌર્ણત્ય અંથમાળા)	૧૯૩૨
(૪) મણિત નિવક (સરીક) (" " ")	(જપાય છે)
(૫) અનેકાંતજય પતાકા (" " " ")	(")

સંસ્કૃત-અંગ્રેજી-ગુજરાતી

(૧) ન્યાય કુશુમાજલિ	૧૯૩૨
(૨) ભક્તામર, કલ્યાણમંદિર અને જનમિજિલ રનોત્રો. (સરીક)	૧૯૩૨

(અર્વાચીન વિદેહી)

જહાંગીરશાહ અરદેશર તાલ્યારખાન ૧૮૪૬-૧૯૨૩

સ્વર્ગસ્થનું કુટુંબ પારસીઓની તવારીખમાં બહુ પુરાણું અને નામીયું ગણાયું છે. એ કુટુંબના મુળ વડીલ સોરાબજી કાવસજી એક કુશળ ધડિયાળી હતા, અને મુગલ શહેનશાહ મુહમ્મદશાહના ખાસ આમનજીથી સુરતના નવાબે તેઓને ૧૭૪૪ માં ખાસ દિલ્હી રવાના કર્યા હતા. ત્યાં એક અતિ ક્ષીમતી ધડિયાળને દુરસ્ત કરવાની તેમની કારીગરીથી પ્રસન્ન થઈ શહેનશાહે અનેક ધનામો આપવા ઉપરાંત તેઓને “ નેકસાઅતખાન ” અથવા શુભ ધડીનો સાહેબ એવો ઇત્કાળ આપ્યો હતો, જ્યારે તેઓના પુત્ર બરજોરજીને “ બેદરેમંદખાન ” અથવા ભાગ્યશાળી સન્મન અને ખીજા પુત્ર પેસતનજીને “ તાલ્યારખાન ” અથવા ખુશ નસીબનો માલેક એવા ખેતાઓની નવાબેશ થઈ હતી. પેસતનજી તાલ્યારખાનના રવ. જહાંગીરશાહ સીધા વંશજ હતા. સુરતની તવારીખમા મશહૂર અને રવામીશ્રી સહાનનન્દજીની પાઘડીનું પરિધાન કરવાનું માન પામેલા અરદેશર કોટવાસ બહાદુર તે બરજોરજી બેદરેમંદખાનના પૌત્ર થતા હતા.

જહાંગીરશાહના પિતા એક વેપારી હતા. જહાંગીરશાહ સુરત હાઇસ્કુલમા ફેળવણી લઈ સરકારી પોલીસ ખાતામા ન્હાની ઉમરથી જોડાયા. પોતાની કુશળતા, બહાદુરી અને પ્રભાષિકપણાથી તેઓએ ડિસ્ટ્રિક્ટ પોલીસ સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટનો ઓફિસ ભોગવ્યો હતો. ૧૮૮૭ માં રાજપિપલા રાજ્યમા પશુ એઓ એજ ઉંચી જગ્યા ઉપર નિમાયા હતા. ૧૮૯૬ માં શ્રીમન્ત મહારાજ ગામકપાડે એમની નિમણૂક વડોદરામા કમિશનર ઓફ પોલીસ તરીકે કરી હતી. એમની કારકીર્દિ દરમ્યાન અનેક ધાડપાડુઓ અને છુટા-રાઓની ટોળાઓ ગિરફતાર કરી એઓ પોતાના ઉપરીઓની પ્રશંસા પામ્યા હતા.

જહાંગીરશાહ હિન્દુ સમાજના બહુ નિકટ મંત્રમા આવ્યા હતા, અને એમની નવલકથાઓમાં એમણે હિન્દુ સમાજના ગુણ દોષોનું બહુ સૂક્ષ્મ દષ્ટિએ અવલોકન કર્યું છે. હિન્દુઓના સામાજિક ગિયનનું બહુ ખીણવટથી દર્શન કરાવતી અને શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષામા લખાયેલી નવલકથાઓ પારસીઓમાં લખનાર બહુજ થોડા છે, અને તેઓમાં જહાંગીરશાહનું સ્થાન બહુ ઉચું રહેતું જોઈએ. જુદી જુદી કોમોની બેલીની નકલ એઓ બહુ સારી રીતે કરી શકતા, ખાસ કરીને બહોરાઆઇઓની ભાષાનું

ઉચિત અનુકરણ કરવામાં એઓ બહુ સફળ થયા છે. એમને વાર્તાઓમાં બોધ દેવાની ટેવ વિશેષ હતી: કેટલીક વેળા કલાને બંધ બેસે તેથી પણ અધિક ઉપદેશાત્મક તત્વ નજરે પડતું. એમની “મુદ્રા અને કુલીન” ટિપુ સુલતાનના સમયની એક ઐતિહાસિક નવલકથા છે. એમાં દેશી રાજ્યમાં ગુજરતો સિતમ અને બ્રિટિશ અમલના કાયદા ઉપર ખાસ ચર્ચા કરવામાં આવી છે, અને લેખકમાં તે વખતને અનુસરતી કાર્ષક વધારે પડતી બ્રિટિશ રાજ્યલક્ષિ દેખાઈ આવે છે. એઓ ગૂજરાતીમાં સારી કવિતા પણ લખી શકતા હતા. દુકમાં શુદ્ધ ગુજરાતી સાહિત્યમાં એક પારસી તરીકે એમણે આપેલો ફાળો બહુ વિરલ ગણાવો જોઈએ.

—: એમની કૃતિઓ. :—

- (૧) રણુવાસ
- (૨) મુદ્રા અને કુલીન
- (૩) રાન લક્ષ્મી
- (૪) મ્હાઈ રવખુ
- (૫) પોલીસનું કામ

જહાંગીરશાહના પત્ની બાઇ બચુબાઈ અમદાવાદવાળા મરહુમ મી. ખરશેદજી નાણાવટીનાં પુત્રી થતા હતા. એમના પુત્રોમાં રવ. એરચરાહ પહેલા અમદાવાદમાં સીટી મેજિસ્ટ્રેટ અને પાછળથી લુણાવાડા અને સચીન રાજ્યોના દોવાન નિભાયા હતા. બીજા પુત્ર મી. પીરજશાહ સુરતના ડિરેક્ટ જલજના ઓફિસ ઉપરથી ફરેગ થઇ લોકોપયોગી જિવન ગાળે છે. ત્રીજા પુત્ર મી. શહેરવાર એકસાઈજના મુગ્રિન્ટેન્ડન્ટની જગ્યા ઉપરથી નિજત થયા છે.

દી. કા. દાવર

નવલરામ

જીવન અને વાતાવરણ

ક્ર. સ.

[સાલવારી]

- *[૧૮૨૦ દક્ષપતરામનો જન્મ.]
- [૧૮૨૨ બોળાનાથ સારાભાઈનો જન્મ.]
- [૧૮૨૬ સુરતમાં પહેલવહેલી ગુજરાતી નિશાળ.]
- [૧૮૨૯ મહીપતરામનો જન્મ.]
- [૧૮૩૨ કરસનદાસનો જન્મ.]
- [૧૮૩૩ નર્મદાશંકરનો જન્મ.]
- [૧૮૩૫ નંદશંકરનો જન્મ.]
- ૧૮૩૬ [અવેરીલાલ યાચિકનો જન્મ];
નવલરામનો જન્મ, માર્ચની ૯મીએ સુરતમાં વિસલનગર ચાંતિમાં,
લક્ષ્મીરામ પંડિતને ઘેર; માતાનું નામ નંદકોર.
- [૧૮૩૮ રણુછોડભાઈ હિદયરામનો જન્મ; ડૉ. ભગવાનલાલ હિંદુજીનો જન્મ]
- [૧૮૪૨ દેવુશંકર કાળરાજીનો જન્મ; સુરતમાં અંગ્રેજી સ્કૂલ સ્થપાઈ.]
- ૧૮૪૪ [અંબાલાલ સાકરલાલનો જન્મ; હરગોવિંદદાસ કાંઠાવાળાનો જન્મ.]
દુર્ગારામ મહેતાજીની ગામડી શાળામાં નવલરામ આઠ વર્ષની
વયે દાખલ થયા. તેમને જનોઈ દેવાયું.
- ૧૮૪૭ નવલરામનું પહેલું લગ્ન અગિયારમે વર્ષે શિવગૌરી સાથે થયું.
- [૧૮૪૮ ગણપતરામ રામરામનો જન્મ; ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીની
સ્થાપના, ૨૬ ડીસેમ્બર.]
- ૧૮૫૦ નવલરામ વિધુર થતા, બીજું લગ્ન ચૌદ વર્ષની વયે મણિગૌરી
સાથે થયું.
- [૧૮૫૧ મુંબાઈમાં 'બુદ્ધિવર્ધક' સંજાની સ્થાપના.]
- ૧૮૫૪ [કરસનદાસે 'સત્યપ્રકાશ' કાઢ્યું; 'બુદ્ધિપ્રકાશ' સોસાયટીને હસ્તક
આવ્યું;] નવલરામ અદાર વર્ષની વયે, હાઈસ્કૂલનો અભ્યાસ પૂરો

• આ નોંધના તાણાવાણામાં, નવલરામ જેમના પ્રસંગમાં આવ્યા હતા તેવા
તેમના સમકાલીનોના અને એવી બીજી લગતી લોકીકતા લેલેએનો સમાવેશ કર્યો
છે. અવાન્ટર વિષયો તથા વયેનિ સુખમલ ખાતર [] કીસમાં મૂકી, નવલરામના
જીવનથી તેને જુદા પાડ્યાં છે, છતાં એમાં ઘણું ઘણું નોંધવાનું રહી-પણ મયું છે.

- કરી, મસારાણાના વિદ્યાર્થી થયા, અને સુગતની અગ્રેજી હાઇસ્કૂલમાં નવમા એસિસ્ટન્ટ તરીકે રૂ ૧૦)ના પગારે નોકરી લીધી
- [૧૮૫૫ ગોવર્ધનરામનો જન્મ]
- [૧૮૫૭ ડાહ્યાભાઈ દેરાસરીનો જન્મ, મુળાઈ યુનિવર્સિટીની સ્થાપના, સિંધાઈનો બળવો, ઇન્જારામ સૂર્યરામનો જન્મ]
- [૧૮૫૮ 'હોપવાચનમાળા' પ્રસિદ્ધ થઈ, મણિલાલ નમુણાઈનો જન્મ]
- [૧૮૬૦ મહીપતરામ ઈંગ્લેડ ગયા અને ગુજરાતમાંથી પહેલવહેલું પરદેશ ગમન કર્યું]
- ૧૮૬૧ [મહારાજ લાયબ્રેરી કેસ,] નવલરામ કમે કમે એથા એસિસ્ટન્ટ થયા, ત્યાંથી ડીસા એ વી સ્કૂલમાં રૂ ૬૦)ના પગારે હંગામી હેડમાસ્તર નીમાયા, અને ૧૭ી સુરત આવ્યા
- ૧૮૬૩ [કરસનદાસ ઈંગ્લેડ ગયા] આગળ ઉપર 'એથારિયો હાઈક્રા' નામે કટાક્ષલેખ લખનાર નવનરામને અચાર થઈ નામાકિત થવાની હોસ થઈ, મનના વિચારને પ્રગટ કરવાની શરૂઆત કરી 'મહાગજ્જ લાયબ્રેરી કેસ' ઉપર રૂ ૨૫૦ પાના લરી કરિતા લખી, રૂ ૨૫૦)ના ઇનામ માટે હરીફાઈ કરી પરીક્ષાએ સાડાસાત મહિને તેમને આડધુ ઇનામ આપવાનું ઠરાવ્યું તે તેમના અમાને લેવા ના પાડી અચાર તરીકે એમના પહેલા માહસમાં એ આશાબગ થયા, ગોપીજગની ઈચ રક્ષામાં એ હેડમાસ્તર થયા
- [૧૮૬૪ ટ્રેનિંગકોલેજની સ્થાપના, ગુલુડાડભાઈનું 'લનિતા દુ ખદર્શન નામ]
- [૧૮૬૪ 'ગુજરાત શાળાપત્ર'નો જન્મ,]
- ૧૮૬૫ ['નર્મગદ', મજલાલ શાસ્ત્રીનો 'ગુજરાતી ભારાનો ઇતિહાસ', 'ગાડિયો' પ્રકટ થયું,] નવનરામ એક નવીન નાટક 'વીરમતી' લખવા માડ્યું, અને જેનું નાટકમંત્ર મોલિયેરના મોઝ ડાક્ટર'નું ગુજરાતી હંગામી ગુચ્છા સુરતમાં નિકળનારી ટ્રેનિંગ કોલેજના હેડમાસ્તર થવા ઉમેદવારી કરી, પણ તે જગ્યાએ નફરત નીમાતા, તેમાં પણ નિષ્ફળ થયા, તેથી નિરાશ મનને વિશેષ વાચનમાં પડેલું
- ૧૮૬૬ ['નર્મગદ',] નવનરામના આત્મમથનનું આ વર હવે કેટલીક છટકે કવિતાઓ પ્રેમ સંગાર, માયા, ઘણ વગેરે મળી લખી નીચેનો પ્રસિદ્ધ દૂદો આવા મથનસમયનો છે

‘રંગી નવલ, ગાંધી નવલ, નવલ પ્રીતમ તત્ત્વીન;
જગદી નવલ એઆકળો, નવલ ઉદામીનશીન.’

૧૮૧૭ [દયપતંગમનું ‘ગિથ્યાભિગાન નાટક;’ ઝવેરીલાલ યાસિકનો
‘અભિગાન શાકુતલ’નો અનુવાદ; હીંગવાવ શ્રોફનો જન્મ.]
ચિત્તેક્ષેણ શમી જતા, પુરુષાર્થની પ્રવૃત્તિ તરફ નવલરામનું મન
પડ્યું, ‘દિલ્હીતાનની હાલની સ્થિતિ’ તથા ‘અધિકારનો ધણો’
મંબંધી નિર્મલ લખ્યા. મુગ્ધમાયી પ્રકટ થતા ‘ગુજરાતમિત્ર’
પત્રમા મંભારસુધાગના વિષયો ઉપર લખવા માડ્યું. ‘કમળપેના’
ઉપરનું વાર્તિક પણ એ પત્રમા જ એમણે લખ્યું હતું

આ વર્ષમા તેમનો નોકરીમા ઉદ્ય થયો, અને અધિકાર થવાની
હોમ તેમના હૃદયમા નવો શ્રવ મૂકવા લાગી. નર્સેસર લાઇ-
સન્સ ટેકમ ખાતામા જવાથી, તેમની રૂા ૧૦૦) વાળી સુરત
ટ્રેનિંગ કોલેજની જગા તેમને મળી, અને તેમ થતા કાપદાનો
આગવેશો અજમામ પડતો મૂક્યો. પરિણામે નવનરામ અધિકાર
રહી શક્યા. તેમણે ફારસી વાચવા માડ્યું, અને વ્યાકરણ્યેખના
પાઠ લખવા માડ્યા. તે ઉપરાંત અનેક વાર્તા, નાટક અને
નિર્મલ ગ્રંથવાના ખોખા ફોગ્યા માડ્યા ‘પોપટિયો સુધારો’નું
હાઇપિજર પણ આ જ વર્ષમા ચીતર્યું. આ વર્ષ તેમની અજળ
માનસિક પ્રવૃત્તિઓનું હતું.

૧૮૧૭ ધણા વખતથી ગમી મૂકેલુ અવતર કપનાનું ‘લીરમતી’
નાટક, શરમાળ અવતારને લીધે પ્રકટ ન કરતા, મોવિયેગના ફ્રેચ
નાટકના થયેલા ‘Dumb Lady’ or ‘Mock Doctor’
નામના અગેશ અનુવાદ ઉપરથી, તેની કપનાને ગુજરાતી
પદ્ધતિમા આણી, એના રૂપાતરને ‘હટનું બોપાણું’ નામ આપી
૫૦૦ નકલો ગપાવી, જે ઘોડા વખતમા ખપી ગઈ. તેમાની કવિતા
નર્મદે રંગી હતી. વ્રજવિવાદનિર્મલ મંભારસુધારો જેનું પ્રયોજન
છે એવા પ્રવૃત્તિ નાટકનો ‘હામ્યરમ’ કવિ નર્મદને અમલવિન કાચતો
હતો. તે વિષે તેમની અને નવનરામની વચ્ચે ચર્ચા ચાલી,
નવનરામો ખોતાના વિચાર ‘હામ્યરમ વિષે’ નામક લેખમા જણાવ્યા

છે. દલપતરામનું હાથરમનું નાટક 'મિથ્યાશ્રિમાન ખડન' પણ આ જ વર્ષમાં બહાર પડ્યું, તે યોગ નોંધવા જોવો છે. ૧૯૧૨ માં રમણભાઈનું 'રાહનો પર્વત' અને ન્હાનાલાલનું 'જ્યા જ્યન્ત' એમ બે વિશિષ્ટ નાટકો એક જ સાલમાં બહાર પડ્યા હતા; ગુજરાતી સાહિત્યમાં એ એવો ખીલો યોગ હતો.

૧૮૬૮ ['કલ્પમેયો'];] નવલગમ ટ્રેનિંગ કોલેજમાં શ. ૧૨૦) ના પગારે કાયમ થયા. ગરબીઓનું પિંગળ તથા તાલ મેંઘડી આ વર્ષમાં મનન ચાલ્યું. સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત જાણાઓ સખડી ફેટલીકે હસ્તલિખિત યોધીઓ તપાસી, શોધખોળ ચલાવી. નવો વાર્તા-ઓના સ્વખા રચ્યા.

૧૮૬૯ 'વીરમતી નાટક' ની ૬૦૦ નકલો છપાવી બહાર પાડી. 'ગુજરાત મિત્ર'માં 'શાકુતલના અનુવાદો', 'ત્રિમાનંદની હારમાળા' વગેરે મેંઘડી વાર્તિકો લખ્યા. 'ઈલ્લોઈલ્લ' ઉપર અંગ્રેજીમાં સો સવામો પાનાનું લખાણ લખ્યું. એકવાર ઘરમાં બેઠા બેઠા, બારણે ઘોઈ બ્રાહ્મણ 'વેગવળ' (ખિલાવળ) ગગમાં 'બાર મહિના' માતો હતો; તેમાં માયિની ઇંદની ચાલ વચ્ચે વચ્ચે સાંભળી તેમને વિચાર થયો કે "આપણામાં જ દો ફેટલા વપરાયા છે તેની બારીક શોધ થવી જોઈએ." સંશોધક નવવસામનું દર્શન અહીં થાય છે.

૧૮૬૯ આ વર્ષમાં કર્તિમ સાહેબને લાખી રસ્ત ઉપરથી આવેલા ગણી, નવલરામ મળ્યા ગયા. જરા પણ થોભ્યા વગર માહેબે તેમને કહ્યું: 'હું બહાર જાઉં છું.' એટલે તેમના મનને બહુ મારું લાગ્યું. પરદેશીની આવી વર્તણૂકથી એ સમમગી ગઈયા. સ્વમાન ધવાયાથી, તેમણે 'સાહેબ' ને ઉદેશી લખી ગ્રખ્યુ.

'સાહેબ એક ઉપર વસે, સમરથ મરજનદાર:

કેણે મરખ હું માનવી! સાહેબ આપ થનાર !'

૧૮૭૦ ['સસમાળા' નો અનુવાદ થયો;] નવલગમનો આત્મમંથન-કાળ ખાતીમણ વર્ષ બેમતા પૂરો થયો. "A Hindu is a radical at 25 and a conservative at 35" -એજ એમના વિધાન પ્રમાણે, હવે એ ક્ષમાધને દરેલ થયા. નવાં

નાટક અને વાતાઓની યોજના કરતી મૂંઝી દધ, આગેના
-ાયોને નાગી ગહેવાની તેમને પ્રતિ થઈ

ફેણુઆરીમા સુગતની ટ્રેનિંગ કારેજ બધ થઈ, એટલે
નનનગમ અમદાવાદ ટ્રેનિંગ પ્રતેજમા મનાસોના પગાંથી વાઈસ
પ્રિન્સિપાલ નીચાયા મહીપતરામ તે વખતે ત્યા પ્રિન્સિપાલ હતા
'મેધુત'ને મેરજદમા કીતારી, ભારાતગી કાળ વ્યક્ત કરી 'મુગ
લેખ ની ગમતાના મમત્યા મિનાય તેનો ગમ બીજ ભાષામા
ગતારવો અશક્ય છે'—એમ તેમણે જણાવ્યું

૧૮૭૧ નવનગમે અમદાવાદમા આવી 'યુજગત શાળાપત્રના તનીનો
અને 'બાગનિરાહનિરોધક મંગી'ના મત્રીનો—એમ પ્રે ધર્મ માથે
લીધા, અને 'બકાર પડ્યા' અમાનાન આકરનાન તેમના મહમત્રી
હતા 'બાગનિરોધક પત્રિકા' મા 'વનચગ્નો વિરાદ' મંગધી
લેખ લખ્યો શિક્ષકોના હિત માટે પ્રકટ થતા 'યુજગત શાળા
પત્ર'ના મુખપૃષ્ઠ ઉપર તેમણે દોહરો મૂક્યો

'મહેતાજી' બાદ મોકલુ પુજ, નામ તેમ છે કામ

કર ખને ગત-લેનની ખરી ખેતી, ધરી હામ

અમદાવાદમા આવી, પોતાના મિત્ર નર્મદના પ્રતિસ્પર્ધી કનિદનપત,
રામને મળ્યા અમદાવાદના માણુમે, ધમારતો, ભાપા, વિદ્યાકના
વગેરે વરતુઓની મુદ્રા નરા આવનાર નનનગમના મન ઉપર
જેમ જેમ પડી અને તાજ રહી તેમ તેમ તેમા ઐતિહાસિક
મગ્ગરો મુકવા લાગ્યા સુગતી નનનગમ, અમદાવાદીઓના સ્વભાસ
અને ભાસા નિચિનના અને રહસીયશીથી વાગે થયા, અને
પોતાનો સ્વભાસ પથુ નકિ બર થો 'મગતાનજ કેમ થયુ ?'
—એ બાનનમા મુદ્દમ પૃથક્કણુનાળા નિપમો ધડી કાદયા કાગ્યુકે
એમના ચન્મમનકપણા માટે, 'વાનો મરતા કગતા સરના આલે
છે'—એવો ઉદ્ગાર કર્તિમ સાહેમે તેમને માટે કાઢ્યો હતો

૧૮૭૧ ['પ્રાર્થનામગાજ ની રચાપના, કગસનદામનુ મૃત્યુ'] 'ભટનામોપાળા'
મા નરથુમકા તથા બીજા પાત્રોના ચિત્ર બંગાળા ધનાકામા
ભાગરથુગમાના બામના મેજુદેટ બોઝ માર્ફત બગાળી ચિત્રકાર
પામે તૈયાર કરાવી નનનરામે આ અગસામા મગાયા હતા, તેમનો

વિચાર નાટકની ખીજ આવૃત્તિને મથિન ઠપારનાનો હશે એમ જણાય છે એટલામા મુગધની ધત પારસી નાટકમંડળીએ 'લટનુ ભોપાળુ લજ યુ હવુ નાટકની ભાષાને પારસીઓ સમજે એવી તેમણે કરી આપી હતી ચિત્રોના ખર્ચ ઉપગત ખીજ કઈક રકમ નનનગમને તેમના તન્દથી મળી હતી ચિત્રો નાટકમંડળીને અપાયા હશે

૧૮૭૨ [ભોજાનાથની 'ઈશ્વર પ્રાર્થનામાળા'] નનનગમે કાયદાનો અધ્યાસ કરી, મુનસફની પરીક્ષા આપી પણ તેમા નવાસ થવાથી 'શાશાપનના' તન તન્દ પ્રિયેન ધ્યાન આવી શકયુ તેને પરિણામે નનનરામ શિક્ષક, નિવેચક અને માલગ રતી શકયા. 'અથકારનો ધધો' જુદો પાડનાનુ તેમને અનુદૂળ બન્યુ

૧૮૭૩-૭૬ પોતેજ બાળનમના ભોગ અનેના એક નવનરામે 'બાળનમ બનીશી'ની ગરબીઓ ગથી આ ગરબીઓએ દેશકાળને ઉદેશી, ટાળગીબળ કરી, મર્મવાક્યો બોલી-ઉપદેશકનુ કામ કર્યું છે પોતે 'શુદ્ધ અથભંડાર' નામનુ ત્રિમાસિક પત્રના નિયામ ચલાવ્યો પ્રાચીનકવિ-જ્ઞાના કાવ્યનડાં ઉમેળવા માલ્યા સુન્તમા કરવા ધારેલુ મરબીઓના તાનનુ વર્ગાંટગણુ થોડા નમૂના લઈ ગોઠવવા માડ્યુ.

પ્રેમાનંદનુ 'મામેરુ'—એક માર્મિક હાસ્યરસનાનુ કાવ્ય-તેમણે એડિટ કરના પમદ ર્યું, અને 'પ્રેમાનંદ' તથા 'મામેરુ'ના હાસ્યરમ મળથી પ્રગ્તાવરેખો લેવા સુરતથી અમદાવાદ આવ્યા પછી, તેમના સુરતનાગા મ્દના નિયામ બદલાયા નર્મદના પ્રતિપર્ધી દનપનગમ સારી થોડો થોડો મન બદનાયો, પરંતુ એક પ્રમગે 'શુદ્ધિપ્રમગ'મા દનપનગમે 'જનાવર' ની વ્યુત્પત્તિ સ્થપના, તેમણે 'શાશાપન'મા 'જનાવરને મનુન કર્યું' એ નામે લેખ નખી મીઠી મજાક કરી સુન્તમા પ્રેમાનંદ કરના નર્મદ તેમને નમગા ચઢિયાનો લાગનો હતો પરંતુ અમદાવાદમા લખેના પ્રેમાનંદ નિવેચકમા શુદ્ધનુ લખ્યુ - 'અહીં બાળનમા પ્રેમાનંદના પેગલામા પથ ધાતે એવો ખીજને મલ કવિ થયો નથી'.

૧૮૭૪ [મુનરામા 'આર્થ સમાજ'ની ગ્યાપના] આ સાવમા લાર્ડ લીટનની કામગીરીની લીધે હિંદમા જે અમતોપ કેનાયો હતો તે સામે

સગકારે વક્ષાદારીના પ્રદર્શન માટે તદ્દ મને એના પગના લેના માણ્યા. તેને બગે પાગની પદ્ધતિ અને મળીતરુ કેષુશર કાનરા-
છબે 'ગુજરાતી ગાગીત' ગ્યુ તે ગીતને, ગાગીત ગુજરાતી
પ્રજનું ગીત કદના મામે નરનગમે વાવો લીધો, તેમાથી "પાગી-
ગુજરાતી" સૈનીની ચર્ચાનો જન્મ થયો.

૧૮૭૩ ડિસેમ્બરમાં ગાગીટ ટ્રેનિંગ નેત્રેજના પ્રિન્સિપાલ નીમાયા તેમનો
પગાર રૂા ૧૪૦થી ૨૦૦ સુધી ત્યા વધ્યો હતો ટ્રેનિંગમેજેજના
ગુપ્ત સિક્ક, અધનાર, અધપરીક્ષક અને 'ગુજરાત સાગાપત્ર'ના
હિમાદી તરીને કાલિયાસાહના ગજ્યોના મધ્યમિન્દુ ગજમેટનો
પતન જુદી રીતે નાના લાગો અધપરીક્ષક તરી નરનગમની
કીર્તિ એટલી બધી જમી હતી કે, જે 'સાગાપત્ર'ની ખ્યાતિ
તેમના લખાણોથી અમદાવાદમાં જમી હતી તે 'સાગાપત્ર'નું તન
તેમની સાથે બ્યારે ગજમેટ ગયુ ત્યારે, થોકગમધ અથો તેમના
ઉપર અરનોકન માટે આનના લાગના કાગ્યુ કે નરનગમન
મર્વપારી અને મર્વમત પ્રમાનને લીધે અધમરોને મહુદથી
વિવેચક મળતો હતો તેમનામાં નિચાગની મમતુના સુરગમાં નહોતી,
તેના ખીજ અમદાવાદમાં રોપાયા, અને ગજમેટમાં તેના વિકાસ
થયો, ડાનતી દાડી કરી નરનગમ, અમુક નગમના મગી સમત
ગુજરાનના ગુજરાતી બ્યારે થયા ત્યારે તેમ થના પામ્યુ

૧૮૭૭ 'નિદામની આગસી', 'ગુજરાતનો પ્રનામ', 'જનાગની જનન'
અને 'અગીર' જેવી મોટક ગગળીઓવાળી 'બાગ-ગગળાગી'
ગ્યી ગુજરાનના પ્રનામની ગરખીમાં તો એમણે જનસ્વખાનના
મુદ્દમ નિરીલણના મુચકે એના સચોટ વચનોવાગ સુરતીઓનો
ગોળીનો પ્રગાન, ચરોતરીઓની જડના, અમદાવાદીઓનો ઉલોમ,
અને કાલિયાવાડીઓનો મિથ ગુણોસાજો અખાન વર્ણુયો છે.
માદિત્યપ્રગમાં જુદા કનિઓની લોકપ્રિયતા દેશવગ્વે કેરી
વ્હ્યાર્થ મર્ધ છે તે, અમદાવાદનું વર્ણુન કન્ટા એ જણાવે છે:

‘રમમાં છે અહીં જાપા સામગ કનિના પૂગણમગ રે
જેમ સુનતમાં એમાનદ ને વગેરે દયારામઃ
—રમિયે ગુજરાતે’

કકડે વકડે 'ઈલ્લડની પ્રજનો ઇતિહાસ' શાળાપયોગી દષ્ટિએ તેમણે શાળાપત્રમાં લખ્યો, જે છેવટે અધૂરો રહ્યો છે 'બડોળ કમિટી' દ્વારા જે પુસ્તકાકારે પ્રગટ થયો છે

[૧૮૭૮ 'કુસનદાસ ચરિત્ર' મલીપતનમનુ છપાયુ, દુર્ગારામ મહેતાશ્રુતું મૃત્યુ]

૧૮૭૮ 'અકબર બિગમન નિમિત્તે હિંદી કા ચતરંગની યોજના કરી તેની રચના દનપતંગમના 'કાર્ણમ વિનાસને મળતી છે 'કાર્ણસ વિનાસ'માં મામાન્ય લાખ સમજે તેની કવિતા છે, 'અકબર બિગમન'માં રિક્તોનોના રમને અનુદાણ પડે તેવી કવિતા અને કાવ્યચર્ચા છે તેમાંની હિંદી કવિતા નવલસમનીજ ગ્યેથી છે

'હિંદી-અવ્યતંગ'માંના 'તરંગ' શબ્દ માટે નોંધવા જેવું છે કે નનનરામ, ન્હાનપણથી પોતાની કંપનાને સતેજ ગાળના ભાગનું સેવન કરતા, પરંતુ તે કનયિત તેથી જ એ બહુ તંગી રહેતા અમદાવાદના કાર્યક્ષેત્રમાં તેમને ભાગ્યે જ absent-minded થતા પુરસદ મળતી પરંતુ રોજગોઠમાં પાછી આ સાધમાં તેમને તેની અસર જણાવા લાગી

૧૮૭૯ ઇન્છાગમનું 'હિંદ અને બ્રિટાનિયા' છપાયુ તેનું અનુદાન નવવરાએ 'શાળાપત્ર'માં કર્યું પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં રાજદ્રોહી લખાણ છે, એના પ્રકારની ફગિયાદ 'સમતગોક્તાર'ના તત્ત્વી કપુરશર કાનરાશ્રી અર્ચાથી પગભર થતા, પ્રેસ થયો. ચોપડી નિર્ગેર જાહેર થઈ પ્તા, આ બિદાપોદને લીધે 'શાળાપત્ર'માં અનુદાન લખનાર નનનગમનો ખુનાસો તેમના હિપરીઓએ ગાગ્યો ખુનાસો માન્ય રહ્યો તોપણ તે પ્રમગને લીધે નનનગમના મનમાં પારસીપત્રકાર વિરુદ્ધ વમનઓ રહ્યો રાજભક્તિ અને ખુલામત વચ્ચે કેટલું થોડું અંતર છે તે વિચારતા તેમના મનને બહુ દુઃખ થયું.

આ અગસામાં રાજદ્રોહમાં મગ્નેસ પીનના પ્રમુખપણા નીચે દાખલકુનો એક મેળાવડો થયો ત્યાં નનનરામની મગ્ની કન્યાઓએ ગાર્લ તેમાં 'અગ્નેને મગ્ન કરે, દેલી ગુડે દયાઈ' -એવી લીટી કન્યાઓના મ્હોથી સાંભળતા, ત્યાંના એજન્ટનીના ખુલામદખોગ દેલી કાગ્જારીઓમાં દોનાદન મચી ગ્યો ! પ્રમુખને

તે! તેમના મધ્યે થયું નહોતું-શ્રી દેગમરીએ નોંધેલા 'સુન
મંગલો'માંનો આ પ્રમુખ નવનગમનો ગ્રંથવસ્તુ તથા નીચે
સ્વભાવ વ્યક્ત કરે છે

નવનગમને તેમની પુત્રી કમલાના વિનાશ બાદ બાળક આ
આગમના બહુ લાંબો જીવ કરવો પડ્યો તેનું બાળનગમ રોતે ન
કર્તું તેથી વય આવી પહોંચતા નિરુત્તમગમ નાગરમાથી વર ન
મળ્યો આ વખતે અમદાવાદની 'બાળનગમનિષેધ' મંથા'ના
બંધનથી હાથ રહી ચર્ચા જાતઅનજાત ઉપરથી રી આખરે
પોતાના મિત્ર નગ્નેગમ વિદ્યુત થનાથી, તેની સાથે પોતાની
પુત્રીને પંથુની મમાજસુધાગની મુશ્કેલીઓ તેમણે આમ મહન
કરી હતી તેમની બીજી મનનિમા માત્ર પુત્ર ધીમનસમ હતો.

૧૮૮૧ ['અધેરીનમરીનોર્ધરમેન 'વન'જાણેડો 'મન્તા'] નવનગમને
ઉત્તમગમના મિત્ર જાણવા લાગ્યા ઉપનિષદ અને સહસ્રત્ર
વાચના તરફ મન વળાવી લાગ્યું પે યન રેના વિચાર મ્યો,
અને તે પછીના વાનપ્રસ્થાશ્રમનો મર્વકમ ઘડા માગ્યો.

'મુબારકમા' ગ્રંથેનું 'સાત્તમની અથના'આર્યમની નામનું પત્ર
પ્રક્ટ મ્મુ આર્ય નામકમડળી કોની કરવી નહીં ટમતા હુદામ
લોભા કરવા Epics અને National Ballads નાવા
પુસ્તક લેખના ઓનો ધણે દેશની ગીતભાતને અનુકૂળ મ્મો
અને મ્મસુધાગને અથ 'ક્રી મેમન જેની સમર્થ ડિગોની એક સભા
કરવી વગેરે આમા ફેરેલુ ચિત આજે પણ ઉપયોગી થવા
જેવું લાગુ છે

સાહિત્યમા મ્મેજાએ વાનપ્રસ્થવર્મ સ્વીમનના ગોર્ધનરામે
મુબારકથી નિષાદ આરી નિહતિ-નિનામ સેમ્મે ત્મરે નર-નરામે,
ગુજરાતને એક છેડેથી, છેડે બીજે છેડે જઈ, જાહેર અને માર્ગનિષે
જીવન ગાળવાના સ્વભાવેના જે બેળબેળે સ્વભાવ જ રજા.

૧૮૮૨ નવનગમને 'ગૂર્જરપરીક્ષા,' 'સમયપરીક્ષા' કે 'ત્રિમાસિક ચર્ચા'-
એવા પ્રાથ નામથી 'ગિયુ' મા'વા ધાર્મિક તે માટે જીવ જીવ
વિચારે માટે સમગ્ર ગુજરાતમાંથી પ્રાપ્ત પ્રાપ્ત લખનાને વધારે
લાલક છે તેની નોંધ કરી એ નોંધ એટલી બધી બ્યાપક છે કે

તેની ઉદાર મતસહિષ્ણુતાથી નામ પમદ કુનાર તત્રી-સાક્ષરો ખોળના મુશ્કેલ છે અગાલાલ સાકરલાન, લાવશક, હર-ગોવિંદદામ, ઝવેરીલાલ, મલખારી, નર્મદાશક, દવપતરામ, મનસુખરામ, રણુઠોડભાઇ. વ્રજલાલ શાસ્ત્રી, મણિગદર કીકાણી, મહીપતગમ, નદશક - વગેરે લેખકોના સહકારની યોજના તેમણે ઘડી દરેકને કયા વિષયપર લખવાનું સોંપવું તે પણ નક્કી કર્યું - આ યોજના પાઠ પડી શકી હોત તો ગુજરાતમાં એક એવું સુદૃઢ આદર્શ ત્રિમાસિક નિકળી શક્યુ હોત કે તેના લખાણો ગુજરાતી સાહિત્યના મહત્ત્વના દક્ષતર બન્યા હોત પણ દૈવનું કવુ તે નવલરામ વાનપ્રસ્થ થઇને જીવતા રહેવા પામ્યા નહી. અને તેમની યોજના તેમની સાથે જ ગઇ.

૧૮૮૩ ૮૫ આ વર્ષોમાં નર્મદે વિચારપવટો ફર્યો, 'ધર્મ વિચાર' (૧૮૮૫)ના લખાણો પ્રકટ થયા તેની આમે 'શુ મુધારો પડી ભાગ્યો ?' - એ નામથી નવવનમે લેખ લખ્યા, અને 'ગુજરાતી' પત્રમાં 'મુધાગના ઇતિહાસનું વિવેચન' નામે લેખમાળા લખવા માડી તે તેમના મૃત્યુ પછી પૂરી ળાઇ.

૧૮૮૩ આ વર્ષમાં શ્રી ગોવર્ધનગમને અડધા કલાક માટે નવવનમેને મેળાપ થયો પશ્ચિમે 'નવવ જીવનકથા' રૂપી અર્ધ આપવાનો યોગ તેમને સાપડ્યો.

[૧૮૮૫ 'ધર્મવિચાર,' 'જ્ઞાનમુધા'નો જન્મ, ક્રેઝેસની આપના]

[૧૮૮૬ નર્મદનું મૃત્યુ, ભોળાનાથનું મૃત્યુ]

૧૮૮૭ ['મરસેવતીચદ્ર' ભા. ૧; 'કુસુમભાષા']

નર્મદનું મૃત્યુ થયું, એટલે તેમની જીવનકથા લખવાનું કામ નવનરામને માથે આવ્યું 'કવિજીવન' લખતા તેમણે મિત્રકવિના શ્રાદ્ધનો ઉચિત માર્ગ બતાવ્યો કે

‘.....પડિતશ્રાદ્ધમાં, યજ્ઞાન્વિ જ ઉચિત’

કવીશ્વર દવપતગમની ગુણસત્તા સ્વીકરી, તેમને ન્યાય આપતા તેમણે 'નર્મકવિતા'ની બીજી આવૃત્તિની પ્રગ્તાવનામાં અપટ લખ્યું કે. 'આ જમાનાના કવિ તે જ નર્મદાશક અને દવપતગમ'

૧૮૮૮ [૩] ભગવાનના ના પડેજીનું અવસાન]

રાજકોટમાં તબિયત ખરાબતા હનાફેર માટે સુગત ગયા ત્યાંથી
કુમસ જઈ ૫ થી સુગત આવ્યા પંતુ આખરે ઓગટ્ટની ૭મી
તારીખે પ્રભુમ્મનજી કગતા, તેમની જીવનની ના મરેનાઈ

‘સુબોધ ચિંતામણિના જુવાન કરિ ન રાખ પોપટે તેમના
અવસાન પ્રમગે વાસ્તવિક ગોમિહગાર કાદયો

“નરત વિવેચક ત્રિના, રાન્ય માક્ષગતા ભામે
ભાસાની માધ્યગથી કસીને મણુ તપાસે ?

ગીમમગની ગાદી પડી ખાલી ગુજગતે
મણુ હીંગ ખાગ્યે ઝવેરી જતા આજે ?

દનપતરામે ૫થુ ઉદારભાવે ઉદગાર મળ્યા

“નરત ગયો, નર્મદ ગયો ગયો જ મહીપતરામ
દુખિયો દનપતરામ છે દાનો દેખી દામ

[૧૮૯૧ નવલનમના મૃત્યુ પછી ત્રણ જ વર્ષે ‘સગ્ગવતીચંદ્રમાર ગોવર્ધનગમે
તેમના એન્દર લેખોની આગ ભાગમાં સંયોજના મરી, ‘નરત
અથાવલિ’ પ્રમટ કરી તેમાં પ્રગ્તાવના ઉપરાત એન્દ વિગતૃત
જીવનમથા લખીને જોડી, વિદેહ થનાગ્ર પ્રથમગને આગના પ્રેમથી
સભારી, તેમના તરફનો પૂન્યભાવ જના યાના દાખના ગુજગતી
સાહિત્યમાં ગળ્યાગાદ્યા છે

ગોવર્ધનરામે ‘નવનજીવનકથાના ઉપમહાગમાં લખ્યું છે

“નવનરામ ગૌધ રાજા નહોતા એમણે કઈ રણક્ષેત્રમાં યુદ્ધ
નથી મર્યું શાસ્ત્રના રોધ નથી કયાં અથમારગપે યુરોપમાં પ્રસિદ્ધિ
નથી મેળવી, લક્ષ્યાધિપતિ ન હતા, અગ્રેજ સરમગના રાજ્યના
કામ મોટા જજ ન હતા, દેશી ગાજ્યના દીવાન ન હતા, સી
એમ આદ્ય નહોતા, અને સભાઓ ધ્રુજનનાર ન હતા ’

ત્યારે નવનગમે શું કર્યું ? તેમની જીવનકથામાં શો અમતમાર
છે ? અને આ કથા સા વાસ્તે લખી ? . વાચનાગ આપણુ
ગુજગત જો, આપણા ગુજરાતીઓ જો, આપણા અથમારો જો,
અને તને એમ નથી લાગતુ કે આપણે આપણા પ્રમાણમાં

નનરામ પણ હીક હતા ? નનરામ જીવ્યા એટલા મમયમા નનરામનું કૃત્ય ખીમ કોણે કર્યું છે ? ”

શ્રી નરસિંહરાવે નવવરામના ‘જીવનદર્શન’મા લખ્યું છે:

“હેમણે (નવવરામે) સાહિત્યના અનેક અને વિવિધ પ્રદેશ-મા સમર્થ નિહાર કર્યો છે, દેગવણી માત્ર મેટ્રીકના વર્ગ જેટલી છતાં આપના સમર્થ વિદ્વાન જેટલી ચોગ્યતા સંપાદન કરી હતી; સાહિત્યના પ્રદેશમા અત્રાન્ત વિચરી સાહિત્યની અનુપમ સેવા અને મસારસુધારાના ક્ષેત્રમા પોતાની માહરપ્રવૃત્તિના સંધનવડે ઉત્પાદકોર દેશસેવા કરી છે, અચળ ધાર્મિકભાવ, મરણપથારી પર્યંત સચનાયત્વો ભાવ, એમની કવિતામા ઝગડી ભડે છે, ‘ગુજરાત શાળાપત્ર’ને ગુજરાતમા ઉડી અસર કરનારું સમર્થ સાધન એમણે જ બનાવ્યું હતું. હેમને જૂનવા એ એક પ્રકારનો સાહિત્યદ્રોહ જ ગણાય

એ કાંઈ સામાન્ય સાહિત્યચર્ચા કરનારા પડિત હતા એમ નહોતું, હેમની દષ્ટિ દૂર લવિષ્યમા પહોચનારી હતી હાલ જે જે મહત્ત્વના પ્રશ્નોનું મંથન આપણે કરિયે છિયે તે સર્વના આલેદષ્ટા અને સમર્થ ચર્ચક એ હતા..... એમણે કરેલી સેવા અદ્વિતીય રહેશે હેનું ભૌતિક શરીર નાશ પામ્યું છે; પણ એને ખીજું લેખતું પણ શું હતું ? ધર્મ એ જ હેનું લક્ષ્ય હતું. એમનો જાડો ઉદ્ધાર છે:

‘નિના ધર્મ નવન, આ સ્થાન ચલિત સહુ છેક જ રે’ *

મંજુલાલ ર. મજમુદાર

—: સંદર્ભ લેખસૂચી :-

૧ નવલ ત્રયાવલી - ચાર ભાગમાં.

(સ્વ) શ્રી ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીએ ‘નવ ત્રયાવલી’ની ચાર ભાગવાળી પ્રથમ આવૃત્તિ માટે લખેલી જીવનકથા (૧૯૯૧) પૃ. ૧-૮૪.

* શ્રી વડોદરા સાહિત્ય સભા તરફથી તા ૬મી માર્ચ ૧૯૩૫ના રોજ લેખ-વાચલી નવલસમ શતાબ્દી પ્રસંગે આપેલા ન્યાખ્યાનની નોંધ

૨. ભટનું ભોપાળું (ઓપેરા).

સુરત નાગર એમોસિયેશન તરફથી મં. ૧૯૫૬ (૧૯૦૦) ઇપનિયા દુકાળમેક્ટનિવારણઅર્થે ભજવાયેલા ડૉન્સર્ટમાનો ભાગ. તે પ્રમગે કેટલાક નવા ગાયન કોર્ષકે એમા રચેલા છે.

૩. નવલરામ-જીવનદર્શન.

શ્રી. નરસિંહરાવ બેળાનાથ દીવેટિયાએ 'ગુજરાત સાજાપત્ર'ના સુવર્ણ-મહોત્સવ નિમિત્તે બહેલું વિનૃત જીવનદર્શન' સં. ૧૯૬૭ (ધ. મ. ૧૯૧૧) ના 'વર્મન'ના વૈશાખ તથા જ્યેષ્ઠના અંકોમા પ્રકટ થયુ છે.

૪. નવલગ્રંથાવલી-શાળોપયોગી આવૃત્તિ, ભાગ ૧.

(૨૧) શ્રી. હીરાવાવ વ્રજભૂષણદામ શ્રોફ વિદ્યાભૂષણે, જે ભાગમા તૈયાર કરેલી 'શાળોપયોગી નવલગ્રંથાવલી'નો પહેલો ભાગ નવલગમના પુત્ર ધીમતરામ (પંડ્યાએ) પડિતે પ્રકટ કર્યો (૧૯૧૧) તેમા સંયોજક શ્રોફની સ્વતંત્ર પ્રસ્તાવના (પૃ. ૧-૧૩) છે.

૫. નવલરામ-નાટકકાર તરીકે.

શ્રી. બેરિન્ટર ડાક્તાભાઈ દેરામરીએ 'માડીના સાહિત્યનું દિગ્દર્શન' (૧૯૧૧, ડીસેમ્બર)મા 'સમાજોચક' ત્રિમાસિકના એકે અંકમા ઇપાયવા 'ભટના ભોપાળા'ના અવલોકનમાની નોંધ સહિત કરેલું વિવેચન, પૃ. ૯૪-૯૮.

૬. નવલરામ-વિદેહી સાક્ષર.

શ્રી. જયસુખરાય પુરુષોત્તમગય જોશી દુરાએ વડોદરામા મળેલી ચોથી ગુજગતી સાહિત્ય પરિષદ પ્રમંચે રચેલી 'સચિત્ર સાક્ષરમાળા' (૧૯૧૨, એપ્રિલ)મા જીવનનોંધ, પૃ. ૧૧૧-૧૧૩.

૭. નવલગ્રંથાવલી-શાળોપયોગી આવૃત્તિ, ભાગ ૨.

(૨૧.) શ્રી. હીરાવાવ શ્રોફે ચેન્નેલી શાળોપયોગી આવૃત્તિનો બીજો ભાગ (૧૯૧૫) નવા કવિઓની કવિતા સંપત્તી પહેલા ભાગની પ્રસ્તાવનામા હમા કરેલા વાદવિવચમા મકરંદે (સુર રમણભાઈએ) 'જાનસુધા માં ચર્ચા કરેલી: તેનો ઉત્તર આ ભાગની પ્રસ્તાવનામા આપ્યો છે.

૮. ઇંગ્રેજ લોકોનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ.

શ્રી. બલવતરાય કલ્યાણરાય હાકોરે 'પરિપદ બડોળ કમિટી' દ્વારા નવલરામે 'સાળાપત્ર'માં લખેલા પ્રકરણોને પુસ્તકાકારે પ્રકટ કર્યા; (૧૯૧૫)

૯. નવલરામ-વિવેચક તરીકે. શ્રી. હિમ્મતલાલ મણેશજી અંતરિયાની 'સાહિત્ય પ્રવેશિકા' (૧૯૨૨)માં નોંધ, પૃ ૧૦૨-૧૦૮.

૧૦. નવલરામ જયન્તિ-વ્યાખ્યાન.

શ્રી. ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિનું મુખ્યાલમાં નવલરામ જયન્તી નિમિત્તે વ્યાખ્યાન: 'સાહિત્યમ-ચન' (૧૯૨૪)માં પ્રકટ; પૃ. ૨૬૦-૨૫૩.

૧૧. નવલરામ-જીવનદર્શન. શ્રી. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દીવેટિયાના 'વસત' (૧૯૧૧)માં પ્રકટ થયેલા લેખની બીજી આવૃત્તિ 'મનો-મુકુર'માં થઈ; (૧૯૨૪, મે.), પૃ. ૨૯૮-૩૪૮.

૧૨. નવલરામ-ગદ્યકાર તથા નાટકકાર તરીકે. શ્રી. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરીના "Further Milestones in Gujarati Literature" (1924, June)માં અંગ્રેજીમાં કરેલી વિવેચન નોંધ, પૃ. ૧૬૪-૧૬૬, ૧૬૬-૧૬૭.

૧૩. રવ. નવલરામ અને રવ. અંબાલાલ.

શ્રી. નરસિંહરાવ દીવેટિયાએ 'રમરણમુકુર' (૧૯૨૧)માં અમદાવાદની ગ્રહકુંડળી આપી, વર્ણવેલો નવલરામનો પ્રસંગ, પુ. ૭૪-૭૬.

૧૪. રવ. નવલરામજીનાં જીવનરમરણો-વ્યાખ્યાન શ્રી. બેરિસ્ટર ડાહ્યાભાઈ દેરાસરીનું સુસ્તમાં નવલરામભાઈનું તૈલચિત્ર ખુલ્લું મૂકતી વખતે આપેલું વ્યાખ્યાન: 'પ્રુદ્ધિપ્રકાશ' પુ. ૭૮, અંક ૮: ઓગસ્ટ ૧૯૨૭માં પ્રકટ.

૧૫. નવલરામના કેટલાક જીવન પ્રસંગો. 'ગતકાળનાં સાહિત્ય અને સમાજજીવનનાં કેટલાક રેખાચિત્રો'. નામે શ્રી. બેરિસ્ટર ડાહ્યાભાઈ દેરાસરીનું શ. વ. મોસાઈટીનું વાર્ષિક વ્યાખ્યાન; (૧૯૩૦)

નાગેશ્વર કવિ

કાકીઆવાડ મધ્યે આવેલા કુંડલા ગામ પાસે ગાધકડા નામનું એક નાનકડું ગામ છે. ઘણા વર્ષો પૂર્વે સુમારે ૧૮૫૫ ની સાલમાં આ કવિ નાગેશ્વર આ ગાધકડા ગામમાં થઈ ગયા. તે એમની જન્મભૂમિ હતી, અને તે વખતે એ ગામ જૂનાગઢને તાબે હતું.

નાગેશ્વર કવિ કંઈપિંગળ શીખેલા નહોતા. પરંતુ તેમનામાં નૈસર્ગિક કવિત્વશક્તિ એટલી તો સરસ હતી કે કોઈ પણ સમયે હાજરજવાબી કવિતા તેઓ બનાવી શકતા. ન્હાનપણથીજ તેમને કવિતાનો શોખ લાગ્યો હતો. તે દિવસે દિવસે વધતો ગયો, અને એ શક્તિને તેમણે સારી રીતે કેળવી હતી. પોતે ગરીબ નિયતિના ધ્યાલુ હતા. તેઓનો મૃદસ્થાશ્રમી હતા. વિપ્રત્રિતિમાં જે કંઈ અવ્ય આવક થતી, તેમા પોતાનો મૃદમંસાર ચલાવતા, અને સુખમય શાંત જીવન ગાળતા.

એ ગાધકડા ગામ પ્રથમ જૂનાગઢના તાબાનું હતું તેની આમપામ ભાવનગર રાજ્યના તાબાનાં ગામો આવી રહ્યા હતા, અને વચ્ચોવચ આ નાનકડું ગાધકડું હતું. તે વખતે જૂનાગઢના હાલના નવાજ સાહેબના પ્રપિતા મહોબતખાનજી ગાદીએ હતા.

વખત જતાં આ નાગેશ્વર કવિનું નામ કાકીઆવાડમા બહુ જાણીતું થયું. વાત પરથી વાત નિકળતા નવાજસાહેબે પૂછ્યું કે આપણા મુલકમા સારો કવિ કોણ છે ? તેના ઉત્તરમા તેમને કહેવામાં આવ્યું કે ગાધકડાના નાગેશ્વર કવિ બહુજ કાબેલ છે. તે પરથી નવાજ સાહેબની તેમને જોવાની ઇચ્છા થઈ, અને કવિને પોતાની પામે બોલાવ્યા.

કવિરાજ તો મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યા કે, નવાજે મને શાને માટે બોલાવ્યો હશે. પણ નવાજ સાહેબનું ફરમાન આવ્યું, એટલે ગયા વગર ચાલે નહિ, તેથી પોતે જૂનાગઢ ગયા, ને નવાજ સાહેબ પાસે હાજર થયા.

કવિરાજે નવાજસાહેબને અદ્યથી સલામ કરી કહ્યું કે, આ એવકને કેમ બોલાવ્યો ! જે હુકમ હોય તે ફરમાવો. નવાજસાહેબે તો એવે અટપટા પ્રશ્ન પૂછ્યો કે, કહો કવિરાજ ! નમો અમારા ગામના એક કુશળ કવિ છો. તમારી કીર્તિ અમે સાંભળી છે. તો હું પૂછું તેનો જવાબ ખરેખર કહેજો કે, મુસ્લિમધર્મ શ્રેષ્ઠ, યા હિન્દુધર્મ શ્રેષ્ઠ. બરાબર જવાબ આપજો, નહિતર હાથકડી તૈયાર છે.

નાગેશ્વર કવિને તો આ પ્રશ્નથી એક મ્હોટું ધર્મમકટ આવી પડ્યું જો હિન્દુધર્મને શ્રેષ્ઠ કહે છે, તો નવાખને માફ લાગે છે, ને વળી હાથ-કડીનો ભય સન્મુખ ઉભો છે. જો મુસ્લિમધર્મને શ્રેષ્ઠ કહે છે તો, પોતાના હિન્દુધર્મને હલકા પાડવાનું હીણપ લાગે છે. પછી પોતે સુદૃઢ વિચાર કરી, તુર્તજ હાજર જવાબી એક દ્વીઅર્થી દુહો કહ્યો:—

ત્રીન લોક તારનેકું,
હજીરા મસીત હયે

નવાખ સાહેબે કહ્યું કે, એનો અર્થ સમજાવો ત્યારે કવિએ કહ્યું કે ત્રણ લોક તરી જવામા હજીરા મસજીદ છે

નવાખ સાહેબ તો સાલણી બહુ પ્રસન્ન થયા, અને કવિરાજને ઇનામ આપ્યું, ને તે દિવસથી તેમને રાત્ર્યકવિની પદ્વી આપી, તથા વર્ષાસન બાધી આપ્યું એ રીતે કવિની કદર કરી. નવાખસાહેબનો વળતો ઉપકાર માની, કુરનસ બળવી, આઘા લઈ, કવિરાજ તો રિદાય થયા

કવિરાજે મનમા જાણ્યું કે માર્ફ થયું તે સાગ સાર. જેમ તેમ બક્ષામાથી છૂટયા તો ખરા, નહિતર હાથકડી પહેરવાનો મકટ સમય આવી લાગ્યો હતો, પરંતુ આબાદ બની ગયા, એટલુંજ નહિ, પરંતુ હાથકડીને બદલે ઇનામ તથા વર્ષાસન મળ્યા, એ પ્રજ્ઞની પૂર્ણરૂપા, જે કે આપણે તો હુદામા હિન્દુધર્મજ શ્રેષ્ઠ માન્યો છે કે —

ત્રીન લોક તારનેકું,
હજીરામ સીત હયે.

એટલે કે ત્રણે લોક તરી જવામા હજી પછી રામ સીતા છે, એવો ભાવાર્થ કહ્યો. પરમકૃપાળુ પરમેશ્વરે લાજ રાખી. તેનો પાડ માનતો પોતાને ગામ ગાઘકડે આવી પહોંચ્યો, ને પોતાની સ્ત્રી આગળ બનેલી સર્વ હકીકત કહી સંભળાવી, સ્ત્રી પણ રાજી થઈ.

પ્રસંગોપાત્ કવિરાજને જૂનાગઢ જવું પડતું, ને કવિતાઓ બનાવી ત્યાં સર્વેના મનરંજન કરતા. એ રીતે કવિએ નવાખનું વર્ષાસન શ્રવિત-પર્ધન્ત ખાધું.

જો કે કવિની કવિતાઓ, લેખો, કે ઉલ્લેખો કદાપચી ઉપલબ્ધ નથી. આતો ત્યાના જૂના વયેવૃદ્ધોની કહ્યું ઉપકહ્યુંથી સાબળેલી હકીકત લખી

છે. તેમાં જો કંઈ ન્યૂનાધિકતા હોય તો તે સંભવિત છે. કવિનો જન્મ
વા અવસાન સમય પણ મળી શકતા નથી.

સમયના પરિવર્તનથી હાલમાં એ ગાંધકુંડ ગામ ભાવનગર રાજ્યને
તાબે થઈ ગયું છે. એ ગામનો ધનામદાર લૂતારા નામનો ઘણા વર્ષોથી
હતો, તેથી તેના જ નામથી લૂતારા ધનામદારનું એ લૂતારા ગામ કહેવાયું.

આજે એ ગાંધકુંડા ગામનો વહિવટ ભાવનગર રાજ્ય હસ્તક છે. તે
રાજ્યે એ ગામ કોઈ ધનામદારને અમૂક વર્ષને પટે આપી દીધેલ છે. એ
ગાંધકુંડા ગામ કુંડલાથી ૭-૮ માઈલ થાય છે. હાલમાં ત્યાં રેલ્વેશન થયું છે.

કૃષ્ણ ભગવાને અર્જુનને કહ્યું તેમ કવિરાજને થયું.

નહિ કલ્યાણકૃત્ત્વ કશ્ચિદુર્ગતિં તાત ગચ્છતિ ॥

મુંબઈ, નં. ૪
તા. ૧લી જુલાઈ
સને ૧૯૩૫.

}

મગનલાલ દલપતરામ ખખખર

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

[વડોદરાના શ્રેયઃસાધક અધિકારિ વર્ગના આચાર્યશ્રી]

સમસ્ત ગુજરાતમા શ્રેયઃસાધક વર્ગનું નામ આજે મુખ્યમિદ છે. એ મુખ્યમિદ અને મુખ્યત્વિદ વર્ગના સંસ્થાપક મૂળ પુરુષ શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી હતા એમનો જન્મ મવત્ ૧૯૧૦ના કાર્તિક વદ ૧૪ના દિવસે, સુરત જિલ્લાના માડવી તાલુકાના કડોદ ગામમા થયો હતો તેઓ શુકલ યજુર્-વેદની માધ્યદિની શાખાના અધ્યાપી, ગાર્ગીચિંતોત્રીય, વિરાનગમ નાગર બ્રાહ્મણ જાતિના હતા તેમના પિતાનું નામ દુર્લભગમ હતું તેઓ સુશીલ વૃત્તિના અને ભક્તિમાન હૃદયના હતા તેમના માતૃશ્રી મહાવક્ત્રી પણ સ્વધર્મનિરત ભક્તિપૂર્ણ હૃદયવાળા હતા તેમને જીભ ચાઝ લાઈ હતા અને તેમા દમપતંગમ પણ કવિ તરીકે પ્રમિદ્દ હતા ‘સકલશાસ્ત્ર નિરૂપણ’ નામનો તેમનો લખેલો એક ગ્રંથ છે

બાલ્યાવસ્થામા સામાન્ય શિક્ષણ લીધા પછી તેમના પિતાશ્રી પુત્રાને મુદ્દિણ મંત્રે તે હેતુથી સુગત આવી વસેના તમા તેમને ગુજરાતી નિઃશાળમા મૂકવામા આવ્યા પરંતુ બાલ્યાવસ્થાથીજ એમની વૃત્તિ વિવક્ષણ સ્વરૂપ ધારણ કરતી હતી અને તેથી ઘેરથી નિઃશાળે જવા નીકળતા પરંતુ નિશાળે ન જતા નદી તટે એકાનમા નિચરતા અથવા તો સાધુ સંતોના આશ્રમોમા જઈને બેસતા આમ છતાં નિશાળમા કોઈ કોઈ દિવસે હાજરી આપતા અને તે વખતે તેમનો અભ્યાસ સારો જણાતો થોડો ગુજરાતી અભ્યાસ કર્યા પછી અગ્રેજી અભ્યાસ શરૂ કર્યો સુગતની મિશન હાઈસ્કૂલમા અગ્રેજી અભ્યાસ કરતા ત્યારે તેમનું વય આશરે ચૌદ પંદર વર્ષનું હતું, પરંતુ તે વયે પણ તેમના શિક્ષક રેવરંડ મોન્ટગોમરી સાથે ધાર્મિક વિવચના ચર્ચા કરતા અને તે કાળે પણ તેમનામા પ્રતિભાના કિરણો ઝગમગતા.

અગ્રેજી અભ્યાસ કરી, તે વખતે આલતી ‘પબ્લિક સર્વિસ’ની પરીક્ષા આપી અને તેમા ઉત્તીર્ણ થયા.

એ સમયમા સુગતમા નવો પ્રાર્થના સમાજ સ્થપાયો હતો. તેના અધ્યક્ષપદેજાત્યા કેટલાએક સેનની સુદર પ્રિયારસૈલી અને વજીરવીની પરિચિત હતા અને તેથી સમાજના પ્રચારકાર્ય માટે તેમને ઉપદેશક નિમ્યા. તે સમાજના પુરોહ એજ તેમના નામ સાથે આચાર્યપદ જોડયું હતું અને ત્યાંથીજ તેઓ નૃસિંહાચાર્યજીના નામથી પ્રસિદ્ધિ પામ્યા હતા.

સુરતમા તે હતા તે સમયમા તેમને મધુસૂદન સ્વામિ નામે નેવું

વર્ષના ૭૬ સન્યાસી માથે મમાગમ થયો હતો એ સ્વામિ મત્રશાસ્ત્રમા ધણુ કુશળ હતા. બીજા એક જુઝાનંદ સ્વામિનો સમાગમ પણ થયેલો. ઉપનિષદ વગેરેનું ચે કું તેમની પામે અધ્યયન તેમણે કર્યું હતું એ ઉપરાત સુગતમા એક ૭૬ બ્રહ્મચારી મોહનવાનજી હતા તેઓ લક્ષ્મીપૂર્ણ હૃદયથી તત્ત્વીન થઇ કીર્તનો બહુ ઉત્તમ પ્રકારે કરતા તેમના સમાગમનો યોગ પણ તેમને થયો હતો.

મંવત્ ૧૯૩૦-૩૧ના અન્સામા વડોદરા કેમ્પમા રેસીડેન્સીમા પંચીક વર્ઝ્મ ડીપાર્ટમેન્ટમા નોકરી મળવાનો યોગ આવ્યો એ નોકરીમા પણ તેમની કાગ્ગીદી વિનક્ષણ હતી પોતાની જગાનું કામ અપ સમયમા પૂરું કરી સ્વનત્ર રિચરના. પરંતુ તેમના કામથી તેમના ઉપરી અધિકારીઓ મતુષ્ટ રહેતા અને ત્યાના કેટલાક અવ્યવસ્થિત કામની થયેલી સુચનસ્થાથી મી એકનાર્ક બહુ પ્રમત્ત થયેના તેમના ઉપર સાહેબને આભાવિક સ્નેહ અને મગત્વ પ્રકટેના તેઓ એ મમયમા પોતાની નનન વૃત્તિને લીધે ગણનામુ ગજવામા દરોજ ગખી મૂના ઉપરી અધિકારીની અપ્રસન્નતા જણાતા તે આપી દેવાનોજ વિનબ.

એ સમયે તેમનું નિરામગ્ધાન કેમ્પ પામે નિમ્નમપુગમા હતું તેમના અમાગમમા આવનાર મનુષ્યોનું તેમની અધ્યાત્મનિયોની ચર્ચાથી લારથી જ આકર્ષણ થવા લાગ્યું હતું અને એ વર્ગને ચર્ચે તેમણે મતન કાવ્ય રચના ત્યાથીજ તક કરી હતી એ કાવ્યો નૃસિંહનાથીનિનાસ પ્રથમ પુસ્તકરૂપે હાવમા પ્રમિદ છે કલ્પોપકર્ણુ તેમના સમયમા વડોદરાની જનતા જાણીતી થના લાગી તેમની લવ્ય અને પ્રતાપી મુખમુદ્રા, વચ્ચસયુક્ત તેજ્વી કાનિ, દિવ્યપ્રતિમા, અગબીગ વાણી, આશ્ચર્યજનક યુક્તિવાદ અને નિર્મળ ગ્રેમ ભરી જતિથી કમે કમે શુજ્ઞતાત મમસ્તનો ઉચ્ચ મરકારી સુગિદિત વર્ગ તેમના પ્રતિ આકર્ષાયો તે સમયે પશ્ચિમના જકવાદનું વાતાવરણ પ્રબન હતું અત્રેજ કેમ્પમાની રગથી ત્યાની મમૃતિ જ સર્વોત્તમ છે એવો ખોટો મોહ પ્રગ્મમા નિશેર વધતો જતો હતો આર્થશાસ્ત્રે આપણી યોગનિત્રા, આપણી તત્ત્વનિદ્ધા વગેરે કપોન કપિન અને ગપગોળાકાઠ માન છે એવું મત્તય નર સિદ્ધિકોમા જ્યા ત્યા વધતું જતું હતું પરંતુ શ્રીમન્મદ્મિહાચાર્યજીએ મુદર નિચાર શ્રેણીથી આપણી તત્ત્વનિદ્ધા જગત્તી વિત્રાપાત્રના ડિખજ ઉપર છે, આપણી યોગશાસ્ત્રના ચમત્કાગિક વાતો ગપગોળા નથી પણ સિદ્ધ અધ્યાત્મ નિયમો અને માનમ શાસ્ત્રના સિદ્ધાંતો

ઉપર રચાયેલી સલ વસ્તુઓ છે, એ ગ્રંથ કર્યું હતું અને તેથી અગ્રેણ કેળવણીમાં આગળ વધેલો ધણો મોટો વર્ગ તેમના પ્રતિ આજ્ઞાઓ હતો અને વડોદરા રાજ્યનો તેમજ અગ્રેણ રાજ્યનો મોટો અમનદાર વર્ગ તેમના શિષ્યવર્ગમાં હતો અને છે તેમના શિષ્યવર્ગમાંના ઘણા સાક્ષર વર્ગમાં ઉત્તમ ગણાતા વિદ્વાનો છે મહાકાન મામિકદ્વાગ અધ્યાત્મ નિધાનુ પ્રબન આદોલન ઉત્પન્ન થી પ્રખર અધ્યાત્મભાવનાઓથી ગૂજરાતની પ્રગતે જગત્ કરનાર મહા નના સુપ્રસિદ્ધ નિધાન તની શ્રીયુત હોટાનાન જન નલાલ, તેમના પદ શિષ્ય હતા એ ઉપરાત પ્રિન્સિપાન જીયા (કીમણી પ્રાપ્ત માળાના પાતજલ યોગદર્શનના વિદ્વાન લેખક), દિ તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસ, ઉપનિષદ નિચારણા વગેરે તાત્ત્વિક ગ્રંથોના વિદ્વાન લેખક દિ પા નર્મદાશકર મહેતા, શ્રીયુત નગીનદાસ ગોકળદાસ મહેતા ખી એ (વડોદરા રાજ્યના એન્ડ્રુ ઇન્સ્પેક્ટર), પદ્મદર્શન મગ્ધના કર્તા શ્રીયુત મણિશકર હરગોવિંદ ભટ્ટ, શ્રીયુત કૌશિંભરામ વિદ્વદ્ગરામ મહેતા, શ્રીયુત નગીનદાસ સગવી વગેરે અનેક સુપ્રસિદ્ધ નિધાનો છે

કેમ્પની નોકરીમાંથી મુક્ત થઈ પછીથી વડોદરા શહેરમાં, જૂતડીને આપે, તેઓ આવીને રહ્યા હતા હાન ત્યા વિરાળ આશ્રમ છે અને 'નૃસિંહાશ્રમ'ના નામથી પ્રસિદ્ધ છે આ સ્થાનમાં આવ્યા પછી અનેક દૂર દેશના વિદ્વાનો, સાધુ સન્ધ્યાસીઓ વગેરે તેમના સમાજનો લાભ લેતા શ્રીયુત મન સુખરામ સૂર્યગમ ત્રિપાઠી, વડોદરાના દિવાન સાહેબ મણિભાઈ જસભાઈ, વગેરે પ્રતિષ્ઠિત પુરો તેમના દીર્ઘ પરિચયમાં હતા થીયોસો-ફીકલ સોસાયટીના તે સમયના પ્રમુખ કર્નલ આલ્ફોર્ડ પશુ કોઈ કાર્ય અર્થે તેમને મળવા આવેલા, વડોદરા રાજ્યના પ્રસિદ્ધ સંગીતાચાર્ય પ્રો. મૌલાબક્ષ તેમના દલ સમાગમમાં હતા અને નિત્ય તેમના આશ્રમમાં આવી કીર્તનો ગાતા સંગીતનુ નોટેશન પદ્ધતિથી શિક્ષણ તેમણેજ શરૂ કર્યું હતું અને એમણે કરેલા નોટેશન માટેના કાવ્યો તેમણે શ્રી નૃસિંહા આર્યજી પાસે રચાવ્યા હતા

એમનો શિષ્યસમૂહ શ્રેયસ્સાધક અધિકારી વર્ગના નામથી સમાજમાં પ્રસિદ્ધિ પામ્યો એ વર્ગ તરફથી મહાકાલ માસિક પ્રકટ કરવામાં આવ્યું શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજીના પછી પણ એ માસિક શ્રીયુત હોટાલાલ જીવજીનાના તત્રીપણા નીચે ચાલુ હતું અને આધ્યાત્મિક અને ધાર્મિક નિરયોની સુદર ચર્ચાદારા ગુજરાત સમસ્તની બહુ ઉત્કૃષ્ટ સેવા બજાવી છે

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજીએ કોઈ સ્વતંત્ર મત કે પથનુ ગ્થાપન કર્યું નથી.

આચાર્ય તત્ત્વનિગ્રાહના ગદ્યચોાનુ જ્ઞાન આપી તેના અધ્યયન અધ્યાપનની પાઠ-શાળા મમાન એમની મરથા કાર્ય કરતી અને કરે છે. તેમણે દેહોત્તમર્ગ સ્વેચ્છાપૂર્વકે મવત્ ૧૯૫૩ ના ગ્રાવણ શુદ્ધ પચમીને દિવસે મધ્યાહને ક્યેા દતો એમ મનાય છે.

તેમનું વર્તન નિતાત નિગભિમાન અને પ્રનિક્ષણ નિરભિમાનતાનુ બોધક હતું ગુરુમા ગુરુપદ સિંધોથી આરોપિત હોય છે અને તેનુ અભિમાન હોવુ એ ગુરના ભૂપણરૂપ નહિ પણ દૂપણરૂપ છે એમ તેમનું મતન્ય અને આચગણુ હતુ

તેમની પછી તેમના બ્યેષ પુત્ર શ્રીમદ્ હિચેન્દ્રાચાર્યજી આચાર્ય પદે છે બીજા પુત્ર શ્રીસુરેશ્વગચાર્ય પણ વિભમાન છે. એક પુત્રી શ્રીમતી ભાગતી ઢેરી હતા. તેમનુ લગ્ન ગજકોટના એ જી જી ના દક્ષતરદાગ સાહબ દિમતગમજીના પૌત્ર સાથે થયુ હતુ તેમનું અવસાન થોડા સમય પૂર્વે ઇ. મ. ૧૯૩૨ મા થયુ હતુ

શ્રીનૃસિંહાચાર્યજી જાતે શુદ્ધ્યાશ્રમી હતા અને શુદ્ધ્યાશ્રમમા ગદીને નિષ્કામ ભાવથી શુદ્ધ્યાશ્રમના મર્વ કાર્ય કરતા જ જીવન મુક્ત દશાને પ્રાપ્ત કરવી એ તેમનો પ્રધાન ઉપદેશ હતો

શ્રીનૃસિંહાચાર્યજીએ મહાકાવ્ય ગાસિકમા અનેક લેખો લખેલા છે તેમાના લેખોનો મમદ અથરૂપે પ્રકટ થયેલો છે તેમજ બીજા સ્વનત્ર ગ્રથો પણ ગ્યેલા છે. તેમનુ શરીર અત્પ સમય જ ગત્યુ છે. તેમનું સ્વસ્થપાવધાન મધ્યમાયુમા થયુ જતા વિશાળ સાહિત્ય તેમના તરફથી સમાજને મળ્યુ છે એ નીચની માદી ઉપગથી સ્પષ્ટ જણાય છે.

—: તેમના રચેલા ગ્રંથો :—

- (૧) ભાગિની જૂવણ પાત્ર ભાગ
- (૨) શ્રી ત્રિભુવનવિજયી ખટ્ટ (પૂર્વધાગ-ઉત્તરધાગ) એકજ ગ્રન્થ
- (૩) શ્રી સિદ્ધાંતમિધુ (પ્રથમ તથા દ્વિતીય ગ્લ)
- (૪) સતી સુવર્ણા
- (૫) શ્રી નૃસિંહ વાણીવિવાસ પ્રથમ પુગ્તક
- (૬) " " " દ્વિતીય "
- (૭) " " " તૃતીય "
- (૮) શ્રી સુરેશચરિત્ર
- (૯) શ્રી સદ્બોધ પારિજાતક
- (૧૦) સન્મિત્રનું મિત્ર પ્રનિપત્ર
- (૧૧) પચવરદ જ્ઞાન્ત
- (૧૨) સુખાર્ય મદુપદેશ

૨૪૦ ભોગીન્દ્રરાવ રતનલાલ દીવેટીઆ

ભોગીન્દ્રરાવ દીવેટીઆ વડનગરા નાગર જ્ઞાતિના હતા અને તેમનો જન્મ અમદાવાદ મુકામે તા. ૩૧ મી માર્ચ ૧૮૭૫ને દીને થયો હતો. તેમના પિતાશ્રી રતનલાલ ચંબકલાલ દીવેટીઆ શરૂઆતમાં પ્રેમચંદ રાયચંદ મેટલ ટ્રેનિંગ કોલેજમાં સિક્સ હતા અને આગળ જતા તેઓ એન્જીનેરિંગ ઇન્સપેક્ટરના માનવંતા હોવાએ પડોઆ હતા. તેમના માતૃશ્રી કાલીજીદામી જાણીતા સુધારક અને પ્રાર્થના સમાજવાદી મદગત ભોળાનાથ સારાભાઈના ખેડેનના પુત્રી હતા. આમ માતૃવાચ્યાથીજ ભોગીન્દ્રગવ એક મંસ્કારી અને સુધારક કુટુંબની છાયામાં ઉછર્યા.

ભોગીન્દ્રરાવે પ્રાથમિક શિક્ષણ ગંધણપુર સ્ટેટની શાળામાં પ્રાપ્ત કર્યું કારણકે તેમના પિતા તે વખતે ત્યાં ફેળવણી ખાતામાં હતા; માધ્યમિક અભ્યાસ અમદાવાદની હાઈસ્કૂલમાં થયો. ઇ. સ. ૧૮૯૦ની માસમાં-ફક્ત ૧૬ર વર્ષની વયે-જ્યારે તેઓ શીક્ષ સ્ટેન્ડર્ડમાં હતા ત્યારથી તેમણે કાવ્યો-દ્વારા સાહિત્યદેવીની આરાધના કરવાનો આરંભ કર્યો. સ્કૂલમાં તેમના મિત્રોમાં ગ. રામમોહનરાય જયવંતરાય, રવ. શિવુભાઈ બાપુભાઈ દુર્ગાજી, રા. શંકરરાય અમૃતરાય અને ૨૪૦ કાલાભાઈ લક્ષ્મણ મુખ્ય હતા. આ સાહિત્યરમિક મિત્રોએ ઇ. સ. ૧૮૮૯ની સાલમાં અરસપરસ વિદ્યાગેતી આપ લે કરવા અને અંગ્રેજી તથા મંસ્કૃત કાવ્યોમાંથી સુરતો વીણી તેનો પ્રચાર કરવા એક નાનુશુ મંડળ સ્થાપ્યું-આ મંડળ તે Intimate Friend's Association. દર અઢવાડિયે આ સાહિત્યરસિક વિદ્યાર્થીઓ કયા તો કાકરીયે, કયા તો કોઈ સભ્યને ત્યાં મળવાનું રાખતા અને પોતે જે કાવ્યો સુંટયા હોય તેના પર રમમય વિવાદ કરતા. ત્રણ વર્ષ રહીને-એટલે ૪૦ સં ૧૮૯૨માં-આ મંડળમાંથી શુજરાતી સાહિત્યના ઇતિ-હાસમાં સુપ્રસિદ્ધ “બંધુ-સમાજ”નો ઉદ્ભવ થયો. “બંધુ-સમાજ”માં સાત સભ્યો હતા. આ સભ્યો નિયમિત મળતા અને કરજિયાત કવિતા-Compulsory versification-તેમની સલાહોનું એક અગત્યનું અંગ હતું. આ સાત સભ્યો તે (૧) રા. રામમોહનરાય જયવંતરાય, (૨) રા. શંકરરાય અમૃતરાય, (૩) ભોગીન્દ્રરાવ દીવેટીઆ, (૪) શિવુભાઈ બાપુભાઈ દુર્ગાજી, (૫) કાલાભાઈ લક્ષ્મણ પટેલ, (૬) કૃષ્ણલાલ હરગોવિંદ પંડિત અને (૭) દિનકરરાવ વ્હાસાભાઈ ધ્રુવ, સાત સભ્યોની અનેવી આ

નિયતિ મન્દ્યાએ ગુજગતી સાહિત્યના સર્વદેવીય વિભાગમાં અગત્યનો ફાળો આપ્યો *

૬ મ ૧૮૯૦ની સાલથી બોગીન્દ્રગવે કાવ્યો લખવાની શરૂઆત કરી ત્યાર પછી તેમની લેખિનીએ અનેક ક્ષેત્રોમાં પ્રવેશ કર્યો ૨૫૦ ગદ્ય-પદ્યમાં ઉત્તમગમ ભરતું “વાર્તાનિધિ” તે સમયે દુકી વાર્તાઓને પ્રોત્સાહન અર્પણ, બોગીન્દ્ર ગવે આ પત્રમાં દુકી વાર્તાઓ લખવા માટે આમ આજ્ઞાપાત્રીજ એમનું ધ્યાન અભ્યાસ કરતા સાહિત્યમેદા અને જાહેરપ્રદ સ્તિઓ તરફ વિશેષ દ્રષ્ટિ એને પગિણુ મે તેમના અભ્યાસમાં આભાસિક વિશ્લેષ પડ્યો ૬ મ ૧૮૯૧માં એમણે મેટ્રોપોલિટનની પરીક્ષા પસાર કરી અને ગુજગત પ્રતેજમા દાખલ થયા અહીં પણ તેમની સાહિત્યસેના તો આતુ હતી તેઓ ‘સુગન્ધુ’ની સરજા નીચે કાપે અને લેખો લખતા ગુજરાત પ્રતેજમા હતા ત્યારે તેમણે Young Men's Union અને, આ યુનીયન ભાગી પડ્યું ત્યાર પછી નીચેની, Social and Literary Associationમાં આગળ પડ્યો ભાગ લીધો હતો ૭ મ ૧૮૯૮માં તેઓ બી એ ની પરીક્ષાની દર્શનભર્યા મુખર્ષી ‘મન પ્રતેજમા’ ગયા પગતુ આ પ્રકૃતિ ઘણી અગ્રગ્રથ રહેણથી બીજેજ ને તેઓ ડીગ્રી લીધા વિના અમદાવાદ પાઠા કર્યા

પચ્ચીમ વર્ષની ઉમ્મરે-૬ સ ૧૯૦૦ માં-બોગીન્દ્રરાવના લગ્ન શ્રી નીલકંઠ ય જશવતનાયના પુત્રી ઈન્દ્રના સાથે થયા ઈન્દ્રના એક સુશિક્ષિત અને મગ્ધરી કુટુંબના દોષ તેઓ સાહિત્યમાં મારો રસ લેતા લગ્ન બાદ પતિએ પત્નિના સાહિત્ય દોષને પ્રોત્સાહન આપ્યું અને પગિણુમે ઈન્દ્રના પ્રે “પ્રમિલા”ની સરજાથી લેખો લખવાની શરૂઆત કરી તેમણે બીઓ માટે સારી વાર્તાઓ લખી છે તે ઉપરાંત “વાર્તાનિધિ” નામે એક નવનિર્માત્રક પથુ મપાદિત કર્યો છે

મુખર્ષી પાઠા કર્યા બાદ બે ત્રણ વર બોગીન્દ્રગવે કાતોન, ધોળેગ, રાજકોટ વિગેરે ગ્રંથોમાં રેવ-યુ અને કન્ટમ ખાતામાં નો રીઓ કરી પગતુ તેમનું મુખ્ય ધ્યેય તો બી એ ની ડીગ્રી લેવાનું હતું દિનમના નોકરી કરી આવી નતે તેઓ અભ્યાસ કરતા ૧૧ મ ૧૯૦૫ની સાલમાં

* જા મુસમાતના વિભાગાર ઇતિહાસ માટે જુઓ આજ લેખક દ્વારા “બોગીન્દ્રનાય દીવેદીઆ”, પ્રકરણ ત્રીજું, પૃષ્ઠ ૨૪-૩૬

તેમણે પળખ યુનીવર્સિટીની બી. એ. ની પરીક્ષામાં વિજય પ્રાપ્ત કર્યો. ત્યારપછી તેમને એમ એ ની પરીક્ષા માટે વાચવાનો વિચાર હતો, પરંતુ અન્ય યુનીવર્સિટીઓના બી. એ ને મુખ્ય યુનીવર્સિટીની એમ એ. માં એસવા ન દેવામાં આવતા હોવાથી તેમણે એ વિચાર માડી વાળવો પડ્યો. એન્યુએટ યયા બાદ તેમણે અમદાવાદની એક સ્કુલમાં શિક્ષકની નોકરી લીધી.

ઇ. સ. ૧૯૦૩ની માગમાં “બધુ-સમાજ” તરફથી પ્રસિદ્ધ માસિક પત્ર “સુદરી સુબોધ” નું પ્રકાશન શરૂ થયું. આ પત્રનો પ્રધાન ઉદ્દેશ “સ્ત્રીઓની માનસિક, સામારિક, નૈતિક, શારીરિક અને ધાર્મિક ઉન્નતિ” કરવાનો હતો. “સુદરી સુબોધ” ની શરૂઆતથીજ ભોગીન્દરાવે તેમાં લેખો, વાર્તાઓ અને કાવ્યો લખવા માડ્યા. ૧૯૦૫ થી ૧૯૦૭ સુધી તેઓ “સુદરી સુબોધ” ના એડીટીંગ સેક્રેટરી હતા. ૧૯૦૩માં ૨૧૦ ગુણગુણરૂપે ગુજરાત સાહિત્ય સભાની સ્થાપના કરી હતી. આ મંસ્થામાં પણ ભોગીન્દરાવ ઉત્તમ હોયો ભાગ લેતા અને ૧૯૦૬-૦૭ માં તેઓ મહાના સેક્રેટરી હતા. “સુદરી-સુબોધ” દ્વારા તેમને સ્ત્રીઓની સેવા કરવાની સારી તક મળી ૨૧૦ ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી માફક ભોગીન્દરાવ પણ માનના કે “સ્ત્રીની ઉન્નતિ વિના દેશની ઉન્નતિ અશક્ય છે.”

ભોગીન્દરાવ ગુજરાતી સાહિત્યમાં નવવક્યાકાર તરીકે પ્રખ્યાત છે. એમની પહેલી નવવક્યા “મૃદુલા” ઇ. સ. ૧૯૦૭ માં પ્રકટ થઈ અને ૭ માસના અંત સમયમાં “ઉપાકાન્ત” પ્રકટ થઈ. આ બે નવવક્યાઓએ તેમને ઘણા પ્રકાશમાં આપ્યા. “મૃદુલા” અને “ઉપાકાન્ત” માં તત્સમયના અગત્યના પ્રશ્નોનું સુંદર નિરૂપણ કાવ્યામાં આવ્યું છે એ ઉપરાંત એ બન્નેમાં ગુર્જર શૃંગારવનના-ભાસ કરીને નારી શૃંગારના-તાદૃશ્ય ચિત્રો છે. “ઉપાકાન્ત” થી આકર્ષાઈ શ્રી ૦ દયાગમ ગીકુમ્બ, શ્રી ૦ મનભારી અને પ્રસિદ્ધ વિદ્વાનશાસ્ત્રી શ્રી ૦ ત્રિભુવનદાસ ગજજરે ભોગીન્દરાવને મુખ્યના સુપ્રસિદ્ધ “સેવાસદન” માં સેક્રેટરી તરીકે જોડાવાનું આમંત્રણ આપ્યું અને ભોગીન્દરાવે એ સ્વીકાર્યું. તેઓ ઇ. સ. ૧૯૦૮ માં મુખ્ય આપ્યા અને ત્રણ વર્ષ સુધી “સેવાસદન” ના સેક્રેટરી તરીકે કામ કર્યું આ દરમિયાન તેઓ ગુજરાતી હિન્દુ સ્ત્રી મંડળ, ભગિની સમાજ વિગેરે અને સ્ત્રી હિતસાધક મંસ્થાઓમાં પણ આગેવાનીઓ ભાગ લેતા. ઇ. સ. ૧૯૧૧ માં અમુક કારણોસર તેમણે “સેવાસદન” છોડ્યું ત્યાર

બાદ તેઓ બાપુ પતાના નૈન દાર્ઘકુનમા સિદ્ધકે તરીકે જોડાયા અને ૧૯૧૭મા એમનું અસાન થયું ત્યારે તેઓએ મગ્યાના વાર્ધસ પ્રિન્સિપાન હતા

મુખર્ધ આપ્યા પછી બોગીન્દ્રગવની લેખિનીએ નિવૃત્તવેગી ઝડપથી સાહિત્યમેરા કરના માડી એ પછી એ એમ ઉપરાયાપરી અનેક નવન કથાઓના પુસ્તકો તેમણે ગુજરાતને અર્પી “સિનાગ્રો દોષ”, “રાજ માર્ગનો મુમાર”, “તરલા”, “જ્યોત્સ્ના”, “બાનવાડી”, “આસી-ગટ કોડગ”, “સોનીગીર”, વિગેરે અને પુસ્તકો લખરા ઉપરાત તેઓ દરેક દરેક અગ્રગણ્ય પત્રોમા અને સામયિકો માટે લેખો અને વાતાઓ લખતા ઇ સ ૧૯૧૭ મા એમનું અકાળ અવસાન થયું ઇ ઇ ૧૯૦૭ થી ૧૯૧૭ સુધી એમણે ૫૬૨ નવનકથાઓ, બાગસાહિત્યના પુસ્તકો ઉપરાત પ્રમોગમિન લેખો લખ્યા એ બતાવી આપે છે કે તેમની લેખિની કેટલી પ્રચુર હતી ઝડપ વિના આ અમાધારણુ પ્રજતિ અશક્ય હતી એમના એ અમત મિન મ્હે છે કે “Bhogndiarao per sonified speed” આપણી મામાજી મમસ્થાઓ અને પ્રમજીન મદાપ્રનો તેમની નવનકથાઓમા અગત્યનું મ્યાન બોગવના પરિણામે તેમની નવનકથાઓ ધ્યેયનક્ષી બની તત્સમયના ચિહ્નિત સુરક-યુવતીઓના મનોમથન કરનાગ અનેક જ્વનત પ્રનોનું બોગીન્દ્રગવે પોતાની વાર્તાઓમા નિરૂપણ કરી યોગ્ય માર્ગસૂચન મ્યું આ રીતે તેમણે ગુર્જર વનિનાવૃદ્ધની પ્રીતિ મંપાદન મરી તેમની બારા સહેલી, સાદી, સુવાચ્ય અને મરકારી દાર્ઘ બીઓમા તેમના પુસ્તકો વધુ પ્રચાર પામ્યા ખર્ડ જોતા તો ગુર્જર નવનકથા સાહિત્યમા મામાજી નવનકથાઓની હાગમાગા શરૂ કરનાનો સુવશ બોગીન્દ્રગવનેજ ઘટે છે ગાં હીગતાન પારેખ ખર્ડજ કહે છે કે “Ho did speed work as well as spade work”

પ્રમિદ્ધ રસિયન વિચારક અને મદાતમા કાઉન્સીઓ ટાંલ્ટોયનો ગુજરાતને પરિચય કરાવવાનું માન પણ બોગીન્દ્રગવને ઘટે છે “સિતારનો ગ્રાખ”, “ચમેરી”, “ટાંલ્ટોયની દુકી વાતાઓ” વિગેરે પુસ્તકો દ્વારા એમણે ટાં રટોયને ગુજરાતની નિમ્ન આપરો એમણે ટાંગોયનું જીવન ચરિત્ર લખના માડ્યુ હતું પરંતુ તેમના અમાગ અવસાનથી એ પુસ્તક અપૂર્ણ રલું બીજા વાર્તાઓ જે અપૂર્ણ ગહી તેમા “અન્નમિલ”, “લનિતકુમાર” અને “ક્રાંતેજીવન” અગ્રમ્યાને છે

દક્ષા બેતાળીસ વર્ષની અત્ય વયમા બોગીન્દ્રગવનું અવસાન થયું.

તેમનો જીવનદીપ આગળે ન જુઝાયો હોત તો તેઓ આપણા માહિત્યને
અનેક વધુ સુધર કૃતિઓથી મમૃદ કરતે
મુંબઈ, તા ૨૦-૫-૩૪ } શાંતિલાલ તોલાટ

—: એમની કૃતિઓ: —

- ૧ મૃદુના ઇ મ ૧૯૦૭
૨. હિયાદાન્ત ઇ સ ૧૯૦૮
- *૩ ચમેલી ઇ સ ૧૯૧૦
- ૪ ગજમાર્ગનો મુમાફર ઇ સ ૧૯૧૦
- ૫ સિતાગનો શાખ ઇ સ ૧૯૧૧
- ૬ જીવનના ઇ મ ૧૯૧૨
- ૭ નવગંગી બાનમે ઇ સ ૧૯૧૩
૮. ગસિકચન્દ્ર (ભાગ ચોથો) ઇ સ ૧૯૧૩
- ૯ તગના ઇ મ ૧૯૧૪
- ૧૦ આમિરટ કતેકટ ઇ સ ૧૯૧૪
૧૧. ગં ત્રિભોવનદામ ભાણજીનું જીવનચરિત્ર ઇ. સ ૧૯૧૫
- ૧૨ મોહિની ઇ મ ૧૯૧૫
- ૧૩ દિનાળી કે હોળી ? ઇ. સ ૧૯૧૫
૧૪. રોદ કે મોદ (અથવા લગ્નમધન) ઇ. મ ૧૯૧૬
- *૧૫ લમ-ધર્મ કે કગર ? ઇ. સ. ૧૯૧૬
૧૬. બાવકુમાર ઇ. સ ૧૯૧૬
- ૧૧૭ અમમિય ઇ મ ૧૯૧૭
૧૧૮. કૌસેજીઅન ઇ મ ૧૯૧૭
- ૧૧૯ લલિતકુમાર ઇ મ ૧૯૧૭
- ૨૦ બોલના ઇ. સ ૧૯૧૭
- ૨૧ સીઓ અને મમાજસેવા ઇ સ ૧૯૧૭
૨૨. મોવીરીટ ઇ સ ૧૯૧૭
- ૨૩ બાવવાડી ઇ મ ૧૯૧૭
૧૨૫. ટોલ્ટોપનું જીવનચરિત્ર
- ૧૨૫ છગનો ઇનિદામ.

* દહ પુસ્તકાગારે નથી પ્રકટ થઈ

† એમના અવસાનથી અપૂર્ણ રહ્યા (“અભિન” નો બાકીનો ભાગ
સ. વાસાર્થદ્ર આશલએ પૂરો કર્યો છે)

૨૧. મગનલાલ લીલાધર દ્વિવેદી

ગુજરાતમાં કળા નથી અથવા કલાવિષયક કંઈ સામગ્રી પણ નથી, તેવો આક્ષેપ કરનારાઓમાંજ કલાપ્રતિ પ્રેમ કે સામગ્રીના અભ્યાસનો હિતસાદ નથી એ નિર્વિવાદ છે. ગુજરાત કલાભૂમિ છે, તેમાં ઘણા કલાકારો ઈત્પન્ન થઈ ગયા છે અને આત્યારે પણ થાય છે, પરંતુ કદરના અભાવે તેઓ પ્રસિદ્ધિમાં આવી શકતા નથી અને તેમની કલાકૃતિઓ પણ નષ્ટ થઈ જાય છે. ગુજરાતમાં કલા હોવા છતાં તેનું સંરક્ષન થયું નથી, તેમજ કલાનો ઈતિહાસ પણ લખાયો નથી, એવે સમયે એક કલાપ્રેમી ગુર્જર ચિત્રકારની મંદિરે જીવનરેખા કલાક્ષેત્રમાં સાહિત્ય પ્રજ્ઞાની કંઈક શરૂઆત જેવું ગણાશે.

લાલશ્રી મગનલાલ દ્વિવેદી કાઠિયાવાડમાં લોંગડી તાલુકા સીયાણી ગામના વતની હતા અને શાંતિએ ઓદીચ્ય બ્રાહ્મણ હતા. તેમનો જન્મ સંવત ૧૯૩૧ માં થયો હતો. તેમના માતાપિતા કાથીમાં રહેતા હતા અને તેમના જન્મ પછી ટુંક સમયમાંજ સ્વર્ગવામી થયા હતા. આ કારણથી લાલશ્રી મગનલાલ ગુરૂ ગામમાં પોતાના માસાને ત્યાં ઉછર્યા હતા, અને શરૂઆતની કેળવણી પણ ત્યાંજ પામ્યા હતા ત્યાં પછી તેઓ અમદાવાદમાં પ્રેમચંદ ગાયચંદ ટ્રેનિંગ કોલેજમાં દાખલ થયા હતા અને ટ્રેનિંગ શિક્ષકની પરીક્ષામાંથી ઉત્તીર્ણ થઈને ભરૂચ જીલ્લામાં કેળવણી ખાતામાં શિક્ષક તરીકે જોડાયા હતા, ત્યાં એકાદ બે વર્ષ રહ્યા પછી તેમની બદલી પાટડીમાં થઈ હતી અને પાછળથી અહીં સમયમાં તેઓ અમદાવાદની મ્યુનિસિપાલિટીના કેળવણીખાતામાં જોડાયા હતા અને એ નોકરી તેમણે પોતાના જીવનના આ મુખી આતુ રાખી હતી. તેઓ અજાણે શાંત અને રમુજ હોવા ઉપરાંત સ્વતંત્ર વિચારના હતા. તેમને ઇતિહાસ, પુરાણો અને ધાર્મિક ગ્રંથો ઉપર પ્રીતિ હતી અને આલુ ખખરો જાણવા માટે વર્તમાનપત્રો વાંચવાનો ખામ શોખ હતો.

લાલશ્રી મગનલાલને ચિત્રકલા માટે નૈસર્ગિક પ્રતિભા હતી. તેમના કોઈ ગુરૂ નહોતા. જે કે ટ્રેનિંગ કોલેજમાં અને પાછળથી શિક્ષક તરીકેના વ્યવસાય દરમ્યાનમાં મુળઈની જે. જે. મુકુલ ઓફ આર્ટની સેકન્ડ ગ્રેડની પરીક્ષાને અગે તેમને આ કલાનું સાધારણ જ્ઞાન મળ્યું હતું. પરંતુ ચિત્રકલાના ચાનનું પ્રદર્શન તો છેક બાલ્યવસ્થાથીજ તેમણે કરવા માંડ્યું હતું

તેમણે આદેશ નહીં કરી ઉભરે બનાવેનું “કૃષ્ણ અને ગોપીઓ” નું જનગ ચિત્ર અત્યંત પશુ જનવાર્ધક્ય છે શિક્ષક વૃત્તિ તેમનો વ્યવસાય હતો ત્યારે ચિત્રકના તેમનો વ્યામગ હતો અને તેમણે જીવનની અનિમ ધરી સુધી એ ચાતુ રાખ્યો હતો તેઓ ક્ષયના વ્યાધિથી પીડાતા હતા અને સીમનામા સાગર માટે રહ્યા હતા, ત્યારે બીમારી દરમ્યાનમા પણ ચિત્ર કના માટે પોતાના પ્રેમ ઉપર અકુશ ગળી શક્યા નહતા, કેમકે એ સમયે પોતાના ડોક્ટરને “તોફાની દરિયામા ગોચા ખાતી નીકામા પોતાને જ પ્રવાસી અને ડોક્ટરને સુમની ક પીએ એક ચિત્ર આપેખીને બેઠા આપ્યું હતું

તેમણે ઉપગત પોતાનો પુરુષદનો સમય તેઓ ચિત્રકવાની આરાધનામા વીતાવના હતા અને એ આરાધનાનો તેમને હેતુ ધ્યેય કીર્તિની પ્રાપ્તિ નહોતી પરંતુ કનાક્ષેત્રમા પોતાનાથી બને તેટલો કાળો આપીને દેશની કના મપત્તિમા કષ્ટક ઉમેરા કરવાનો હતો જીવંતી દરમ્યાનમા તેમણે એ પશુ ચિત્ર વેચ્યું ન હતું અને મૃત્યુનાદ ચિત્રવિક્રય કરવાની તેઓએ ખાસ મના કીધી હતી પોતે અપુત્ર હતા પરંતુ ચિત્ર સપત્તિને પોતાની મતતિ અને મંપત્તિ માનના હતા મરત ૧૯૭૬મા આશરે ૪૫ વર્ષની ઉભરે તેમણે આ મંસારનો ત્યાગ કર્યો, અતિમ સમયે પણ પોતાના બધા ચિત્રો તેમણે ખુ ના મુકાવ્યા હતા અને તેમને જોતા જોતાજ પ્રાણત્યાગ કર્યો હતો ચિત્રકના ઉપર તેમના અસીમ પ્રેમની પ્રતીનિધિ આ કીરસો સાબળી કોની આરોમા આસુ ન આવે ?

ભાર્ગવી મગનાનના ધણાખરા ચિત્રોની કલ્પના ઇતિહાસ, પુરાણો અને લોકગાથાઓમાથી લીધેલી છે એ પરથી તેમનું વાચન વિશાળ હતું તેમ અપ્રક્ટ દેખાઈ આવે છે આજ દિનસ સુધી કોઈને પણ ન સૂઝ્યા હોય તેજ પ્રમંગે તેમણે ચિત્રસાધમા સરળતા છે એ તેમની કનાની અપૂર્વતાનો પૂર્ણવે છે કાલ્પનિક ચિત્રો બાનસાહી છે અને તે માટે કા ફેટવાક ઉપદામાત્મક પણ કે, જે ભાગ્યવી ચિત્રકના ક્ષેત્રમા બુધ્ધા જ્ઞેસમા આનંદ નથી દારવરસને ચિત્રસૃષ્ટિમા નિતિજુ કારણે મદ્ય આરબ તેમણે કર્યો હતો ‘વિશા બોલાવ્યા મહેમાનો’નું વાદ્યઓની મીઠાસનું ચિત્ર અને ‘હિયા કાનવાળા અમનદાર’,નું ચિત્ર તેના દષ્ટાંત છે કવિજ્ઞેમ પોતાને માટે તેમજ પોતાના વ્યવજ્ઞેને માટે કા ન નો ઉપયોગ કરે તેમ તેઓ મામાગિક જરૂરતના પ્રમંગોપર ચિત્રકનાનો ઉપયોગ અને તે કેટલીક વાર મદ્યતાથી કરતા હતા એક સમયે અમવાદની મુનીસીપાલીટીના

કેળવણીખાતામાં પોતાના હક તરીકે ઉઘી પદવી મેળવવા માટે અરજી કરતી વેળા “માયને ધાવતા (હકદાર) વાછડાને જેવતા જોવાળ” (હકદારનો હક કેમ છીનવી શકાય ?)નું એક ચિત્તાકર્ષક ચિત્રનું નિર્મોણ કરીને તેનો ઉપયોગ તેમણે કર્યો હતો. અર્થાત કલા દરેક રીતે જીવનોપયોગી છે એવો સાદાસર તેમને થયો હતો.

ચિત્રકારે રંગીન ચિત્રોમાં કોઈપણ રંગ તરફ અલગમો દે અધિકાનુરાગ દેખાડેલ નથી. જે પાત્ર, વસ્તુ, દ્રવ્ય વાસ્તવિક જે રંગનું સંભવે તેજ રંગથી તેને ચીતરેલ છે. ઉમ્મરંગોને પણ અંકુશ વિના સ્થાન આપીને મિત્રણ તથા ઘટનાના પ્રભાવથી આનંદદાયી બનાવ્યા છે અને એ રીતે અન્ય દેશોની ચિત્રકલાને મુકાબલે ભારતીય ચિત્રકલાનું યથાર્થ અને ઉત્કૃષ્ટ સ્વરૂપનું દિગ્દર્શન તેમણે કરાવ્યું છે. ચિત્રોના પાત્રોનું અંગ પ્રમાણ અને મુખમુદ્રા ઉપર ભાવોની આલેખન શક્તિ પ્રશંસનીય છે. “શંકર અને બીલડી”ના ચિત્રમાં શંકરનું અંગ પ્રમાણ અને ‘દમયંતી-અજગર’ પ્રસંગના ચિત્રમાં પાર્શ્વીના ચહેરા ઉપર કોષ્ઠો સંતીવેશ અદ્ભુત છે. ચિત્રની પિક્ચરમાં બધાં શિષ્યકૃતિ હોય ત્યાં તેની સમકક્ષિન પદ્ધતિ આલેખવામાં તેમણે સફળ પ્રયાસ કર્યો છે. એક સ્થળે જલાશયના દ્રવ્યમાં હંમેશા અને બનકા સાથે એક કીનારા પર પાણી પીતા મનવરો દેખાડવા ઉપરાંત બીજા કીનારા ઉપર મગરોને જલાશયમાંથી બહાર લાવીને ખેસાડવાનું તેઓ જૂઠ્ઠા નથી. તેમનાં ચિત્રો પાત્રો રંગબૂમિ ઉપર સ્તબ્ધ હાલતમાં ઉભેલ પાત્રો જેવાં જીવંત હોય તેવાંજ દેખાય છે.

તૈલચિત્રો જેટલાં મૌલિક છે તેટલાંજ મુંદર છે. તેમના મંત્રદમાં એક દિદેદેવીનું પાંચ ચિત્ર હોવા ઉપરાંત કુદરતી દ્રવ્યો, મધાનો, પશુઓ અને પક્ષીઓનાં ચિત્રો છે અને તે માંહેલા કેટલાએકની કદપના યાજોપયોગી બનાવવાની હોય તેમ અનુમાન થઈ શકે છે. નાના મોટા કદના જલરંગ ચિત્રો પણ ઘણાં છે અને થોડાં કેવલ રેખાચિત્રો પણ છે.

ભાઈશ્રી મગનજ્ઞાનનો ચિત્રસંગ્રહ બેતાં કદપનાની મૌલિકતા, ભાવનાની શુદ્ધતા અને આલેખનશક્તિની દક્ષતા ખાસ લક્ષણો રૂપે દેખાઈ આવે છે, પરંતુ એ લક્ષણો સાથે શિષ્ટતા, નિરીક્ષણશક્તિ, મનુષ્ય સ્વભાવના અને સૃષ્ટિસૌન્દર્યના અભ્યાસનો સદયોગ યથાથી તેઓ કલાવિધાનમાં સફળતા અવસ્થ મેળવી શક્યા છે. ચિત્રકલાના વિભાગોને અંગે

સૃષ્ટિચિત્રો, માનવ પાત્રો સહિત પ્રમંગો, કેવળ પશુ પક્ષીઓ અને ઉપહાસાત્મક ચિત્રો જોતા તેઓ આ કલામાં સર્વદેશીય હતા એમ માનવું પડે છે.

આ કલાકારે પોતાનું જીવન ચિત્રકલાને અરણ્યે નિરવાર્થ બુદ્ધિથી અર્પણ કરીને ગુજરાતની ઉત્તમ સેવા બજાવી છે, પરંતુ તેમના જીવન દરમ્યાનમાં તેમની યોગ્ય કદર ન થઈ એ કેવળ ગુજરાતમાં રસજ્ઞતાનો અભાવ અને ગુર્જર નેતાઓ અને સાહિત્યકારોએ આત્યાર સુધી કલાતી દૃષ્ટી ઉપેક્ષાનું પરિણામ કહી શકાય, જે કે લાઘવી મગનવાલને પાચમી અને છટ્ટી ગુજરાતી સાહિત્ય પરીપદ અને અમદાવાદમાં મળેલ છત્રીમંત્રી રાષ્ટ્રીય મહાસભા તરફથી રૌપ્યપદકો મળ્યા હતા, પરંતુ તેમની કલાકૃતિઓની ઉત્કૃષ્ટતા જોતા મને લાગ્યું કે તેમની જે વિશેષ કદર થવી જોઈતી હતી તે હજી સુધી થઈ નથી.

રણુત્તરામ વાવાભાઈ મહેતા*

મનત ૧૯૭૩ ના જેઠ સુદી ૧૪ તા ૫ મી જુન ૪ સ ૧૮૧૭ને મોમયાગના રોજ ગુજગતી ભારાના એક પરમ ઉપાસક અને ગુજગત તરફ અસાધારણ મમતા ધરાવનાર સાક્ષર ભાઈ રણુત્તરામ વાવાભાઈનું અઠાગ મગણુ થયુ આજ એ વાતને પાંચ વગસ પુરા થાય છે તેા પણ તે પ્રમગ આખ આગળ ખડો ને ખડોજ ગ્લો છે દિવસોના દિવમો સુધી એ મગણુનો પ્રમગ આખ આગળ તર્જાઈ ક્યો છે અને આજે પણ અત્યારે મારી આખ આગળ એજ દસ્ય નજરે તરે છે મરણુ એ શરીરની પ્રકૃતિ છે, વિકૃતિ જિવિતમુચ્યતે યુધે એવુ કવિરાકય છે પરંતુ આ એકજ મગણુના અનુભવથી મને ઘણી વિદ્વનતા થયલી અને ઘણા દિવમો સુધી મને ગ્નાનિ રહેલી આમ ખેદ થવાનુ કારણુ અસાધારણુ કરણુ મયોગોમા ભાઈ રણુત્તરામ આ યા ગયા તેજ છે

હકીમત એવી છે કે માર્મીર * મહાખતેશ્વર અથવા હવા ખાવાના કોષ યથમા રોડ નરોત્તમ મોગગજીએ પોતાના પુત્ર અને પુત્રીને નહોં મોનતા અમેરી પામે જુધમા ન્યા પોતાનો ગમતો છે ત્યાજ ઉનાગામા તેમને ન્હોનાનુ ડરાન્યુ અને ભાઈ રણુત્તરામની દેખરેખ નીચે તેમને ગમ્યા રણુત્તરામભાઈમા નવુ રીખવાનો અને જાણેહુ બીજાને શીખવવાનો ધણો શોખ હતો તેના પગિણામે તગતા શીખરા માટે તેમણે પ્રયત્ન આગ્યો અને એ આગ ભમાજ પોતાની જાત ખોધ એમના જેવા ધીગ માણુમને પણ આ સાહમ થાય છે એટલુ ધ્યાન રહ્યુ નહોં એ વિધિની કૂરતા જુધ જેવુ એમત યથન-ટેલીફોનની પણ સગરક નહોં, માણુસો પણ થોડા, શહેરમા આરતા જતા ધણો વખત લાગી જાય તેથી સગામમ્ધીઓમા સમાચાર પહોચાડવાની પણ મુશ્કેલી અને પાણીમા તણાઈ ગયેન રાખ ત્રણુચાર મના હાથ ન આવ્યુ તેથી થયેન વિદ્વનતા—આ બધુ ભાઈ રણુત્તરામભાઈના વિધવાએ અશ્રુપૂર્ણ નયને સહન કર્યુ તેમા શેમના કુટુમ્બી ઝોના વાત્મસ્યથી જે દુખ ઝોડુ થયુ જણાય તેજ મોટી રાત્રે થમને અગ્નિફાલ થઈ રહ્યા પત્રીથી હું ઘેર પાડો આવ્યો ત્યારે મગજ ઉપર ઘણોજ ભાર જણાયો અને મનારમા ઉઠયો સારે આગના નિવસનો પ્રમગ ખરેખર જન્યો છે કે નહોંજ તે પણ કળી ન સકયો પરંતુ રણુત્તરામ

* ગુજરાત જ્યેઠ સ ૧૯૭૮, વર્ષ ૧, અક ૩

ભાઈ ગુરુગી ગયા હતા જ, તેમના મતાનોને અને પત્નીને તથા કુટુંબીઓને કુખમાં કુનાડી ગયા હતા જ, અને મિત્રોને તેમની વિરતાથી જે રસ, આનંદ લાભ મળે તે એક માટે ગયો હતો જ

રણજીતરામભાઈનો જન્મ મ ૧૮૩૮ના કાર્તિક સુદી બીજના રોજ સારના પાંચ વાગતા તેમના મોસાળના ઘરમાં સુગતમાં થયો હતો. તેમના પિતા મુર્મુ યુનીવર્સિટીના એન સી ઈ હતા અને ઇ સ ૧૯૧૧ના રીમેન્ડમેન્ટમાં તેમનું મરણ થયું ત્યારે અમદાવાદમાં નિવૃત્ત થઈ રહેતા હતા. તેમના માતા હાલ હયાત છે એક ભાઈ રા. મોતીભાઈ ગોનાપુર મીનમાં કાકડ છે, તથા એક બેન અમદાવાદમાં ગ્રેડ છ રણજીતરામભાઈ બધા ભાડુમાં સૌથી મોટા હતા. તેમના વિધવા શાન્તામેન ૧૯૧૮ ના તાનમાં ગર્ગવાસી થયા તેમની મતિમાં બેન અરણિકિરોડી (જન્મ ૧૮૦૭ ના નવેમ્બરમાં) ભાઈ અશોકકુમાર (જન્મ ઇ સ ૧૯૧૧ નો ઓક્ટોબર) તથા બેન ઉર્વશી-રણજીતરામભાઈ રત્નગવાસી થયા પછી ત્રણચાં માસે જન્મેન છે તે-કે

રણજીતરામભાઈની બાલ્યાવસ્થા અમદાવાદમાં તેમજ પાતીતાણામાં પોતાના મોસાળમાં વીતી હતી તેમનો સ્વભાવ નાનપણથી જ એકનશરો હતો. મોઢ તેમના મિત્રો નહોતા. ભાઈ જયસુખનાન કૃષ્ણનાન તથા હરિપ્રસાદ પીતાબર મહેતા એજ બે તેમના બાલપણના રનેહી અને આ બે માથે હમેશાં મેહસબ ધધેતોજ રહેવો. પોતાની કે પોતાનાની વાતો કહેવાની રણજીતરામભાઈને ટેવજ નહોતી વડેના વરસો સુધી ગાઢ પગિયમ ગ્રેહો હોવા છતાં પોતાના સબધી તો એમણે બહુ ઓછું કહેતું નાન પણની વાતો કરતા એ વાત કરેલી અને ઘણી યાદ ગ્રહી છે તેમના પિતાનો ગ્રભાવ કડક હતો. બોલવાની ટેવ જ નહોતી ઘરમાં હોય ત્યારે સામાન્ય રીતે વાચવામાંજ ગુલાઈ રહેતા અને રણજીતરામભાઈ સૌથી મોટા એટલે મર્યાદાથી એમને તો બોલાવતા પણ નહોતો આવી કડક પ્રકૃતિ છતાં પુત્રમાં કોઈ જાતની કટેન કે દોષ દાખલ ન થઈ જાય તે ઉપર ખાસ ધ્યાન રાખતા અગ્રેજ છદ્મ ધોરણમાં રણજીતરામભાઈ હતા ત્યારે કુમરતથી બીડી-સીંગર પીના માડેલી તેઓ રાતે કાયમ હતા ધાર્મિક બાવ બીડી પીવામાં તેમને કાંઈ હતો નહોતો પરંતુ કુટુંબ વૈષ્ણવ પથ પાળતું એટલે બીડી ન પીવાતી રણજીતરામભાઈને રબરમાં કાઈકંઈ નહોતો પરંતુ એક વખત કોટના ખીરસામાંથી સીંગર હાથ લાગતા ઘણીજ

સખતે શિક્ષા કરી. રણજીતરામભાઈએ જીવનમાં ફરી બીડી પીધી નહીં; ફરી કોઈની કુમંગલ લાગી નહીં. આખું જીવન સ્વચ્છ નિર્મલ પસાર થઈ ગયું. દુર્ગુણ અને અનીતિ તરફ એમને એટલો બધો તિગ્રહાર હતો કે તેણે લોકો સાથે તેઓ બળા ન શકતા પરંતુ તેમનો લેશ માત્ર પશ્ચિય પણ સહન ન કરી શકતા. વ્યવહારમાં પણ પછીથી એવા કોઈ માણસના મંઁધમાં પ્રથમ આવવાનું થયું ત્યારે એ માણસના દુઃખચારની વાત બાજીતા આખો દિવસ તેમનું સખત માથું દુખવા આવ્યું હતું અને તે માણસનું મોઢું પણ ફરીથી જેવું ગમ્યું નહોતું કેમલ મગજ ઉપર, સામાન્ય રીતે, આવીજ અસર શરૂઆતમાં થાય છે એવો ધણાને અનુભવ હતો.

રણજીતરામભાઈનો અભ્યાસ સહજ રીતે પુરો થઈ ગયો. સ્થવરી અનુકૂલતા હતી. વ્યવહારનો બોલો માથે પડ્યો નહોતો અને બજારમાં પણ હોશીઆર હતા એટલે કે વિન નડ્યું નહીં, જોકે મહેનત કરવાની તેમને ટેવ નહોતી એટલે તેમના જેવી શક્તિવાળો માણસ મહેનતથી તો કામ પ્રથમ વર્ગમાં આવે તેમ તેમના મગધમાં બન્યું નહીં આવી મહેનત ન ઉઠાવી શકાય તેવી તેમની શરીરમંપતિ પણ હતી તે વાત લક્ષમાં રાખવાની છે. તદ્દન ખાત્માવસ્થાથીજ તેમનું શરીર નિર્બલ હતું, હાડ મોટા હતા પરંતુ રધિર અને માસ નહોંજ. ઇ. સ. ૧૯૦૮ માં ભાવનગરમાં નિવાસ કરી રહ્યા અને ત્યાં પાણી માફક આવ્યા પછીથી તેમની પ્રકૃતિ સપુર્ણ સુધરી એમ કહી શકાય. તોપણ અસહ્યથીજ શરીર નિર્બલ હતું એટલે તેમનું શરીર પહેલવાન જેવું તો બન્યું નહોંજ, મને બગબર યાદ છે કે બારે મે તેમને પ્રથમ જોયા ત્યારે મને લાગ્યું કે રણજીતરામભાઈ તો સાહિત્યમાં જીવે છે અને એ વાત તેમનો પરિચય વધતા કહી ત્યારે હમીને સ્વીકારી લીધી.

અભ્યાસ પુરો થયા પછીથી શું કરવું તેની ચિંતા થયા માડી. એક વરસ તો 'ફેલો' તરીકે રહ્યા. ઉમરેઠ ખાનગી મુલમાં જગ્યા ખાલી હતી ત્યાં અરજ કરી અને તે સ્વીકારાય તેથી ઇ. સ. ૧૯૦૫ ના એપ્રિલથી માડી લગભગ છ આઠ માસ ત્યાં હેડમાસ્ટર તરીકે કામ કર્યું તેમનો કંઈ ધીમે હતો તેમજ શીખવવાની શક્તિ ખામીવાળી હતી એવો તેમનો ખોતાનો અભિપ્રાય હતો તેથી આ સ્થલ છોડ્યા પછીથી સિદ્ધક તરીકે રહેવા તેમણે ક્યાંય ઇચ્છા કરી નહીં. છેલ્લા વરસોમાં બ્યારે ભાવનગરના

દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થીલવનમા રહેવાનો તેમનો વિચાર થયો ત્યારે પણ ચોતાની ઉપલી બે ખાગી બાબત ઠણાજ કરતા. તેમના પિતાની મરજી-ખી. એ; યથા પછીથી સરકારી નોકરીમાં તેઓ જોડાય તેવી હતી, પરંતુ તેવો યોગ આવ્યો નહોતો અને રા. મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટની લલામણથી ઇ. સ. ૧૯૦૫માં ગજ્જરસાહેબના સંકેટરી તરીકે રહ્યા. ઇ. સ. ૧૯૦૫ ના જુન માસમા પ્રથમ સાહિત્ય પરિષદ મળી એ અગાઉ રણજીતરામભાઈ ઘણા સાક્ષરોની સાથે પત્રવ્યવહાર રાખતા. રા. મણિભાઈ માથે પણ તેમને પત્રવ્યવહાર હતો જે ઉપરથી તેમની પ્રીતિ સંપાદન કરી હતી. મેં સૌ પહેલા રણજીતરામભાઈનું નામ અને પત્રો ભાવનગરમાં મણિભાઈને ત્યાં જોયા તેમના મોતીના ઘણા જેવા સ્વચ્છ અક્ષરો અને તેવું જ ઉચ્ચ લખાણ મી પહેલું જોયલું તે હજી સ્મરણમા છે. પ્રથમ સાહિત્ય પરિષદની યોજનાથી માંડી પૂર્ણાહુતિ સુધી તેમનીજ મહેનત હતી એ સૌને દેખાય તેવું હતું. તેમને માટે જે સારો વિચાર મણીભાઈને હતો તેમા આ પ્રત્યક્ષ અનુભવથી વધારો થયો અને ગજ્જરસાહેબને ત્યાં તેમને માટે ખાસ લલામણ કરી. ગજ્જરસાહેબ સાથેના પરિચયથી રણજીતરામભાઈના જીવનમાં ઘણા ફેરફારો થયા અને તેની સારી અસર કાયમ સુધી રહી. ગજ્જરસાહેબની વિદ્વતા, લઘ્ય કદપનાઓને મૂર્તસ્વરૂપ આપવાની અસાધારણ ખત અને સૌથી વિશેષ તેમની ઉદારતા અને ત્યાગવ્રતિ, એનાથી એમના જીવનમાં ઘણા નવા મંરકારો રોપાયા અને આમરણાત એમના ઝાણી રહ્યાનું કહેતા. સાહેબરામની વાર્તામાં ભેરવતાથ શેઠનું પાત્ર ગજ્જરસાહેબ ઉપરથી યોગ્યત્વ સહુ ઊર્ધ્વ જાણી શકે તેમ છે, જો કે તે અંપૂર્ણ તો નથીજ.

ગજ્જરસાહેબ સાથેના નિવાસ પ્રમંગે તેમને સ્વ. ગોવર્ધનરામભાઈ સાથે પણ સંબંધ થયો. ૧૯૦૭ નાં જાન્યુઆરીમાં ગોવર્ધનરામ ગજ્જરસાહેબના અંગલાગાજ અવસાન પામ્યા તે વખતે રણજીતરામભાઈ પણ હાજર હતા. ગોવર્ધનરામભાઈની હવાતીમાં અને અવસાન પછીથી તેમનું જીવનચરિત્ર રણજીતરામભાઈને હાથે લખાવી તૈયાર કરાવવા ગજ્જરસાહેબને આગ્રહ રહ્યા કરતો, પરંતુ તેમ બની શક્યું નહોતું. જીવનચરિત્ર લખવા જેટલો નિકટ પરિચય ગોવર્ધનરામભાઈ સાથે તેમના મરણને લીધે થઈ ન શક્યો તે એક કારણથી પણ રણજીતરામભાઈએ એ કામ શરૂ કરેલ નહોતું.

ગજ્જરસાહેબને ત્યાં એકજ પ્રકારનું કામ નહોતું. રણુચ્છત્રામભાષાની હાજરીની તેમને વારંવાર જરૂર પડતી તેથી રહેવાનું પણ તેમની સાથેજ રાખ્યું હતું. કેટલાક મહીના ગીરગામ બેકરોડ ઉપર એક ઉંચા માળામાં પાંચમે મળ્લે તેઓ રહેતા પરંતુ વાલકેશ્વર જેટલે જવાબાવવાની મુશ્કેલી પડવાથી થોડા દિવસ પછી એ ઘર કાઢી નાખ્યું અને સદકુટુંબ ગજ્જરસાહેબ સાથે જઈ રહ્યા. ગજ્જરસાહેબ જેવી પ્રકૃતિના માણસની સેવા હિંદાવતી અને તેમાં સંતોષ આપવો એ કામ સામાન્ય વાત નહોતી—રાત્રે બાર વાગે કે બે વાગે ગમે ત્યારે તેમને નવો વિચાર સુઝે એટલે ઉધમાંથી પણ રણુચ્છત્રામભાષાને ઉઠાડી નોંધ લેવાપડતો. આ સ્થિતિમાં બીજો માણસ, ઓછા અનુભવવાળો અથવા જલદ પ્રકૃતિવાળો, લાલુ ખેંચી શકે નહીં. પરંતુ રણુચ્છત્રામભાષાએ એ સ્થિતિ બે અઢી વરસ ચલાવી અને ગજ્જરસાહેબ સાથે તેમને ત્યાંથી છુટા થયા છતાં હમેશનો મંબંધ જળાવી રાખ્યો. ગજ્જરસાહેબની ઉદારતાની પણ હદ નહોતી. જુવાન રણુચ્છત્રામભાષા ઉપર તેમને ગાઢ પ્રીતિ હતી. પોતાના નોકર તરીકે તેમના તરફ દ્રષ્ટિ નહોતી. તેમના અમત્યના કામકાજમાં રણુચ્છત્રામભાષા ભાવનગર હતા ત્યારે અને પછીથી મુખ્ય હતા ત્યારે પણ તેમની એક મિત્રતરીકે સલાહ લેતા. તેમના મિત્રો કે મંબંધીઓમાં વીખવાદ હોયો થતો તેમાં રણુચ્છત્રામભાષાને પણ મધ્યસ્થ રાખતા એની મને જાતમાહિતી છે. રણુચ્છત્રામભાષાએ ગજ્જરસાહેબનો સંબંધ છોડ્યા પછીથી નવદસ વરસ બીજે રથલે ગાળ્યાં પરંતુ એમ કહેતા કે મેં જેવી ત્યાં નિરંતર સરસ્વતીની ઉપાસના થતી જોઈ હતી તેવી ફરીથી ક્યાંય જોઈ નથી.

૪. સ, ૧૯૦૭ ના સપ્ટેમ્બરમાં તેઓ મુંબાઈ હતા ત્યારે બીજી સાહિત્ય પરિષદ ભરાઈ; તેના મંત્રી તરીકે ભાઈ આંબરીઆ તથા હાકોરસાલ હરીલાલ દેમાઈ સાથે તેમણે પોતેજ કામ કર્યું હતું. યાદી ધડવાથી માડીને તેમણે પોતેજ ઘણી મહેનત લીધી હતી. નિર્બંધ લખવાનો અવકાશ તેમને નહોતો મળ્યો તેથી પ્રથમ પરિષદમાં જેમ લોકગીતનો લેખ વાંચેલો તેમ આ પરિષદમાં તેઓ કે' લખી શક્યા નહીં. પરંતુ તેમની સ્થિતિ બદલાતી જતી હતી—પરિષદ સંબંધે તેમને સતત ઉલ્લેખ કરવો પડતો. એ નવી મંસ્થામાં રસ ઉત્પન્ન કરવા માટે અનેક સાક્ષરો અને શૃદ્ધસ્થો સાથે આનગી મંબંધે તેમજ મંત્રી તરીકે તેમને પત્રવ્યવહાર કરવો પડતો. લેખો

માટે ધણાઓ પાસે માગણી કરવી પડતી. પોતાને એમ લાગે કે અમુક વિષય ઉપર ગુજરાતી સાહિત્યમાં કાષ્ઠલખાણ નથી તો તે વિષયના અગ્રેજી પુસ્તકો મેળવી લેખક પાસે લેખ તૈયાર કરાવતા સાહિત્ય પરિષદની સરથાને તેમના જીવનથી હું જુદી નથી પાડી શકતો. એ સરથાને ઉભી કરીનેજ અટક્યા નહીં પરંતુ તે ચાલુ રહે, દેશના અનેક સાક્ષરો અને પ્રસિદ્ધ પુરુષો તેમજ સામાન્ય વર્ગ તેમાં ભાગ લે, તે બળવાન સંસ્થા બને, ગુજરાતની ભાવિ પ્રજાને દોરનાર નીવડે, ગુજરાતનું ગૌરવ વધારે, એવા બધા પ્રયત્નો તેમજે આખી જીદગી સુધી કર્યાજ. સાહિત્ય પરિષદને તેમના વિચારોમાં હમેશ અગ્રસ્થાન હતું તે સરથાને માટે કંડણ વાક્ય બોલનાર મને તે હોય તોપણ સહન ન કરી શકતા હુંકમાં, પરિપદ ઉપર તેમને ગાઢ મમતા હતી, અને તેના વિના તે આજ સુતી છે તે પણ દેખાય છે

રણજીતરામભાઈ ધાં સ ૧૯૦૮ ના એપ્રિલ માસમાં મુબઇ છોડી ભાવનગર રા. રા. પ્રભાસકર દલપતરામ પટ્ટણી પાસે રહ્યા. મુબઇમાં ભરાયલી ખીજ સાહિત્ય પરિષદને પ્રસંગે રા. રા. વિશ્વનાથ પ્રભુરામ વૈદ્ય-જેએ વ્યવસ્થાપક મહાજના પ્રમુખ હતા-અને તેમનો પરિચય થયો. તેમણે પટ્ટણીસાહેબને સારા માથ્યમની જરૂર છે એમ જાણના રણજીતરામભાઈની ભલામણ કરી. રણજીતરામભાઈ રહ્યા એ વખતે ભાવનગર-રાજ્યના કેળવણી ખાતામાં એક જમાં ખાસી હતી અને તે ઉપરજ તેમની નીમણૂક થશે એમ લાગતું હતું; પરંતુ પટ્ટણીસાહેબે બહુ થોડી મુદતમાં રણજીતરામભાઈની યોગ્યતા જોઈ લીધેલી હોવી જોઈએ જેથી પોતાનું બધું ખાનગી કામકાજ તેમને સોંપી પાસેજ રાખ્યા.

રણજીતરામભાઈના જીવનમાં ભાવનગરના નિવાસને ઘણું મહત્ત્વનું સ્થાન મળે છે. તેઓ પોતે ભાવનગરથી થયેલા ફાયદાઓનું અનેક વખત વર્ણન કરતા. પ્રથમ તેમની પ્રકૃતિ-જે હમેશા સિધિય ગ્રહેતી તે-સાના નિવાસથી ઘણી સુધરી. હાડકાના માળખા જેવા સરીરમાં બહુ માસ તો ન ભરાયું પણ દહતા તો લોહાની આવી હતી. માઇલોના માઇલો સુધી લેશ વિસાગો ખાધા સિવાય રખડવાની-ફરવાની તેમનામાં શુદ્ધિ હોને એમ ક્રોધ ઉપરથી જોનાર કહી શકે તેમ નહોતું, પરંતુ તેઓ તેમ ફરી શકતા અને તે ભાવનગર રહ્યા પડીથીજ.

ભાવનગર આવ્યા અગાઉ તેમનું માનસિક બધારણ અમુક રીતે દ્રઢ બંધાયેલું નહોતું. તાજા કોલેજ જીવનમાંથી છુટી વ્યવહારમાં પડ્યા અને

પ્રવૃત્તિનો ઓળે માથે એટલો ગહેવા માગ્યો કે ગભીર વિચિત્રોનો અભ્યાસ કે ચિંતન કરવા અવકાશ નહોતો મળ્યો. સુધાગના પવનની સામાન્ય છાપ જેવી પડે છે તેવી ભાવનગર આવ્યા અગાઉ તેમના ઉપર હતી, જે મંસ્કારી લેવા અભ્યાસ અને અવકાશ ભાવનગરમાં મળ્યા. અહીં ભાવનગરમાં તેમણે પોતાને યોગ્ય વાતાવરણ જમાવ્યું હતું સહજ પણ માહિત્યમાં રમ લેનાર માણસો સાથે પરિચયમાં આવતા અને તેમના વિદ્વતા કે અનુભવ બીજાઓને ઉપયોગી થાય તેવો પ્રયાસ કરતા મહુવાનિવાસી કવિ શ્રીભોવન પ્રેમશંકર તથા હજોર્જિવંદ પ્રેમશંકરનો મનઃ અહીંજ બંધાયો. રા. દેવશંકર વૈકુંઠ ભટ્ટ જેમને ઇતિહાસનો, જુની વાર્તાઓનો તથા ગીતો વગેરેનો જોખ છે તેમનો પણ પરિચય થયો. ગ. રા. માનશંકર પીતાબર-દાસ મટૌતા જેઓ એક માગ લેખક તથા અભ્યાસી છે તેમનું પણ જોખખાણું કર્યું. આ ઉપરાંત પ્રોફેસર ચિંતરાય મહેતા તથા રા. નગેશંકર દવે જેઓ તેમની નજીકમાંજ ગહેતા તેમની માથે પણ તેઓ બેઠાના. તેમણે પોતે સાહિત્યની અનેક પ્રકારે મન આધરી હતી અને તેમાં મૌની સહાય ધણીજ ભાવપૂર્વક રસીકારના. બીજાઓ જે જે વિષયમાં નિપજાત હોય તે તે વિષય ઉપર લખે તેવી યોજનાઓ કરતા.

ભાવનગરની બાર્ડન લાયબ્રેરી સમૃદ્ધ છે—તેનો જુના પુસ્તકોનો તથા સંપૂર્ણ પુસ્તકોનો મંચ હોવા તેમણે અવકાશ મેળવ્યો હતો. કોલેજ લાયબ્રેરીમાંથી પણ વારંવાર પુસ્તકો મંગાવતા. આ ઉપરાંત પટ્ટણીમાહેબની પોતાની લાયબ્રેરી તેમણે આખી તપાસી હતી. તેમાં અનેક નીન પુસ્તકો તેમણે પોતેજ મંગાવ્યા હતા. આ બાબતમાં પટ્ટણીમાહેબની એમને એટલી બધી આનુકૂળતા હતી કે કોઈ પણ નીન પુસ્તક તેમને યોગ્ય લાગે તે ખુશીથી મંગાવતા. અગ્રેજી માસિકો માહિત્યના, કથાના, ચિત્રના, બાબકો-પયોગી—અનેક જાતના પુસ્તકો અને માસિકો તેઓ અહીં મેળવી શકતા અને તેમનો અભ્યાસ કરતા. એક માગ વિદ્યાને એક વખત વાનગીનમાં કરેલી વાન બચાવે છે કે હાલ સાદારોમાં રજીસ્ટ્રારમલાઈ જેવો વર્તમાન સાહિત્યનો સર્વદેશી વાચક કે અભ્યાસક કોઈ છે નહોતો.

ભાવનગરમાં તેઓ ગ્લા ત્યારપછી લગલગ એકેક વરસ પછી તેમણે એક એવા ગૃહસ્થની જોખખાણું કરી અને મંચ જમાવ્યો કે જેવો મનઃ તેમને બીજા કોઈ માથે હતો તેમ મને ખબર નથી. પ્રો. તૃસિદપ્રનાદ કાલિદાસ એ વખતમાં કોલેજના પ્રોફેસર હતા પરંતુ તેઓ મુક્ત મનાતાન-

ધર્મી અને નયુરામશર્માના શિષ્ય હોવાથી તેમના સમાગમમા આવતા રણુજીતરામભાઈને મંગેય થતો ઇ સ ૧૯૧૦ ના વરસમા દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થીભરન નામની ગ્રંથાની ગ્રાપના થયા અગાઉ એ મરથા વીરો પટ્ટણીસાહેબ સાથે અનેક વખત ચર્ચા ચાલતી—શરઆવમા કયા ધોરણ ઉપર સગ્રા શરુ કરવી એ પણ તેમની સાથેજ ચોક્કસ થયુ હતુ આ ભવન મળવેજ ચર્ચા ચલાવના એક પ્રમગે ભાઈ નૃસિંહપ્રમાદ રણુજીતરામ-ભાઈને ઘેર આવી ચડયા અને ત્યા કંવાકો સુધી કેળવણીવિષયક સરથા કેવી હોવી જોઈએ એ બામત વાતચીત ચાલી માટે ભાઈ નૃસિંહપ્રમાદ ગયા પછીથી રણુજીતરામભાઈએ કહ્યુ કે આ ગ્રહગ્રમા આટલી બધી વિચારની ઉદાન્તા હશે એમ હું માનતો નહોતો

ઇ સ ૧૯૧૦ ના ડીસેમ્બરમા ભવન મ્યપાયુ અને તેમા રણુજીતરામ-ભાઈએ ઇતિહાસ ક્ષીપવનાનુ માથે લીધુ આ શિક્ષણ લાખી મુદત આપી ન શકાયુ કારણ કે ૧૯૧૨ ના ડીસેમ્બરમા પટ્ટણીસાહેબ મુળર્ધ ગયા તેમની માથે તેમણે પણ ભાવનગર હમેશ માટે છોડ્યુ.

ભાવનગર છોડ્યા પછીથી ભાઈ નૃસિંહપ્રમાદ સાથે તેમણે ભવન સમયે પત્ર-વ્યવહાર ચાલુ રાખ્યો. ભવનને તેમના વિચારોમા હમેશ પ્રથમ ગ્રાન હતુ અને એક સામાન્ય જોડીગમાથી વધીને તે મોટી સગ્રા થાય તેવા તેમના સ્વપ્નો સાચા પડ્યા છે તે જોના તેઓ હાલ હયાત નથી, પરંતુ ભવનના અચાનકે અત્યારે પણ માને છે કે રણુજીતરામભાઈનો આત્મા હમેશા તે મગ્રમા હાજર છે

ભાવનગરમા એમનો સસાર બહુ સુખરૂપ હતો. કૌલેજ પાસેના એક એકાત વિદ્યાળ ઘરમા તેઓ રહેતા તેમનુ મહાન માહિત્યની સેવા કરનાર કે ગાજડીય અથવા શિક્ષણશાસ્ત્રમા ગ્મ સેનાર ગૃહસ્થોનુ વિશ્રામસ્થાન હતું. જે બધા વગેરે તેઓ ભાવનગરમા રહ્યા તેમા એક એ વખતજ મહીનો પદર દિવસ તેઓ ભાવનગરથી અમરાવાદ ગયા હતા. આજે દસ બાર વગેરે એ દિવસો હું ફરી સ્મરણમા લાવુ છુ રાત્રે સ્થાનનીમા મનોહર ગ્રોવના કિનારા તરફ, વિશાળ બાગમા કે ખાનની પાછળના મેદાનમા તેઓ એક એ મિત્રો માથે ફરતા મંડળ જનમુ હોય ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે વાત તેજ કરતા. વિશ્વ મામાજક સુધારણાનો હોય, સાહિત્ય-પ્રવર્તનો હોય, ચાલુ શિક્ષણપદ્ધતિનો અથવા દેશી ગાન્યોનો હોય, પણ તેઓજ મુખ્ય વક્તા હોય

કવિ નાનાલાલ રણજીતરામભાઈના માઠ રનેલી હતા. તેમની કવિતા નવીન કવિતા તરીકે આદર પામી હાલ દરેક યુવાનોમાં વંચાય છે, તેની શરચાન રણજીતરામભાઈના જમાનાથી થયેલી. અમદાવાદમાં તેઓ હતા તે વખતે એક દિવસ ફરવા જતા પ્રાર્થનાસભાજનો પટ્ટાવાજો “ગાનમુધા” વેચતો હતો. રણજીતરામભાઈએ તે જોયું અને વેચાતું લીધું. એ અંક ૧૮૯૮ ના મામતી રીમેબર ૧૮૯૯ ના માર્ચમાં લગભગ બેઠા પડેલો હતો. તેમાં ‘વનંતોત્સવ’ છપાયું હતું. રણજીતરામભાઈએ એ આખું જોયું અને પટ્ટાવાજો પામેથી મળ્યા તેટલા બીજાન અંકો પણ ખરીદ્યા થોડા જ તે કાવ્યધ્યાનપૂર્વક વાંચ્યું, અને તેની અંદર તેમને અનેક આકર્ષક અંગો જણાયા. ‘વનંતોત્સવ’ ઉપર એમણે મો પહોલી દીકા લખેલી, અને કે તે અધૂરીજ રહેલી. તે “સાહિત્ય” માસિકમાં કટકે કટકે છપાયેલી છે. મૂલ નિમઘ સુગત કાવ્યરથ મંડળ સમક્ષ ભાવજીરૂપે વાંચ્યો હતો.

આ વખતથીજ તેમને મુજગાતી વાચવા તરફ વિશેષ આકર્ષણ થયું. નાનપણથીજ પોતાના ઘરમાં પ્રાચીન કાવ્યમાવાના પુસ્તકો હતા તે વાચવાનો તો તેમને ગોખ હતો, પરંતુ આધુનિક ગ્રંથોમાં સાહિત્ય તો એમણે કોશિશમાં દાખલ થઈનેજ વાચવા માંડ્યું. તેમનો ઉદ્દેશ ધણો હતો. સારા સાગ કાવ્યો નોધી લેના. એની એક આખી નોટબુક હાલ પણ મારી પાસે પડી છે; જેમાં ગ. મણિભાઈર ગ્લન્ટ બ્રાન્ની કુખ્યાધ્ય કવિનાઓ અવગ્રહ અક્ષરે લખેલી છે. રા. અમરીઆ ‘કાવ્યમાધુર્ય’ જેવો મઝલ પ્રકર કરે છે એ વાત તેમના જાણવામાં આવી ત્યારે પોતે એકી કરેલ કવિનાનો સમૂહ તેમને આપ્યો એમ તેમના કહેવા ઉપરથી માગ મન ઉપર છાપ રહેલી છે.

ગ. મ. નાનાલાલ કવિ ભાવનગરમાં વારંવાર આવતા કારણ કે રા. મણિભાઈ સાથે તેમને ધણો મનેહ હતો. છતાંરે મણિભાઈને ત્યાં હોય પણ આજો દિવસ હંગાફરવાનું રણજીતરામભાઈ માથે. એ બે જાણેનાં મેળ કે અદ્ભુત હતો. કવિના જેવો પ્રવિણાચાળી પુરુષની રણજીતરામભાઈને પુરી કદર હતી અને તેમના લેખો માટે પક્ષપાત હતો. કવિ પણ ખરા મિત્રભાવથી દરેક લેખ તેમને જેવા અને સુધારવા મોકલી આપતા. રણજીતરામભાઈના હાથથી ઉભી થયેલી સાહિત્ય પરિપક્વતા અધિવેશન રાજકોટમાં ઈ. સ. ૧૯૦૯ માં અગાઉના કોષ્ટકપણ આધવેશન કરતા વધારે વિશાળ ધોરણ ઉપર થયું. તેના એક મની રા. જયવંતરાય દાદોડ હતા.

તેમણે પગિહ માટે ફોર્સ લીની હતી અને પગિહને ફોલ્ડમદ કરવા તેમણે
સ્થળે સ્થળે ભાષણો કર્યા હતા ભાનનગરમા પગિહની એ- પેગકમીની
નીમી હતી અને તેના ખની તરીકે રણુજનગમભાઈ હતા તેમને તો પરિહ
કાષ્ટ રીતે વિજયી નીકડે એવોજ આગ્રહ ગડેતો અને તેથી તેમણે ગાહેર
સૂચનાઓ છાપાકાગ કર્યા માડી મહેજ અમાવધપણથી, ત્રીજી પગિહના
પ્રમુખ તરીકે નગમિહગવમાઈની પમગી થવી જોઈએ એમ એમ માધી
લખાયુ અને તે લખાણ ઉપર અનેક ગળના પ્રહાર થયા માડ્યા વાતા
વગણજ તદ્દન બદનાઈ ગયુ ભાવનગરની સભાએ દરખાસ્ત પસાર કરી તે
પણ જુદી દૃષ્ટિથી જોવાઈ અને જે પદ પડી ગયા રણુજનગમભાઈ ક્યા
પદમા રહેને તેની કાંઈને મકા નહોતીજ પગિહથી અનગ થનાય તેમ
નહોતુ પરિહના દરમિયાન મર્થવાદના-ગમે તેના શાશ્વા અને દીર્ઘદર્શી
દોષ-તેમને પણ રણુજનગમભાઈની ઉપયોગિના જણાવી ગજકોટમા એક
ન મમજાય તેમ મતભેદથી કરિ પગિહથી જુદા પડ્યા હતા અને તેવી
નિમ રિધિતિમા રણુજનગમભાઈએ પોતાનો ધર્મ બગમર બગવ્યો કરિ
માથે એવોજ મમથ રહ્યો અને પગિહથી પણ પોતે જુદા ન પડ્યા એ
વળને ધણી કડવી ચર્ચાઓ ચાલી હતી અને તેજ કનદના પાગપ્પામરપે
આજ પણુ દુંધાઈ પુ કરિ જેમ સાક્ષર પગિહથી દૂર જ ગયા છે.
રણુજન ગમભાઈને આ કનદ ધણોજ માનતો, પગતુ નાણી મુદને 'મગન
કાગીઆવાડીઓએ' પરિહના સુકાનને જે રીતે ચના-યુ તે વાજગી હતું
એમ લાગેતું પણ એ માન્યના થતા વગમો લીધા હતા

મરિો અમાપ મોજ અને તડકડ મની દેશનો એમ છતાં રણુજન
ગમભાઈ તમ્મની ચાદના એમને ધગીજ તેઓ રણુજનગમભાઈની ઉન્નતિ
થાય તેમ દમોષ છડજા અને તેમ મતો પણ વારવાર કરના પગિહમા
કાષ્ટ ન આપ્યુ તે ખેદની વાત છે કરિ ભાનનગમમા દોષ ત્યારે વાતોના
બજાર ચાલે ગમે મુવારી સાન દેવી કે બગમે ચાગા મુખી એમમ મેસી
ઓક પ્રકારની વાતો થાય, અનેક ચર્ચાઓ થાય તેમા કરિની પોતાની
કરિનાઓ માટે પણ બધુજ માફ માફનાં ઓ ન જોય દોષ તેમની જોડ
બનાવતા તેઓ દમો અો એમજ મ્દે "ત્યારે ગેમ માનો" રણુજનગમ
ભાઈ મા થની ખુમી બદુ મારી રીતે મમ-રતા કરિ ઓ વયમ ઉપર
તેઓ બદુ પ્રમન થના પગતુ પિમગ ન માન્યા એમ્તે તેમો મન તો
કરિી અપવ કરિના, અક્ષરમેગ ક માત્રમેગ ઉદ બધુ અરખુ હતું મને

એમ લાગેલું કે કવિની કવિતા શાસ્ત્રીય નથી એ વાતથી તેમને શોભ નથી થતો તેનું મરણ આ પિંગળનું અજ્ઞાનજ છે ગમે તેવી મનોહર કલ્પનાઓ ભરી હોય, ઉચ્ચ ભાવનાઓ હોય પરંતુ જ્યાં ગેય જ નહીં ત્યાં કવિતા તરીકે તે કંઈ રીતે સ્વીકાર્ય ? ગણુજીતરામભાઈને કવિની કવિતા માટે એટલો પક્ષપાત હતો કે બનવન્તગાય દામિત તેમને કવિતા શિષ્ય ગણતા

ભાવનગરના આ નિરામનો ઇ મ ૧૯૧૨ ના ડીસેમ્બરમા અચાનક અત આત્મો પદ્મણીમાહેમ મુમળના ગવનગની મરોનારી કાઢિસીનમા નીમાયા પદ્મણીમાહેમ ભાવનગરથી જાય ત્યાર પછી ત્યાં રહેવા રણુજીત ગમભાઈની ઇચ્છા નહોતી આગના વગમ ॥ અનુભવ અને અવરોકનથી દેહી ગળ્યો માટે તેમને તિરંગકા આવ્યો હતો માન ભાવનગરનોજ તેમણે અભ્યાસ નહોતો કર્યો દરેક રાત્રી તરફથી પ્રકટ થતા વાર્ષિક અહેસારો તેઓ ધ્યાનપૂર્વ વાચનાને બધા અહેવાલો ઉપર જાતે ટાચણુ પણ કરતા અને તેમને ખાત્રી થઈ હતી કે દેહી ગળ્યો મુધયાં સિવાય રહેના યોગ્ય નથી

પદ્મણીમાહેમે તો રણુજીતગમભાઈ સમયે શી વ્યવસ્થા કરવી તે ધારી મુ હજ હોવું જોઈએ, ગણુજીતગમભાઈએ ચાનવાનું હતું તેના આગના દિવસ મુની પોતે હવે શુ કરવા ધારે છે તે બાબત પદ્મણીમાહેમને કે તેમના ધવના બીજા માર્ગને જણ્યા મુ નહોતું પરંતુ તેજ ગમે પદ્મણીમાહેમે ગણુજીતગમભાઈને મુમળ પણ સાથેજ આવના મ્હુ ગણુજીતગમભાઈને કાઢ તૈયારી કરવાની નહોતીજ ભાવનગર જોડવુંજ હતું તેવી દેનમા બીજે વિષે સાથેજ બેઠા

ઇ સ ૧૮૧૩ થી માઠી ૧૯૧૬ ના એપ્રિલ મુધી રણુજીતરામભાઈ પદ્મણીમાહેમ સાથે ગ્લા મુમળના આરા દુકા નિરાસમા તેમણે ધણુ કામ કર્યું પગિપકર અભ્યાસ વિના કોઈ લેખ લખવા તેઓ પ્રવૃત્ત ન થતા મુમળમા ગ્લા પછી તેમણે લેખો લખવા માંડ્યા મુજર સત્તામા ભાણે આપના માંડ્યા પુના અને મદામચેશગમા રહેવાનું થતું ત્યારે પણ ત્યાં માહિત્યની ઉપામના આદરતા પુનાની ઉકન પાનેજની લાયરેરીનો તેમજ ધાગસભાની લાયબ્રેરીનો સારો લાભ લીધો ફર્ગ્યુસન કોલેજમા શીખતા ગુજરાતી વિદ્યાર્થી સાથે તેઓ બેગાતા ઐતિહાસિક નોટ્સ તેમણે આ વખતે તૈયાર કરી કારણ કે તેઓ ભાવનગરમા હતા ત્યારથી ઇતિહાસનું એક પ્રમાણમૂલ પુસ્તક બકાર પાડના ઇચ્છતા હતા પરંતુ જોઈએ તેટલા

સાધનો ત્યા મળ્યા નહોતા તાત્રેઓ, અને શિનારેમોમાની અગત્યની સામગ્રી તેમણે ઘણી મહેનતથી નકલ કરી ઉતારી લીધી એ સામગ્રીનો ઉપયોગ તેમના હાથથી યના વારો આવ્યો નહોતો હાન ફાર્મસ સભાએ વિદ્યાર્થી તે બધી નોટ્સ ખરીદી લીધેલી છે

ઇતિહાસ ઉપગત તેમણે હોંદુમ્યાનની સ્ત્રી કવિઓ ઉપર પુસ્તક લખવા ધાર્યું હતું સરકૃત, હર્દુ, બગાળી મરાઠી સ્ત્રી કવિઓની માહિતી તેમણે મેળવી હતી તે કટકે કટકે લખરૂપે 'વમત મા પ્રસિદ્ધ કરાની હતી

પરંતુ તેમને ખરેખરો શોખ તા વાર્તા-નવનકયાનો હતો તેમણે જીવાનીથી એક સારી નવલકથા લખના ધારેલું હાન તેમની જ નોટા પડી છે તેમા અનેક વાર્તાઓના જોખા તૈયાર કરેલા છે પ્રાર્થની લોંગી, કોઇનુ પાનું અને કોઇના ચાર પાના લખેન છે એ બધી વાતો અપૂર્ણ જ છે માત્ર તેમણે પુનામા હતા ત્યારે "સાહેબરામ" સૌથી મોટી વાત લખવા માડી અમુક ભાગ લખાયો, પણ પછીથી અધુરો રહ્યો, અને કદી તે ભાગ પુરો ન થયો એ વાર્તામા એમનો અભ્યાસ જણાઇ આવે છે પાઠ્યથી મિત્રોમા એ વાર્તા મળ્યે ચર્ચા કરવા માડી અને હું ધારુ છું ભાઇ ચક્રવર્તી કર પડ્યાએ વસ્તુ ફેરવના કહેલું ચલચત્રમાભાઇને ચોતાને પણ આખી લખાઇ છે તે રૂપમા વાર્તા પસંદ નહોતી આનતી તોપણ તે સહજ રીતેજ લખાઇ ગઈ છે એટલે હવે માઇ ફેરવવું નહોતું એવા અભિપ્રાયથી તેમણે સુધારો કરવા માડી વાળેતો "સાહેબરામ" તથા "સહીયરો"ના પાન આલેખનમા એમના પરિચયમા આવેની ઘણી વ્યક્તિઓની આછી છાપ જણાઈ આવે છે તોપણ ઉપર લખવા પ્રમાણે ભૈરવનાથ શેઠનું પાત્ર ગજગરમાહેબ ઉપરથી અને "સહીયરો"મા ગ્રા નરનારાયણનું પાત્ર ભાઇ નૃસિંહપ્રસાદ ભટ્ટ ઉપરથી યોજેલું દેખાઇ આવે છે વાર્તાના નાયક સાહેબરામની ક પના એકજ વ્યક્તિ ઉપરથી નથી ઉઠેલ પણ એયાર વ્યક્તિના ચારિત્ર્યની મેળવણી છે 'સરસ્વતીચંદ્ર'મા અનમકિશોરી અને નવીનચંદ્રનો પ્રમગ વર્ણવાયો છે એને મળતો સેનાનો પ્રમગ આવે છે તે વાત તેમને સાનતી કેટલાકે એમ પણ દસાવના મત્ત કરેલો કે આપણે ભલેના માણુમો વિદ્યાની આની હાસી કરશુ તો કન્યાઓને મેળવણી આપવા તરફ ભલેવા માણુસોનું પણ વનણુ રહેશે નહોતું તેમણે પોતે આ પ્રસંગનું કદી સમર્થન તો કરેલું નહોતું જ એમ અને ખબર છે માત્ર અનાયાસે લખાયુ છે આ મનુષ્યજાનમા એવી નિર્મલતા છે એવું અનુભવીએ

છીએ મારેજ ફેરફાર નથી કર્યો હકીકત તરીકે એક વાત જણાવવી જરૂરની છે તેઓ કહેતા કે હું બધા સાથે બેગાઉ એની પ્રકૃતિનો પહેને થીજ નહો, એટલે જીવનમાં ધરના માણસો સિવાય કોઈને જાણના કે મગવાનો પ્રમંગ સગવો આવ્યો નથી

મુબમના એમના નિનાસ દરમીઆન તેઓ મોરારજી ગોકુનદાસની નની આલીમા રહેતા ત્યા ભાઈ ચદ્રસ કર પડ્યા, કન્યાનાન મુનશી, ઈફુલાન યાસિડ અને અખાનાન જની સાથે ધણા પરિચયમાં આવ્યા ભાઈ ચદ્રસ કરે તથા રા મુનશીએ પોતાના રણજીતરામભાઈ મળ્યેના અનુભવો જુદે જુદે રથસે આપ્યા છે ભાઈ યાસિડે પણ ધર્મજના વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષના ભાણુ પ્રમંગે રણજીતરામભાઈ સમધે હાઈ. ઉદ્યારો કાઢ્યા હતા

રણજીતરામભાઈએ લખવાનું ઇ મ ૧૮૦૨ થી શરુ કરેન પ્રથમ “વમતોત્સવ” ઉપગની ટી. તથા નિકમ સવનના ૧૮ મા સૈમમાં ગુજરાતનું સામાજિક અને ધાર્મિક દર્શન જે “II” ની સદીથી ‘બુદ્ધિ-પ્રકાશ’માં કટકે કટકે પ્રસિદ્ધ થયેન છે તેમનું શાળામાં નામ રણજીતરામ હતું પગલુ કુટુમ્બમાં સૌ મણિભાઈ કહીને બોનાવતા તેથી “III” એવા એ નામના પ્રથમાક્ષરથી એ નિમધ જાહેર છે

ઉમરે ૧૧ હુકા વિવાસ દરમીઆન તેમણે લેખગીતો ધણા એમ્ડા કર્યા હતા એ વરસે દુમંગ હતો અને કાઠીઆનાક તથા ગુજરાતના અનેક નિર્ધન થયેન કુટુમ્બો આગમણથી નીકળી ઉદગનિર્વાહાય રહેમ્માં નીમ્ગી પડતા રણજીતરામભાઈના વહુ આવા સ્ત્રી પુરખોને ખાવાનું આપી ગીત ગવગવે અને ત્યારેજ લખી લે આ રીતે આ મગ્ધ પતિપત્ની બન્નેએ એકઠો કરેલો છે ધણા ગીતોની મૂન નકલ રન શાન્તામેનની લખેની છે

લાવનગરમાં તેઓ હતા ત્યારે “ઇસુનું વર્ષ ૧૯૦૮” એ નામનો લાખો લેખ તેમણે ‘બુદ્ધિપ્રકાશ’ માટે લખ્યો ગુજરાતની બધી હીન ચાલોનું અવલોકન તેમાં મ્રેલું છે એ પ્રયા ચાનુ રાખવા તેમને અભિલાષા હતી પણ પાછળથી અનેક વ્યવસાયમાં રહેનાનું ચનાથી તે નિયમસગ લખી ન શકતા અને એના નિમધોની કીમત અમુક કાન સુધીનીજ હોય છે એ વાત પણ તેઓ માનતા એમના દાખનાથી ગુજરાત વર્નાકુલન સોસાયટીએ જે મુદ્દાઓને જુદા જુદા વરસોનું અવલોકન લખવાનું કામ

સોપાન પછી ફક્ત કે' આપ્યું નથી. ગુજરાતની બધી પ્રવૃત્તિઓનું હુંકામાં દિગ્દર્શન કરાવનાર લેખ તરીકે એજ લેખ હાલ માર્ગદર્શક છે.

x x x x x

રાજકોટમાં ઇ. સ. ૧૯૦૯ માં ત્રીજી પરિષદ મળી તે વખતે સામાન્ય મંત્રીઓ તરીકે પહેલીબવાર રમણભાઈની સાથે પ્રો. આનંદશંકર અને પ્રો. દાકોર નીમાયા. ઇ. સ. ૧૯૧૨ માં વડોદરામાં ચોથી પરિષદ મળી તે વખતે ભાવનગરથી રણજીતરામભાઈ મિત્રમંડલ સાથે ત્યાં ગયા હતા. તે વખતે પરિષદના બંધારણનો ખરડો રચવામાં તેમણે ઘણો અગત્યનો ભાગ લીધો. રાજકોટમાં જે વિસંવાદ ઉભો થયો હતો તે અમુક અંશે શમ્યો હતો—જે કે કવિ તો હાજર નહોતા રહ્યા—અને પરિષદ ઘણી રીતે સફળ થઈ હતી.

પાંચમી પરિષદ ઇ. સ. ૧૯૧૫ ના મે માસમાં મુરતમાં ભરાઈ. આ પ્રસંગે રણજીતરામભાઈએ ઘણું કામ કર્યું પરિષદના રચાનિક મંત્રીઓમાં ભાઈ મનદરરામનો ઉલ્લેખ ઘણોજ હતો અને તેથી પરિષદ વિજયી નીવડી. પરંતુ રણજીતરામભાઈએ પણ ખાસ એક માસની રજા પરિષદ મારેજ લીધી હતી. અને પરિષદ સંબંધનો ઘણો ભાર પોતાને માથે લીધો હતો.*

વાડીલાલ મોતીલાલ શાહ

(જયપલ્લ અને વિદ્યાભ્યાસ)

વા. મો. શાહના વડીલો મૂળ તો અમદાવાદના જ રહીય હતા, પરંતુ ખેતી અને ધીરધારના ધંધાને ખિલવવા માટે તેઓ ત્યાંથી પાંચ દેશ દૂર આવેલા વિસલપુર નામનાં ગામમાં જઈ રહ્યા હતા. તેમના પિતાની યુવાનીના સમયે જ એ વિસલપુરની નજીકમાં જ વહેતી સાબરમતીમાં જળકે પૂર આવવાથી આમપાસનાં ઘણા ગામો માથે એ ગામ પણ તથાઈ જઈ પાયમાલ થઈ ગયું અને તેથી એ કુટુંબની માલેકોની જમીન, મિલકત તથા વ્યાપારને અંગેની ઉધણણી એ સઘળું એ જળપ્રલયનો ભોગ થઈ પડ્યું અને પરિણામે જીવનની તડકીઝાવડીના વમળનો અનુભવ લેવાનો પ્રમંગ એ કુટુંબને આવ્યો. લગભગ એ અરસામાં જ ૧૮૭૮ ના જીતાર્ધની અગિયારમી તારીખે વાડીલાલ શાહનો જન્મ તેના મોસાળમાં વિરમગામ મુકામે થયો હતો અને નાનપણમાં ઘણે ભાગે તેઓ ત્યાં જ રહેતા હતા—માત્ર ગુજરાતી અભ્યાસ માટે ઘોડાં વર્ષ તેમના પિતાશ્રીની સાથે રહેવા પામ્યા હતા. ગુજરાતી છઠ્ઠું ધોરણ એમણે વિરમગામમાં જ પસાર કર્યો પણ અંગ્રેજી પાંચ ધોરણનો અભ્યાસ પણ ત્યાં જ કરવામાં આવ્યો હતો, કારણ કે વિરમગામમાં એ મમયે પાસ જ ધોરણ શિખવાના હતાં. એટલે આગળ અભ્યાસ કરવા માટે ઔદ વર્ષની નાની વયે એ યુવાન વિદ્યાર્થી એકલો અમદાવાદ જઈ રહ્યો અને ‘ખાનગી ટ્યુશન’ માંથી કરાતી આવદાની વડે પોતાનું ગુજરાત ચલાવી રહ્યો હતો. એ મમયે ન્યુ ઇંગ્લીશ સ્કૂલ પૂર્ણ અહોજવાલીમાં હતી. તેના મુખ્યશિક્ષક તથા વર્ગશિક્ષકની એ યુવક પર એટલી તો કૃપાદષ્ટિ હતી કે તે જોઈને છટ્ટા તેમજ સાતમાં ધોરણના ઘણાખરા વિદ્યાર્થીઓ તો તેની પાસે શિખવા માટે આવવા લાગ્યા, જેને પરિણામે લખતરની સાથે સાથે દ્રવ્યોપાર્જન રૂપી માસિક આમદાની વધવા તેણે પોતાનાં માતાપિતા તથા બેંધુઓને તેમના મૂળ વનનમાં પુનઃ આવી વસવાને બોલાવી લીધાં. તાત્પર્ય એટલું જ કે વાડીલાલ શાહના જાહેર જીવનમાં સ્વાશ્રય રૂપી સદાયે જે અનોખો પાદ ભજવ્યો છે તેનો પ.કે આવી રીતે તેના વિદ્યાર્થીજીવન દરમ્યાન નંખાયો દેનો.

(બહેર જીવનની ચરચા અને ‘નેનલિનેન્સ’)

વાડીલાલ શાહે બહેર નિદગીની ચરચાન ખડું કહીએ

જૈન ધર્મ નામના ધર્મપથના એક અભ્યાસક તેમજ સુધારક તંત્રિ કરી
 હતી તેમના કૌલેજ જીવન દરમ્યાન એક દિવસે ગુજરાતના પાટનગર
 અમદાવાદમાં ખલાત સપ્રદાયના હિતસાહી મુનશ્રી જગનમલજી ગ્રામીએ
 એ સમયના વર્તમાન જૈનોની મંકુચિત વૃત્તિ અને સમાજમાં ચાલી રહેલા
 અધો માટે તેમના દિલમાં જળદળી રહેલી બળતગ એ યુવાન વાડીના
 સમક્ષ કાઢીને બળખળતા શબ્દોમાં તેમનો બળાપો રજુ કર્યો, જેને પશ્ચિ-
 મીએ વા મો શાહને જૈન સમાજમાં ઉદારચિત્ત વિચારોનો ટેનાવો તેમજ
 પ્રચાર કરવાના હિત્ય આશયથી એક મામિકપત્ર પ્રકાશનાની ખાએશ
 થઈ આની અને તે માટેની મજુરી પણ તેમના વડીન પાસે માગી
 પરંતુ કૌલેજ જીવન દરમ્યાન વિદ્યાભ્યાસ કરતા સાથે માથે જાહેર
 જિંદગીમાં પડવા દેવાનું તેઓથીને વાધાભર્યું લાગ્યું એટલે તેમના પિતા
 શ્રીના સપાદકપણા નીચે એક માસિક પત્ર શરૂ કરવામાં આવ્યું અને
 જેને હજુ આજે પણ જૈનો તો ઠીક, પરંતુ મધ્યમાન જૈનોતર વાચકો
 પણ હોશબેર યાદ કરે છે એવા ‘જૈન હિતેચ્છુ’ની શરૂઆત એ રીતે
 થઈ શરૂઆતમાં તો વાડીનાન શાહે નીતિ અને કેળવણીવિનયક લેખો
 લખાયા તેમની કલમની અજમાયશ કરી જોઈ અને તેમના પિતાએ
 શાસ્ત્રીય વિભાગ મહાળી લીધો હતો સહગત વાડીનાને એ સમયના અનેક
 લખાણો માટે ધારણ કરેલા ગ્રંથાથે તખ્તનુંસો માહેના ‘ગ્યાનક એફેટર’
 તથા ‘મમયધર્મ’ ને તો ‘જૈનહિતેચ્છુ’ના રસમગ્ન વાચક લાગ્યે જ બૂલી
 શમ્યા હશે એ મામિકનું સચાવન એ પિતાપુત્રની બેડલીએ શરૂઆતમાં
 તો અત્યંત શાત શૈલીએ ચનાવવાનું ગમ્યું હતું, છતાં પણ ટેનાયે
 શિયિનાચારીઓએ જનસમાજને તેની સામે હિંદરી મૂંવામાં કચાશ રાખી
 નહોતી અને તેને લઈને વાચનના ગ્રામ વગરના તેમજ ધર્મ નિમિત્તે
 પણ બદામ સરખીએ ખર્ચવાની ધગશ વગરના તે વખતના ગ્યાનકનામી
 જૈન વર્ગમાં એ માસિકને પગબર થતા એક દરમિયાન જેટલો ત્યાગો ગાળો
 જતો કરવો પડ્યો હતો પરંતુ એટલું તો રપટ જ છે કે જૈન સમાજમાં
 પ્રવર્તી રહેલી અધઞ્ચ તેમજ નકલિઓ સામે જ્યારે જોનવાન્યખવાનું તો
 ઠીક, પરંતુ એક હરફ વગી કાઢવા મઈ તૈયાગ નહોતું ત્યારે એ યુવાન
 વાડીનાને નિડનતાપૂર્વક અજબગજબના લખાણ રૂપી ‘ગોળા’ મનડવીને
 સારીયે જૈન આવમનું ધ્યાન ખેંચ્યું હતું અને એ રીતે અમુક અંગની
 જાગૃતિ લવસને કાગત થવાની પહેલ તેમણે કરી હતી એ સમયે

સ્થાનકવાસી જૈન કોમ છેક જ અંધારામાં હતી, કેળવણીનો સંચાર નહિ જોવો હતો અને અંધશ્રદ્ધાનું જોર અનહદ હતું, છતાં પણ એ પિતાપુત્ર તો અગ્ન્ય પ્રકારની જાહેર દિંમતથી તેમજ અનેરી વિદ્વાતભરી રીતે એ માસિકનું સંચાલન કર્યું જતા હતા. ત્યારપછી એકાદ વર્ષના ગાળા પછી હિંદી પાશ્વિક ચલાવવાની જોખમદારી પણ તેઓએ માથે લીધી હતી એટલે એ બંને પત્રોનાં સંચાલન માટે થતા નુકસાનને પહોંચી વળવા માટે શ્રીમતો તરફની મદદની દરકાર કરવાને બદલે જરૂર પૂરતું દ્રવ્યો-પાત્રોન કરવા માટે એ વાડીલાલે રંગુન જઈ દ્રવ્યપ્રાપ્તિ કરવા સાથે એ બંને પત્રોનાં સંચાલનમાં થોડી ધણી પણ ખામી આવવા દીધી નહોતી.

(‘જૈન સમાચાર’ અને એક જન્મેથી સ્થાનકવાસી જૈન કોન્ફરન્સ)

‘જૈનદિનેશ્ચુ’ના જન્મ પછી એકાદ વરસ રહીને સહગત વાડીલાલે સ્થાનકવાસી જૈનોની એક કોન્ફરન્સ સ્થાપવા માટે જુદી જુદી લેખમાળાઓ તથા તે માટેના રીતસરનો પત્રવ્યવહાર કરીને ખૂબ ઉદાપોહ કર્યો હતો. પરિણામે એ કોન્ફરન્સના જન્મ પહેલાં થોડા રોજ પર પુનાના જૈન પબ્લીક તરફથી આમંત્રણ થવાથી ‘જૈન દિનેશ્ચુ’ કાર વાડીલાલ ત્યાં ગયા હતા, ત્યાં લોકમાન્ય બાલ ગંગાધર તિળક મહાગજના શુભ હસ્તે એક જંગી મહામા તેમને માનપત્ર અને ‘પર્મ’ એનાયત કરવામાં આવ્યાં હતા અને ખુદ લોકમાન્યે એ વાડીલાલની કલમ તેમજ પ્રવૃત્તિ માટે તારીફ કરી હતી. આવા જગજગ માનને લાયક થવા માટે તેમજ લોકકલ્યાણકારી કાર્ય કર્યાં સિવાય એ પ્રકારનાં માનનો જશ ખાટી જોવા એ તાત્વિક દૃષ્ટિએ દેવું કરવા બરાબર છે એમ સમજીને તેમણે ઘેર જઈને એક હિંદી-ગુજરાતી અડવાડિક શરૂ કરવાની પોતાની પ્રતિજ્ઞાની જાહેરાત એજ સભા સમક્ષ કરી બતાવવાની હામ બીડી હતી અને વાચકવર્ગ જાણીને આશ્ચર્યમાં ગરકાવ થશે કે મોરબી મુકામે બસાયેલા સ્થા. જૈનોની કોન્ફરન્સનાં પ્રથમે અધિવેશનને રોજ એ સેનામંતવારી વાડીલાલે ‘જૈન સમાચાર’ને જન્માવ્યું હતું. પરિણામ એ આવ્યું કે ઉપતંત્રોએ કે કલાકોની મદદ વગર એકલે હાથે તેમજ એકી સાથે ત્રણ ત્રણ પત્રોનાં સંચાલનનો ભાર તેમને વહેવો પડ્યો તેથી છ વર્ષ જેવા ટૂંકા ગાળાને અંતે એ જોખમભરી પ્રવૃત્તિઓએ સહગત વાડીલાલનું શરીરબળ અને દ્રવ્યબળ એટલી હદ સુધી ચૂસી લીધું કે છેવટે નિરૂપાયે જનસમાજને થોડા સમયને માટે હેલી સલામ કરીને વા. મો. શાહે ‘જૈન સમાચાર’ને

યોગ નિદ્રામાં સુવાડી દીધું અને મગાજ સેવાનો કપરો માર્ગ પોતા માટે મુગમ કરવાને દ્રવ્યોપાજ્ઞને નિમિત્તે 'સાહિત્ય રાજ્યથી બ્રહ્મ થઈને' એ સમાજ સેવકે વ્યાપારમાં અપવાબ્યુ.

(સમાજ સુધારકને વેરો)

ત્રણ ત્રણ આખખારોના સચાલનનો ભાર વહેતા વહેતા માથે સાથ સહગત વાડીલાલે પંજળ, માળવા, કાઠિયાવાડ તથા દક્ષિણમાં છેક કોચીન સુધી પોતાના જ ખર્ચે ફરીને લોકજન્યતિ માટે તથા અદર અદરના કુમંપ અટકાવવા માટે ભાપણો આપવાને પર્યટન પણ કર્યું હતું. પંજળમાં એક સમયે હિંદુઓ અને જૈનો વચ્ચે મોટો અધડો ચાલતો હતો અને વસ્તુ-સ્થિતિ એવી ગંભીર થઈ પડી હતી કે બંને પક્ષો સામસામા નિંદાના હેન્ડબીચો પ્રતિદિન બહાર પાડતા હતા. પરંતુ એ કુમંપ અટકાવવામાં સહગત સફળ નીવડ્યા હતા એવો જ બીજો પ્રસંગ વરાડ પ્રાતની રાજ-ધાની અમરાવતીમાં બન્યો હતો ત્યાં જૈનોના બે જુદા જુદા શીરકાઓ વચ્ચે ટટો-શીમાદ ચાલતી હતી. અંધડાની એ આગ બુઝાવવાને વા. મો. શાહે એક જાહેર ભાષણ આપ્યું હતું. એ ભાષણ સાંભળીને તે સભાના પ્રમુખ સુપ્રસિદ્ધ દેશભક્ત ખાપગડે મહાશયે તેમને મધળી કોમોના શ્રેતાઓથી બનેલી એક સભા વચ્ચે માનપત્ર આપ્યું હતું એ સિવાય મુળધ, મોરબંદર, માગરોળ, વેરાવળ ઇત્યાદિ સ્થળોના મહાજનો તરફથી પણ માનપત્રો અપાયા હતા. અને તેમની સુધારકવૃત્તિ તેમજ સમાજસેવાની ધગશની કદર બૂઝવા નિમિત્તે રયા. જૈનોની કોન્ફરન્સના પંજળના અધિ-વેશન પ્રમંગે ના. મોરબી નરેશના હસ્તે એક સુવર્ણચંદ્રક તેમને એનાયત કરવામાં આવ્યો હતો. આ બધા માન મળવાના પ્રમગોમાંથી સહગતને સમાજસેવા તેમજ સંસારસુધારા માટે એવી તો અજબ પ્રેરણા મળવા પામી કે જેને લઈને સને ૧૯૧૪ પછી તો અનેકગણા જોરપૂર્વક મમા-જમાં ધર કરી ખેડેલી કન્યાવિક્રય, બાળવત્ર, પ્રદલત્ર, દુરન્યાત વૈધવ્ય જેવી અનેક બદીઓને તેમજ જૂતના વળગાડને પણ જૂલાવે એવા અગાન રૂપી 'વળગાટ' ને જડમૂળથી ઉખેડવા માટે તેઓથીએ ભગીરથ પ્રયત્નો સેવ્યા હતા ઝાલાવાડ પ્રાતમાં કન્યાવિક્રય દૂર કરવા માટે, અમુક શહેરના લોખની ખફગી વહોરી લઈને પણ તનતોડ પ્રયત્નો તેઓએ સફળતાપૂર્વક આદર્યા હતા, અને જૈન સાધુઓનો સડો દૂર કરવાને તેમણે આરબેવા

જોખમભર્યા પ્રયાસોને પરિણામે તેમને સેકડો માણસોના શત્રુ પણ બનતુ પડ્યુ હતું અને પરિણામે ધણુ સદન કરતુ પડ્યુ હતું પરંતુ આખર સુધી પોતાના સિદ્ધાંતને ચુસ્તપણે વળગી રહેનાના અજબ યુરોને લઇને છેવટે સાધુઓ પૈખીના સુઝ વિભાગે તેમના તરફ મપૂર્ણ માનની લાગણી દર્શાવવા માડી હતી અને કચ્છમાં પહેલ વહેલી 'સાધુ પરિવહ' પણ તેમના જ ઉપદેશને પરિણામે ભરાવા પામી હતી એ પરિવહમાં સાધુવર્ગે વાડીનાલ શાહને 'જૈન માધુઓમાં નવુ લોહી રેલનાર ઉપકારી યુરુપ' તરીકે ઓળખાવી તેમનો આભાર માનવાનો દરાર પણ કર્યો હતો ત્યારબાદ માગવાડી સાધુઓએ પણ 'સાધુ પરિવહ' ભરીને સગરન માટે શુભ પ્રયાસો કર્યા એ પણ વા મો શાહની જહેમતના પરિણામરૂપ હતુ તે ઉપરાંત લીંમડી અને અમદાવાદ ખાતે સાધુસમાજ વચ્ચે હાજર થઇને અમુક દુરાચારી સાધુઓને બાતન કરાવવા તેમને બદુ રોપતુ પડ્યુ હતુ, પણ પરિણામ ઉત્તમ આવ્યુ હતુ

‘રતલામ જૈન ટ્રેનિંગ કોલેજ’ અને લોકકેળવણી

સહગત વાડીનાન મહેતા કે વિશ્વધર્મ તરીકે જૈન ધર્મનો ઓળખાર દુનિયા કરે એવો સબલ વિશેષ છે, મા યુ કે જગતના કોઈ પણ ખૂણામાં રહેનારને એ જૈન ધર્મમાં ઉપદેશાયલા તત્વો ગ્રહણ કરવામાં કઈ પણ વાધો નડે એવુ નથી આવી વિશાળ દૃષ્ટિએ યોગ્યતા ધર્મનું સ્વરૂપ અને ઉપદેશકો સાથે અગ્રેજી, સરકૃત, હિંદી વગેરે ભાષાઓનુ જ્ઞાન મુવત્તેને આપીને ઉપદેશમાં તૈયાર કરવા માટે સહમતે ભગીચ પ્રયત્નો આદર્યા હતા અને તેને માટે અનેક લેખો લખીને જુદા જુદા પ્રાંતોમાં પહોંચા ખર્ચે મુખા કરી કરીને તેઓએ એક કંડ એકકું કર્યુ હતુ અને ગતનામ ખાતે સને ૧૮૧૧ માં એક ‘જૈન ટ્રેનિંગ કોલેજ’ સ્થાપવામાં તેઓ કળીબૂત થયા હતા પરંતુ સમાજના દુર્ભાગ્યે સહગત વાડીનાનની યોજના મુજબ એ કોલેજનું અધ્યાન થયુ નહિ એટલુ જ નહિ પણ ત્રણ વર્ષ સુધી એ અખતરાને અજમાવીને તેના સચાનમએ ‘જગ્યા ત્યાથી સવાર’ ગણી એ કામ સમેતી લીધુ હતું એ સઘળી હકીકતનો ઉત્તેજ વા મો શાહે ૧૮૧૪ ના ‘જૈન હિતેન્દુ’ માં ‘મારૂ મનવા પડેલુ વહાલુ બાળક-રતનામ ટ્રેનિંગ કોલેજ’ શીર્ષક લેખમાં પૂરતા વિવેચન પૂર્વક કર્યો હતો

એ કોલેજના ચાર યુનઘ વિદ્યાર્થીઓને સાધુ બનાવવા માટે અમુક

મુનિએ પ્રયાસ સે-યો ત્યારે સદગત વાડીનાલે જાતે માળવા જઈ, સેકડો મનુષ્યોના શત્રુ થવાના જોખમે પણ એ વિદ્યાર્થીઓને ફરી પાઠા કોલે-જમાં આણ્યા હતા. અને વિદ્યાર્થીઓ પ્રત્યેની મહુમની લાગણી માટે તો લખવું જ શું? અમદાવાદ ખાતે મેટ્રિક્યુલેશનની તેમજ રકુવ કાષ્ટ-નનની પરીક્ષા આપવા આવતા ત્રણે ફીરકાના જૈન વિદ્યાર્થીઓને પોતાનાજ ખર્ચે બોજન ઉતાગની મગવડ કરી આપતા એમણે નહિ પણ તે વિદ્યાર્થીઓને માટે દાખતરી મદદ ઉપરાત જુદા જુદા વિદ્વાનોને રોકાને પરીક્ષાપત્રોના જવાબ સંબંધી જરૂર પૂરતી સમજણ અપાવવાને પણ પ્રમથ તેઓએ વરસો સુધી કર્યો હતો વળી તેમની અરામમા અરામ ગિયનિના મમથે પણ સ્ત્રીધન વેચીને મજેલી રકમ ગ્યા જૈન કોન્ફરન્સને મોકનાવીને 'વિદ્યોત્તેજક ૬૬' ખાનવાની અરજ કરનાર પણ એ વાડીવાલ તાહ પોને જ હતા અને એ ૬૬ના ભડોળમાં વૃદ્ધિ કરાવવા માટે ફેટલાયે લેખો લખીને તેમજ જાતે જુદે જુદે ગ્યજે ફરીને તથા ભાવણે આપીને ચાચી પાચ દમરની રકમ એ ૬૬માં તેઓએ જમા કરાવી હતી આ બધા ઉપગત 'જૈનસમાચાર ઑફિસ' માંજ એક 'ફી નાદાટ કલાસ' તેમજે જો'યો હતો, જેમાં ફરકોઈ ગાંતિ કે ધર્મના પુખ્ત ઉમરના કોઈ પણ માણસને નીનિ અને સામાન્ય ધર્મનો ઉપદેશ બમ્ગે ત્રણ ત્રણ દનાક સુધી દર રાત્રિએ તેઓ આપતા તેમજ જુદા જુદા ધર્મના મહા-ત્માઓના પુખ્તએ વાચવાનો જનવાને ગોખ જમાડવાને માટે તેમની પોતાની 'જૈનમમાચાર લાયબ્રેરી' ને જાહેર પુસ્તકાલય તરિક્કેનો ઉપયોગ કરવાની છૂટ સી કાઢને તેમજે આપી હતી અને દર અઠવાડિયે, એ 'જૈનસમાચાર હોલ' મા માગ સારા વિદ્વાનો પાસે ખામ વિદ્યો પગ ભાવણે અને વ્યાખ્યાનો કરાવવાનો પ્રમથ પણ તેમજે વરસો સુધી કર્યો હતો

ધર્મ-સેવ કરવા જતા નહેની 'ધાડ'

'વિદ્યોત્તેજક ૬૬' મા ચાચી પાચ વાખની રકમ અપાવવાનો પ્રયામ કરવા જતા પત્રકારોને માથે લટકતી 'ઉમોકિનમની તગવા' રૂપી માનહાનિ (ડેક્રેમેશન) ના મપાટામાં મદમન વાડીનાલ પણ આવી ગયા હતા અને એ બામન માટે પ્રમનું તેમજ સરકારનું ધ્યાન ખેંચવા માટે બખામના 'અગ લેખો' અને નોધો બદન માફી માગનાવું કહેવામાં આવતા તેમ કરવાને બદલે તેમજે પોતાના શિર પર મકદ વડોરી લીધું હતું.

‘માનદાનિ’ ના એ ખટલામાં સામા થીમંત પક્ષ તરફથી મોટા વકીલ-
એરિસ્ટરો અને સોલિસિટરોની ફોજ હોવાથી અને સદ્ગત વાડીલાલે કાય-
દાનો અભ્યાસ નહિ કરેલો હોવાથી કેટલાએ જનોએ એમના બચાવ સારૂ
ધારાશાસ્ત્રી રોકવાને માટે એક ‘પક્ષ’ આપવાનું કહ્યું ત્યારે એ મદદને
પણ માભાર અરનીકાર કરી પોતે જતે કાયદાનો અભ્યાસ શરૂ કરી
દાધો હતો અને એ મુકદ્દમામાં પોતાનો બચાવ પોતે જ કર્યો હતો.
પરંતુ કાયદાની બારીકીઓ તેમજ ઉચ્ચ તપાસ કરવાના અનુભવની
ખામીઓને અંગે એ કેમકા તેમની હાર થઈ અને છેવટે એ લખાણ
લખવા બદલ દિલ્લીની દર્શાવવાની સામા પક્ષની માગણી રૂપી ઉપકારનો
પણ માભાર અરનીકાર કરીને એ મામની સાદી કેદની શિક્ષાનો હસ્તેમુખે
સ્વીકાર કર્યો હતો.

(‘સંયુક્ત વિદ્યાર્થી’ શબ્દ ’ ની સ્થાપના)

મહુડા જીવનને તિલાંજલિ આપીને જનમમાજનને છેલ્લી સવામ
કુન્નાર વાડીલાલે સને ૧૯૧૩ ની આખરે ધડીબર એમ માન્ય કે પોતે
સેવાત્રતથી છૂટા થયા છે. પણ જનમેવાના રંગે રંગાયા હોય તે જ જાણી
શકે છે કે એ ક્ષતથી દૂર ગહેવું બહુ આકર હોય છે, અને થોડા સમય-
માજ વાડીલાલ શાહ પોતાની વ્યાપાર પ્રવૃત્તિના મચાલનની સાથેસાથ
ફરી વાર સમાજસેવક તરિક્કેનો પાદ લજ્જવામાં પોતાનો ફાજલ પડતો
બધો વખત ગાળવા લાગ્યા, અને તે એટલે સુધી કે સને ૧૯૧૭ મા
ગ્યા. જૈન કોન્ફરન્સની અમદાવાદ મુકામે ભગયેલી જનરલ કમીટીની
સભામાં પોતાનું સર્વસ્વ કોમને અર્પણ કરવાની તેમજ ત્રણ વર્ષ સુધી
કોન્ફરન્સના વગર પગારે-માનદ સેવક તરિક્કે જનસેવા કરવાની દરખાસ્ત
પોતે જ રજુ હતી પરંતુ એ દરખાસ્તનો સ્વીકાર કરવામાં ફક્ત એક
મતવિરુદ્ધ પડ્યો, તેથી મમાના પ્રયુએ તે દરખાસ્ત પાછી ખેંચી લેવાનો
શ્રી. શાહને આગ્રહ કર્યો હતો અને એ રીતે જનસેવા કરવાના પોતાના
મનોરથમાં નિઃફળ નિવડવાના અવમગનો અનુભવ કર્યો પછી પોતે
જુદી જ દિશામાં ઝંપલાવ્યું. કોન્ફરન્સ માથેનો સંબંધ તોડી નાખીને
અમદાવાદ તથા મુમ્બઈમાં ‘મંયુક્ત વિદ્યાર્થીગૃહ’ ની સ્થાપના કરવા નિમિત્તે
તેમણે તનનોડ મહેનત આદરી અને પરિણામે સને ૧૯૧૭ મા મહાત્મા
ગાંધી અને બીજા કેટલાયે દેશનેતાઓની હાજરી વચ્ચે સદ્ગત શાહે

ઝાઝરાપાટણના સ્વર્ગસ્થ મહારાજના શુભ હસ્તે એ 'ગૃહ' ની ઉદ્ધાટન ક્રિયા કરાવી હતી. મુખર્ધનુ એ 'ગૃહ' હજી પણ ચાલુ છે અને ઉચ્ચ કેળવણી લેવા ઇચ્છતા કોઈપણ વિદ્યાર્થીને ઘખલ થવા માટે કોઈ પણ વાડા કે ફિરકા કે ગાંતિનુ બંધન નહતું નથી. ટૂંકી ને ટય વાત તો એ છે કે વિચારકો અને ફીલસુફોને જનતા સાથેના ધર્મણને પરિણામે કેવા કપરા અનુભવો થાય છે એ જાણવાની ઇચ્છાવાળાઓએ, 'સંયુક્ત વિદ્યાર્થી ગૃહ' નિમિત્તે જે અદ્ભુત પ્રકારના અનુભવ વા. મો. શાહને થયા હતા તે સંબંધી 'જૈન દિનેશ્વર' માં અનેકવાર લખાયેલા લેખો વાંચી લેવાની ભલામણ છે.

(સાહિત્યકાર અને ચિંતક તેમજ ફિલસુફના સ્વાંર્ગમાં)

વાડીલાલ શાહે કદિ પણ સાહિત્યકાર કે સાક્ષર હોવાનો દાવો કર્યો નથી અને સાચી વાત પણ એ છે કે સાહિત્યમાં અભિગ્રહિ કરવાના આશયથી કદિ પણ લખવાનો કે સાહિત્ય ક્ષેત્રમાં મહાત્મવાનો ધર્મંડ તેમણે કર્યો નથી. એમના હાથે તો, સમાજસેવા કરવા જતા તેમજ ત્રણ ત્રણ પત્રોનું સંપાદનકાર્ય કરતા કરતા કેટલુંક અનોખું સાહિત્ય સર્જવા પામ્યું છે એ વાત તરફ ભાગ્યેજ આખર્ખીયામણા થઈ શકે. તેમનું પહેલું પુસ્તક 'મધુ મહિષા' વીસ વર્ષની ઉંમરે લખાયું હતું. એ પુસ્તકની અંદર સુપ્રસિદ્ધ આગ્રહ લેખક ઝેડિસનની સૈલિએ મુવાનોને મંજોરોને થોડાક પત્રો લખાયા છે. તે ઉપરાંત ધર્મ-ગાન મેળવવાની જગાસાવાળા વાંચકવર્ગ માટે 'ખાર વ્રત' (૧૯૦૫) 'હિત શિક્ષા' (૧૯૦૪), 'સમ્યક્ત્વ અથવા ધર્મનો દરવાજો' (૧૯૦૩), 'ધર્મ તત્ત્વ સંમિલન' (૧૯૦૬), 'સંસારમાં શુભ ક્યાં છે' (૧૯૦૬), 'કબીરનાં અધ્યાત્મિક પદો' (૧૯૧૧), 'સદ્ગુણ પ્રાપ્તિનો ઉપાય' (૧૯૦૮), 'ભક્તામર સ્તોત્ર: વિવેચન સાહિત' (૧૯૦૯), 'કલ્યાણ મંદિર સ્તોત્ર' (૧૯૧૦), 'ધર્મગ્રંથો બાવની' (૧૯૧૧), 'દશ વૈકાલિક સૂત્ર' (૧૯૧૨), 'પર્યુપણ પર્વ' અથવા પવિત્ર જીવનનો પરિચય' (૧૯૧૪). ધર્મિયાદિ પુસ્તકો પ્રકટ કરીને જનસમાજમાં સાચી ધર્મજગાસાની જૂખ જગાડવા માટે પૂરતો પ્રયાસ સેવ્યો હતો અને પોતાનું દષ્ટિબિંદુ ફળિમૂલ કગવાને માટે "જૈન મમાચાર" ના આહોકોને દર મહિને એક ભેટ-પુસ્તક આપવાની પ્રયાસ કરી હતી. વળી ધર્મ અને નીતિના રહસ્યને વાર્તાના

ગુથી લખને તેમણે પ્રકટાવેલા ‘સતી હમયંતી’ (૧૯૦૨), ‘ઉપદેશ આખ્યાયિકા’ (૧૯૦૪), ‘નગીરાજ’ (૧૯૦૬), ‘સુદર્શન’ (૧૯૧૨), ‘બ્રહ્મદત્ત ચક્રવર્તી’ (૧૯૧૨), ‘મહાવીર કહેતા હવા’ (૧૯૧૪), ‘મૃત્યુના મહોભાં’ કત્યાદિ પુસ્તકો ખરેખર જીવનને ઉચ્ચ બનાવવાની પ્રેરણા પામ તેવી ગૈવિમા લખાયેલા છે. ‘મહાવીર કહેતા હવા’ તો લલિત્યમા મહાગતને હાથે લખવાના આદર્શ પુસ્તકની પ્રતીતિનાની ગગન મારે એ દૃષ્ટિએ લખાયેલું છે અને ગાંધીયુગની શરૂઆતના જ વર્ષમા પ્રગટ થયેલ ‘મૃત્યુના મહોભાં’ ની અદ્ભુત ભાગતના આઝાદી-જંગની એક ડાંપનિકે કથા આનેખાયેલી છે, જેમા એક મહાત્મા, એક મીનમાલેક અને એક સાયન્ટિસ્ટ ભારતનો ઉદ્ધાર કરવા માટે મૃતી રીતે કમર કસે છે તેનું તાદરશ ચિત્ર ગણુ કરેલું છે તે ઉપરાંત જૈનમત, વેદાંત અને નિર્લેશન તત્ત્વજ્ઞાનને એકાદગ બનાવીને પ્રકટાવેલા ‘મમ્ત વિલાસ’ (૧૯૨૫)મા તો તત્ત્વજ્ઞાન અને જીવન વચ્ચેના મંત્રધને દર્શાવનારી તત્ત્વ-કથાઓ (Philosophical stories) ના દર્શન યાય છે આ પુસ્તકને પણ મહાગતની હમેલની ટેન મુજબ રિનામૂલ્ય પ્રચાર અર્થે પ્રકટ કરવામા આવ્યું હતું અને જેને મક્કલ લેવું ન પડતે તેઓ માટે જ ત્રણ રૂપિયાની કોમલ ગખાઈ હતી અને સદ્ગતે પોતાના ઔદિક જીવન દરમિયાન પ્રકટ કરેલું છેલ્લું પુસ્તક તે ‘જૈન દીક્ષા’. એ પુસ્તકને તો અને ૧૯૨૬ ના ગુજરાતી પ્રકાશનોમાના યાસ્ત્રીય વાલમયના શ્રેષ્ઠ પુસ્તકો માના એક તરિકે વિદ્વાનોએ પ્રલચ્છુ હતું એ ‘જૈન દીક્ષા’ તો હિંદુ, જૈન અને એના બીજા ધર્મોમા ઉપદેશાયના સિદ્ધાંતો તથા દેવનાક, મુક્તિ, તપ આદિ પ્રતીયે ભાવનાઓના અનોખા મૂલ્ય આપીને તે સવગાને આ જીવનના રિકામ માટેના ઉપયોગી સાધન તરિકે સમજાવનારો ગુજરાતી ભાષામા લખાયેલો પહેલો જ ગ્રંથ છે, તેમજ કૃષ્ણ, મહાવીર, ગમ જેના મહાપુરુષો (Supermen) અને અનતારોના ઈન્દિદાસોને મનુષ્ય રિકા સના દતિદામ તરિકે અમનવનાર તેમજ ધર્મ તથા માયન્સનું વ્યવહાર ‘સમાધાન’ (compromise) કરનાર એકનું એક ગુજરાતી પુસ્તક છે આ બધા ઉપરાંત માનમયાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ મહાત્માજીના સૂત્રોની બાગીક ચિકિત્સા કરનાર બે પુનમની જરૂર નોધ લેવી ઘટે, અસહકાર અને Political Gita, એ પુસ્તકમા-ખાસ કરીને બીજામા, લેખકે હાનના ગદ્ય પોલિટિક્સને આગમરી રીતે પ્રગટ કરી સર્વદેશીય ‘પોલિ-

ટિક્કા રીફોર્મ' અને એ કામ માથે લેનારની સર્વદેવીય યોગ્યતાના લક્ષણ બતાવી આપ્યા હતા આ પુસ્તક જગતભ્રમના ચિંતક અને ફિલસૂફીમાં વિના મૂલ્ય પ્રચાર અર્થે ફેલાવો કરવા માટે લેખકે પદરના પાચેક હજાર રૂપિયા ખર્ચા હતા અને ઘરોપ તથા હિંદના યુનઇ વિદ્યાર્થકોએ તેમજ રાજદારીઓએ એ પુસ્તકની પુષ્કળ પ્રશંસા કરી હતી.

એ બધા ઉપરાંત 'મુંઝાઇ પડેલી દુનિયા' શીર્ષક લેખમાળાદ્વારા જનતા સમક્ષ આજની દુનિયાની ખરી મુઝરણના સાચા કારણોનો ચિતાર રજુ કરવામાં આવ્યો હતો, અને 'આ બધો પ્રતાપ વેપારનો !' (૧૯૨૭) નામનો લેખ પ્રગટ કરીને, હૃદયતમ છાનને અનુકૂળ તેમજ જરૂરી એવા વાતાવરણને અશક્ય બનાવનાર આજના વ્યાપારીયુગ પર લેખકને કેટલો તિરસ્કાર હતો તે બતાવી આપ્યું હતું આવી જગ્યા પર સાહિત્યલેખકને ખ્યાલમાં લેવા પડેલા સૌ કોઈએ તોથી સખણુ વેટે કે વાડીનાય શાહે લખના ખાતર કદિ પણ લખ્યું નહોતું, પશ્ચાત્તન કરવાની રિયતિમાં મૂકાવું પડે એવો બનાવ કે થતા જ તેમની પાસે કવચ ઉપડાવી શકતા. વળી સાહિત્ય કે માહિગિન એ કંઈ તેના ખેવ નહોતા. સને ૧૯૨૭ માં સાહિત્ય પરિષદ્ મારકત મળેલા ગળીયાગ પારિતોષિકના અભિનંદનના જવાબમાં તેઓએ કહેલું કે " I am not a 'સાહિત્યકાર'. I do not write for the sake of writing or for adding to or improving literature I think and feel and when my action of thinking and feeling reaches its zenith it shows in the form of words which people call 'Books' ". દેકમાં મહાનનું એક પણ પુસ્તક, ભાષણ, લેખ એવો નથી કે જેમાં જૈન તેમજ જૈનેતર સિદ્ધાંતને વાણી ને વાણીની મારક ગ્રંથોને જનતાના છાનને જય તેમજ પ્રકાશનુ-ક્રમ યોગ અને જ્ઞાનયોગનું ખેવ આપવાની તેઓએ જહેમત ન ઉદારી હોય.

સમાજ સેવાનો છેલ્લો પ્રયત્ન અને વિદેશગમન

મમાજએવાની છૂન સહયન વા. ગો. શાદને એટલી હદ સુધીની હતી કે એતારમગ અને દિગમર લૈનો વચ્ચેના ઝપડાના મમાધાન માટે પદરના ખર્ચે તેમણે બગીરથ પ્રયત્નો કર્યા હતા અને કોમી પ્રતિનિધિત્વનો અવાજ જે વખતે યડ થયો તે વખતે તેને મળી દેનારે એ વાડીનાય શાહે તનતોડ

મહેનત કરી આમશ પાતાળ એક કપા હતા મહાત્મા ગાંધીજીનું ઔર્ધ્વ પેઠન્ટીંગ એક જાહેર મળામા ગણિય શાગાના ફડ માટે લીનામ પ્રનામા આવતા ગાંધીજીના ભક્તોની મોળી નખ્યા જ્યારે પાચમો રૂપિઆની રકમથી આગળ વધતી અમુકી હતી ત્યારે એ સભામા એક પ્રેક્ષક તરીકે થોડી મિનિટની હાજરી આપવા આવેના સહગત શાહે રૂ.૦૦ રૂપિયામા ખરીદી ત્રણમો સુધીની રકમ જોનાર એક વૃદ્ધ પણ ભક્તિમાન બાઈને એ જગી ભેટ તરિકે આપી દઈને ચાલી નીકળ્યા હતા વળી સિધવાનિરાદનો સુધારો પોનાના ઘેરથી જ શરૂ થયો હતો પગતુ આ બધા પ્રમજો સાથે 'યુદ્ધ ખેનવા જતા જે કપગ અનુભવનો મામનો તેમને કવો પડ્યો તે અનુભવે જ તેમને જાહેર જીવનમાથી નિવૃત્ત થવાને પ્રેર્યો અને સને ૧૯૨૧ ની માવથી તો તેઓ બધી પ્રવૃત્તિઓનો 'વગણ' છોડી દઈને આધ્યાત્મિક ચિંતન તેમજ મનનમા જ મસ્ત રહેવા લાગ્યા પગતુ મને ૧૯૨૭ ની અધવચમા તેઓને ખૂબ આગ્રહ કરીને તેમજ સમાજહિતને લગતી તમની આખરી માગણીઓને મતોપવાની ખાત્રી આપીને મ્મે મ્યાન નાસી જૈન સમાજે, નિવૃત્તિ લેતા એ દિનસુદને ફરી એક વાર જાહેર જીવનમા ધમકયો હતો, અને તેને પગિણામે બિકાનેર મુકામે જરાયેલી સ્થા જૈન ડામના સમાપતિ તરિકેનુ તેમજ તેજ મુકામે જરાયેના મમમ્ત જૈન મહામડગના વીસમા અધિવેશનના પ્રમુખ તરિકેનુ તથા તાગણ મમાજ લિગમર જૈન સમાજના કુનસગમુખસાર તરિકેનુ ગીરવલર્ચુ પદ તેઓએ એક લેખનેતાને છાજે તેવી કુનેદથી શોભાવ્યુ હતુ અને સાથેસાથ મન્દિરનના મુખપત્ર "જૈનપ્રમશ" ના સચાનક તેમજ મુખ્ય લેખક તરિકે સમાજહિતના અને પ્રયો કરવા ધાર્યા હતા, અને સૌ પ્રાર્થનારો છે કે નશ દશ રાંના મનન તેમજ ચિંતન પત્રી એ અરસા દરમ્યાન લખાયના તેમના સધગા લખાણુ તત્વજ્ઞાનના નિચોડ રૂપ તેમજ કોઈ અનોખી રીતે 'અપૂર્વ' હતા પગતુ એ વીર 'યોદ્ધા' ની 'આગ' સ્થાનીવાસી જૈન સમાજથી જરા પણ જરવી શમર્ધ નહિ અને પગિણામે સમાજનુ હિત કરના જતા મજબુતુ અહિત થવાનો સલવ વિગેર છે એમ શ્રીયુત શાહને નમતા તેમના હૃદયને તેમજ શરીર સ્વાસ્થ્યને એની તો જખ્ખર ચોગ લાગી હતી કે તેઓએ દુસ્તમા જ સમાપતિ તરીકેના પોતાના હોદ્દાનુ ગજનામુ આપ્યુ એટલુ જ નહિ પણ ડોમ્પરોના અત્યત આગ્રહને વલ થઈને, શરીરસુધા હા અથે તેઓની જર્મની સુધીની નિનાયત યાત્રા કરવાનુ માહમ ખેચુ હતું ત્યાંથી

તેઓ એકાદ વરસ રોમઝીને મદદે પાઠ કર્યા પછી તદ્દન નિઃશ્ચિન્ન થઈ જઈને ગામમાં હતા. પરંતુ એ બધા અરસા દરમિયાન તેમણે એકીએક તેમજ જુગામુઓ પ્રતિ પ્રત્યુત્તર રૂપે કરેલો પદ નવદાઢ ઘણો જ કિંમતી તેમ જ ગુજરાતી માહિત્યમાં અનોખો ફાળો આપનારા સત્વ તરિકે ગોળે એવો છે.

ઉપસંહાર

ગુજરાતની ભૂમિ પર એવું અનોખું જીવન જીવનાર એ વાદીનાન શાહના જીવનની આછી રૂપરેખા અહિં પૂરી થાય છે. પરંતુ એમના મર્ગવાસની આ બીજી સવત્સરીના રોજ એમના જીવનનો મરવાળો સમ જવા પ્રપત્ન કરવો જોઈએ એમણે આપણને અજાનને દૂર કરી જાનનો પ્રાદર્શીન કરાવતી પ્રેરણા વારસામાં આપી છે, તેમણે આખા જીવન દરમિયાન 'મિથ્યાત્વ' અને 'સમગ્તિ' (Right knowledge) વચ્ચેનો ભેદ સમજાવવા તનનોડ પ્રયાસ સે યો હતા, જનતાના હૃદયમાંથી ધર્મધુતારાપણાને દેશનોડો આપાવી ખગ ધાર્મિકપણાની સ્થાપના કરાવતી એમને ઉમેદ હતી, જનતા 'મુઝદા ડી મુપકી' ને તિનાજનિ આપી યોગીની-ફિનસુફની મુપખી ધારણા કરે એમ તેઓએ ઉપદેશ્ય હતા, આહે તેના સારા-નગમાં કાર્ય કરવાનો 'મોદ' દૂર કરી એ કાર્ય કરવાનો 'શોખ' પ્રકાશવાનુ જીવનમગ એમણે શીખન્યુ હતા, બ્યક્તિગત લાભોને બાળુ પર રાખી સામાજિક લાભોની દષ્ટિ ડેખવતી થવાના પ્રયાસો સેનતી જનતા થાય એવી એમને ખાએશ હતી. દુકમાં એવી એક પણુ પ્રવત્તિ એમણે આવી નહોતી કે જેના મૂળમાં સમષ્ટિભાવની પ્રેરણા સિવાય બીજું કંઈ હોય, એવી એક પણુ અપીન એમણે કરી નથી કે જે લખવા પહેલાં પોતા તરફનો ફાળો તેમણે આપ્યો ન હોય એટલે આપણે એમની ખરી મનસગી ત્યારે જ ઉજવી કરેલાય ત્યારે તેઓએ ઉપદેશોના તત્વને અપનાવી લઈને, ભગિન્યમાં પાથ પચીસ કે તે કરતાં પણ વધારે વરસો પછી સદ્ગત શાહનો આત્મા નૂતન દેહ ધારણ કરીને તેઓનું અધૂરું ગહેલું 'મિશન' પૂરું કરવા 'અવતરે' ત્યારે તેને ખેનવા માટે યોગ્ય ભૂમિમાં આપણે તૈયાર કરી શકીએ અને એ વાતની મોં કોઈ ખાતી ગણે કે ગોવુ ફોન તૈયાર થશે તો એ નૂતનદેહધારી વાદીનાન આ જીવનમાં ધૂમેન છે તેના કરતાં પણ દલ ગણા જોગથી અને સૌધથી તેમજ એવી જ હિંમતથી ધૂમગે અને તેના અધુગ રહેના મિથ નો પાર પાડશે.

નિષ્કનન વીરજીભાઈ હેમાણી

હરગોવિંદદાસ ઇશ્વરદાસ પારેખ

જન્મ તા ૩૦-૧૨-૧૮૭૯

મૃત્યુ તા ૨૨-૧-૧૯૩૪

ગુજરાત અને હિંદી કનામા અપૂર્વ રસ લેનાર, જર્જરિત થયેલી, ગુગળાઈ ગયેલી હિંદી મનાને પોતાના ગ્રાણને ભોગે સજીવન કરનાર શ્રી હરગોવિંદદાસ ઇશ્વરદાસ પારેખનો જન્મ તા ૩૦-૧૨-૧૮૭૯ ને દિને થયો હતો એમની બાળ્યાવસ્થા, યુવાવસ્થા સંબંધી નિગતો મેળવવા લેખકે પ્રયામ કરવા છતાં આવા લેખધારી ગ્રામ્યાત્માના સંબંધી બહુજ અપ વિગતો મેળવી શકાઈ છે એ આપણી કશું દયા છે

સ્વ હરગોવિંદદાસે અગ્રેજ સાત ધોરણ સુધી અભ્યાસ કર્યો હતો, અને પછી બેકોંગમા રસ પડવાથી બેકોંગનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો હતો આ અભ્યાસના પરિણામે તેઓએ ઇન્ડસ્ટ્રીઅન બેક મુરતમા સ્થાપી હતી આ સમય દરમ્યાન એમને મનાની લગની લાગી હતી પોતાની આર્થિક ગિચાઈ સારી હોવાથી જુદી જુદી જગ્યાઓમાંથી કનાના સુદર નમૂનાઓ પુઠકા પૈસા ખરીદીને તેઓએ એકઠા કરવા માડ્યા આનું પરિણામ એ આવ્યું કે એ હરગોવિંદદાસનું ઘર સ્વ પુરોત્તમ નિશામ માવજના ધગની માફક કનામદિગ ચક્ર રહ્યું આ સમય દરમ્યાન તેઓ ગાડીઘોડે ફરતા, જાતે ગાડી હાકતા અને ઝાઈ રસિક આત્માની માફક કલામય જીવન જીવતા

પણ આવી રીતે કનાના નમૂનાઓ એકઠા કરવામા હરગોવિંદદાસે ખરચ તન્દ્ર પી કુન લક્ષ આપ્યું જ નહીં ભોજરાજની માફક કલાના નમૂનાઓ મેળવવા એમણે ધન વેરતી વખતે પાછું ફરીને જોયું નહીં પરિણામ એ આવ્યું કે એમની આર્થિક સ્થિતિ બગડતી ગઈ, ઇન્ડસ્ટ્રીઅન બેક બંધ કરવી પડી, ગાડીઘોડો કાઢી નાખ્યા, આર્થિક વિભાસણ વધી અને કનાને માટે હરગોવિંદદાસ ફરી જન્મ ગાડીઘોડે ફરનાર હરગોવિંદ દાસને જેમણે પૂર્ણવસ્થામા જોયા હોય અને સાધન વિનાના, ગરીબાઈમા સડતા, પગે ધમડાના હરગોવિંદદાસને પાઠવી અવસ્થામા જોયા હોય તેમને આગત થયા વિના ગઢે નહીં

આવી ઉગ્ર વિભાસણ હોવા છતાં કનાના અપાર પ્રેમ અને ધમચને લીધે હરગોવિંદદાસનો ગ્રામ્યાત્મા સુખયો નહીં અને એમણે તો કલાને અર્થે ગુજરાતમા પ્રચાર કામ શરૂ કર્યું એ પ્રચાર અર્થે તેઓ ત્રણ ચાર વાર

અમદાવાદ આવેલા. ૧૯૨૯-૩૦ માં સર ચિતુભાઈના દેસાઈની પોળમાં આવેલા મકાનમાં ભારત કલા સમાજ તરફથી પ્રદર્શન ભરવામાં આવેલું. તે પ્રદર્શનમાં તેઓ પોતાના નમૂનાઓ લઈને જતે આવેલા. એ નમૂનાઓ એવી ઉત્તમ કોટીના હતા કે મીલના યુનિટ કારીગરો બારીકાઈથી તેનો અભ્યાસ કરતા હતા અને સ્વ. હરગોવિંદદાસ તેઓને આ નમૂનાઓ બરાબર સમજાવી રમ જમાવતા હતા. બીજવાર ૧૯૩૧ માં અમદાવાદમાં ખાદી પ્રદર્શન ભરાયું ત્યારે એમને આમ ત્રણ આપવામાં આવ્યું હતું અને તેઓ હોસથી અમદાવાદ આવ્યા હતા. ત્રીજવાર લાલદરવાજે સ્વદેશી પ્રદર્શનમાં એમના નમૂનાઓ મૂકવામાં આવ્યા હતા. ચોથી વાર ૧૯૩૩ માં દિવાળીની રમ દરમ્યાન સ્વદેશી બજાર મંડળ તરફથી હસરાજ પ્રાગજી હોલમાં ત્રણ દિવસ પ્રદર્શન ભરાયું હતું તેમાં પણ એમના નમૂનાઓ મૂકવામાં આવ્યા હતા. આ નમૂનાઓ એવા વિવિધ પ્રકારના હતા કે ફરીથી જોનારને પણ નિરસ લાગતા નહીં. આ નમૂનાઓ એવી ઉત્તમ કોટીના હતા કે ગાયકવાડ સરકારે એ ખરીદી લેવા પોતાની ઇચ્છા દર્શાવેલી; કેટલીક સ્વદેશી કંપનીઓએ પણ એવી ઇચ્છા દર્શાવેલી પણ આ નમૂનાઓ પ્રાણ સમાન હોવાથી પૈસાના મુલ્યે આપવાની હરગોવિંદદાસે ના જ પાડી. ન્યા સુધી પ્રાણ હતો ત્યાં સુધી આ નમૂનાઓ જનેતાની માફક છાતી સરસા તેઓએ દાખી રાખ્યા. આજે એ નમૂનાઓ રસિકજનના 'હૃદયસ્પર્શ' વિના એકલવાયા થઈ ગયા છે અને સ્વ. હરગોવિંદદાસના ભાઈ છોટાભાઈને ત્યાં મુખાઈમાં પડેલા છે. ગુજરાતનો કોઈ રમિકજન પોતાના ઉત્સાસથી આ નમૂનાઓ સાચવી ઉદ્ધાર કરે તો હરગોવિંદદાસની ફકીરીનું સાક્ષ્ય અને ગુજરાતનું અહોભાગ્ય.

ગુજરાતનો એક રસિક આત્મા આર્થિક મુશ્કેલીને લીધે શરીરે સંપત્તિ હોવા છતાં ફક્ત ૫૫ વર્ષની ઉંમરે પોતાની પાછળ પત્ની મૂકી સ્વર્ગે રીધાવ્યા. આર્થિક મુશ્કેલી જોઈ હોત તો એમનું આયુષ્ય લંબાત અને પોતાના સ્વપ્નાનું સેવન કરી ગુજરાત સમક્ષ પોતાનો કલાત્રેમ અને ભાવના ધરી શકત. એ સમય રહ્યો નથી અને આજે એક ઉજ્જવળ હિરો ગુજરાતના કમભાગ્યથી જમીનમાં દટાઈ ગયો છે.

૧૯૩૪ ની કવિતા

૧૯૩૪ની કવિતા

૧૯૩૪ ની કવિતાનો પ્રવાહ સરવાળે મયા વર્ષ જેવો ચાલુ રહ્યો છે. કેટલાક જૂના લખનારાઓએ કલમને થોભાવી છે ત્યારે કેટલાયે નવા લેખકોએ કંઈ નહિ તો એકેક કૃતિ લખને પણ કવિતાને મંદિરે પોતાની પૂજા નોંધાવી છે. આવા લેખકોમાં સ્વમત્સ્ય, રમણીક અરાલવાળા, ઉપવાસી, પ્ર૦ વગેરે ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. સામાન્ય રીતે એકબે કાવ્યો દ્વારા દેખા દેતા લેખકો તો લખ્યે જ જાય છે. સંખ્યાબંધ કૃતિઓ સાથે દર્શન દેતા રનેહરસ્મિ, પૂજાલાલ, ઉમાશંકર, સુન્દરમ, પતીલ, અને થોડુંક પણ નિયમિત રીતે લખતાં જથ્થાતાં ખેટાઈ, જ્યોત્સ્ના શુક્લ, પ્રદુલાદ પારેખ, પ્રેમશંકર ભટ્ટ, રમણલાલ સોની, સુરેશ માધી, રમણ ન. વકીલ, આદિએ પોતાનો પ્રવાહ સમવેગે વહેવડાવ્યા કીધો છે. જર્મિમાં વિશેષતઃ દેખા દેતા જનમેજય, રાજશેખર, નીલકંઠ આદિ લખનારા સાથે જ જુદા જુદા માથુસો હોય તો પણ તેમની કૃતિઓ ચમક દાખવે છે. પરંતુ એ જર્મિના એક વખતના તંત્રી થી ઇન્દુલાલ ગાંધી વીસેક ઉપનામોથી લખતા એમ જણ્યા પછી આ નામો ધારણ કરનાર પણ એક જ વ્યક્તિ કેમ ન હોય એમ શંકા પ્રગટે છે. નાગરદાસ અ. પંડ્યા, દુર્ગેશ, જોદાલાલ ત્રિવેદી, પ્રતાપરાય પંડ્યા, હરિચંદ્ર ભ. ભટ્ટ, રાજશેખર, શિરીષ શેક્ત, ભારકર વોરા, આદિ નામો પણ પદ્યમાં લખાએલી કૃતિઓની નીચે નજરે પડે છે.

આપણાં અગ્રગણ્ય માસિકો કવિતાને પોતાની મર્યાદા પ્રમાણે સ્થાન આપતાં જાય છે. અસ્થાન, કુમાર, જર્મિ અને કૌમુદીનાં કાવ્યો એમની શુશ્રુષ્ણાથી આપણું ધ્યાન ખેંચે છે, જો કે આ વર્ષે કૌમુદીનાં કાવ્યોની શ્રેષ્ઠતા સાવ ધટી ગઈ છે. કુમાર અને જર્મિએ ઉછરતી કવિતાને વ્યવસ્થિત રીતે પોપણ મળે એ માટે યોગ્યપૂર્વકના પ્રયત્નો પણ કર્યા છે. કુમારમાં કાવ્યોની નીચે આવતી નોંધપ્રિયતા તથા જર્મિમાં પ્રયોગદર્શનાં કાવ્યોની એક કે બીજી રીતે ચાલુ ચર્ચા એ માસિકોની આ દિશામાં પ્રથમ પગલું ભરવાની ઇતેજરી બતાવે છે.

જર્મિએ બે વરસથી કાવ્યાંક કાઢવાની શરૂઆત કરી છે એ સાહિત્ય-પ્રકાશનમાં કવિતાના માહાત્મ્યને વધારે છે. એ શુભ આશયવાળી પ્રવૃત્તિમાં

૧૯૩૪ની કવિતા

૧૯૩૪ ની કવિતાનો પ્રવાહ સરવાળે ગયા વર્ષ જેવો ચાલુ રહ્યો છે. કેટલાક જૂના લખનારાઓએ કલમને થોભાવી છે ત્યારે કેટલાયે નવા લેખકોએ કંઈ નહિ તો એકેક કૃતિ લખને પણ કવિતાને મંદિરે પોતાની પૂજા નોંધાવી છે. આવા લેખકોમાં સ્વપ્રસ્થ, રમણીક અરાલવાળા, ઉપવાસી, પ્ર૦ વગેરે ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. સામાન્ય રીતે એકબે કાવ્યો દ્વારા દેખા દેતા લેખકો તો લખ્યે જ જાય છે. સંખ્યાબંધ કૃતિઓ સાથે દર્શન દેતા ર્નેહરસ્મિ, પૂજલાલ, ઉમાશંકર, સુન્દરમ્, પતીલ, અને થોડુંક પણ નિયમિત રીતે લખતાં જણાતાં બેટામ, જ્યોત્સ્ના શુક્લ, પ્રદુલાદ પારેખ, પ્રેમશંકર ભટ્ટ, રમણલાલ સોની, સુરેશ ગાંધી, રમણ ન. વકીલ, આદિએ પોતાનો પ્રવાહ સમવેગે વહેવડાવ્યા કીધો છે. જર્મિમાં વિશેષતઃ દેખા દેતા જનમેજય, રાજશેખર, નીલકંઠ આદિ લખનારા સાથે જ જુદા જુદા માણસો હોય તો પણ તેમની કૃતિઓ ચમક દાખવે છે. પરંતુ એ જર્મિના એક વખતના તંત્રી શ્રી ઇન્દુલાલ ગાંધી વીસેક ઉપનામોથી લખતા એમ જણ્યા પછી આ નામો ધારણ કરનાર પણ એક જ વ્યક્તિ કમ ન હોય એમ શંકા પ્રગટે છે. નાગરદાસ અ. પંડ્યા, દુર્ગેશ, જોડાલાલ ત્રિવેદી, પ્રતાપરાય પંડ્યા, હરિચંદ્ર ભ. ભટ્ટ, રાજશેખર, શિરીષ શેક્ત, ભારકર વોરા, આદિ નામો પણ પદ્મમા લખાએલી કૃતિઓની નીચે નજરે પડે છે.

આપણાં અગ્રગણ્ય માસિકો કવિતાને પોતાની મર્યાદા પ્રમાણે સ્થાન આપતાં જાય છે. પ્રસ્થાન, કુમાર, જર્મિ અને કૌમુદીનાં કાવ્યો એમની શુભવત્તાથી આપણું ધ્યાન ખેંચે છે, જો કે આ વર્ષે કૌમુદીનાં કાવ્યોની શ્રેષ્ઠતા સાવ ઘટી ગઈ છે. કુમાર અને જર્મિએ ઉછરતી કવિતાને વ્યવસ્થિત રીતે પોપણુ મળે એ માટે યોજનાપૂર્વકના પ્રયત્નો પણ કર્યા છે. કુમારમાં કાવ્યોની નીચે આવતી નોંધદિપ્તિ તથા જર્મિમાં પ્રયોગદશાનાં કાવ્યોની એક કે બીજી રીતે ચાલુ ચર્ચા એ માસિકોની આ દિશામાં પ્રથમ પગલું ભરવાની ઇતેજરી બતાવે છે.

જર્મિએ બે વરસથી કાવ્યાંક કાલ્પવાની શરૂઆત કરી છે એ સાહિત્ય-પ્રકાશનમાં કવિતાના માહાત્મ્યને વધારે છે. એ શુભ આશયવાળી પ્રવૃત્તિમાં

હજી જોઈએ તેવો પ્રાણ નથી પુરાતો લાગતો. છતાં આપણી કાવ્ય અને વિવેચનપ્રવૃત્તિની મર્યાદા અને શક્તિ એમાં જોવાનાં મળે છે.

આ વર્ષે સાપ્તાહિકોએ પણ કવિતાઓ પ્રકટ કરવા માડી છે. 'ગુજરાતી' પહેલાં કાવ્યો છાપતું હતું અને પ્રગળખુંમા 'સાહિત્યપ્રિય' વર્ષોથી 'સાહિત્યચર્ચા' માં કાવ્યચર્ચાને સ્થાન આપતા આવ્યા છે. કવિતાના પહેલાં પહેલુ સાથે તેઓ હંમેશા વહેતા આવ્યા છે. તેમની આ ચર્ચાએ કવિતાને અને કવિતાના તત્ત્વોને લોકગમ્ય થવામા સારી મદદ કરી છે. એ ઉપરાંત 'પ્રગળખું'એ મૌલિક રચનાઓ મેળવવાના પ્રયત્નો પણ આ સાલમા કર્યા છે. સૂરતના 'લોકવાણી'એ શરૂઆતથીજ કાવ્યોને પોતાનું અંગ બનાવી લીધું છે. એમાં ઘણીવાર દેખા દેતા સોમાભાઈ ભાવસાર, ચિમનલાલ ભટ્ટ, ચંપકલાલ બાસ, 'પ્ર૦' વગેરેમાં 'પ્ર૦'ની કવિતા પ્રાસંગિક કે રંજનાત્મક કરતાં વિશેષ શુભધરાવતી માલુમ પડી છે. અલ્પેશકામા જ્યોતના શુક્લ અને પુષ્પા ર. વકીલ એ જ નામો દેખા દે છે.

લાખા અર્થપ્રવાહને અનુકૂળ થવા ચોગ્ગએલી છંદોની અગેયતા હમણા હમણાં અત્યંત વ્યાપક થયા છતાં લાંબા સફળ કાવ્યો થોડા જ થયા છે. કેટલાક લેખકો લાંબું લખે છે, પણ તેમાં ભાવનિરૂપણની આવશ્યકતા કરતાં લાંબું લખવાની ટેવ જ કારણરૂપ લાગે છે. લાંબી રચનાઓમાં કેટલાક અનુવાદો થયા છે; પણ કાવ્યમાં ગણતરી કરી શકાય તેવા નથી થયા.

પૃથ્વી છંદની પેઠે શિખરિણી, શાફલ, મન્દાકાન્તા વગેરે છંદો પણ અગેયતા અને પ્રવાહી રચનાઓનું વાહન બન્યા છે. પણ એમાં ખાસ ધ્યાન ખેંચનારો છંદ ઉપમાતિ-મિશ્ર છે. એની લાઘવલરી પ્રવાહિતા અને મુલાયમ દેહબંધને લીધે તે પૃથ્વી છંદ કરતાંયે વધુ પ્રચારમાં આવતો જાય છે. મિત્રલિન ભાવોને ઝીંજવાની તેણે શક્તિ બતાવી છે.

એક કાવ્યમા અને પછી એક જ શ્લોકમાં છંદોની વિવિધતા મૂકવાની રીત પ્રચારમાયી હટતી જાય છે. એક જ છંદમાં સળંગ રીતે ઘણી રચનાઓ થાય છે. પણ તેમાયે પ્રયોગ કરવાની વૃત્તિ વિશેષ ગોચર થતી જાય છે. મંસ્કૃત વૃત્તો રૂઢ ચર્ધ મએલા જ વપરાયા કરે છે. માત્રામેળ રચનાઓમાં નવીનતા આણવાના ન જેવા જ પ્રયાસો થાય છે. આ બંને

દિશામાં 'પતીલ'ની રચનાઓ અગ્રેસર થવા જાય છે. તેમણે વળા ઉર્દુમાં વપરાતા છંદો પણ અજમાવ્યા છે. પણ તે છંદો વ્યાપક અને તે પહેલાં તેની ચર્ચા થવાની જરૂર જણી છે.

કવિતાના વિષયોની વાચનતા ઘણી અન્યવરથા દેખાય છે. મોઢપ્રધાન કવિતા તો કપારની શુભ રીતે વિદાય થઈ ચૂકી છે. પરંતુ ૩૧-૩૨-૩૩ માં દેખાતી ભાવનાઓ સિદ્ધ કરવા ઊછળતી આવેશભરી રચનાઓ પણ હવે અદસ્ય થઈ છે અને હવેનું કાવ્ય ચિંતનશીલ થતું ગયું છે. તે ઘણી-વાર નાનાં મોટાં આત્મમંવેદનો રજુ કરે છે; જીવનને પક્ષનાર કાંઈ ભાવ નિરૂપવાની તેની ઈચ્છા થાય છે તો તે તેવી પરિસ્થિતિ જોઈ કરી તેમથી જ ભાવ ધ્વનિત થવા દે છે, અથવા તેને તેની સાથે સાકળી દે છે. આ વર્ષની ઉત્તમ કવિતા એવી કૃતિઓની બનેલી છે. કૃષ્ણ કવિતાનો અર્ધોએક ભાગ તો એકેકબળે કૃતિવાળા અનેક નવા લેખકોના પરચુરણ વિષયોનો છે. પણ તેઓ જૂના મીઠામાંથી વિષયે કે શૈલીએ જુદા નથી પડતા. તો એ આજના સમિતિશાળી કવિનું માનસ વિષયની કે નિરૂપણની રૂઢિને વળગી રહેતું નથી. છંદોમાં, વિષયોમાં અને તેમના નિરૂપણમાં નાવીન્ય સરજવા પ્રયત્નો થાય છે. ભાવ અને તેના વહનના સાધનોની કસોટી કરી તેમાં મંશેધન કે સંવર્ધન કરનાર ઘણા થોડા છે. નવીન લખનારા તો કેવળ આકર્ષણથી જ નવીનતાની પાછળ પડે છે, અને તેમની કાચી કૃતિઓથી જનસમાજને કવિતા અજાણી પણ થતી જાય છે. આ દિશામાં વિવેચકો ધ્યાન દોરવા પ્રયત્ન કરે છે. તોપણ આ પ્રયોગો અને તેમની દિશાની ચોગ્યાચોગ્યતાની ચર્ચા હજી વધુ તકરરપર્થી થવાની જરૂર છે.

નવીન છંદોવિધાનના કે વિષયની નવીનતાનાં લક્ષણો ધરાવતી બધી કૃતિઓ રમ, નિરૂપણપ્રકાર કે અર્થ પ્રસાદની દૃષ્ટિએ સફળ નથી બનેલી. આમાં કંઈ વસ્તુ દોષપાત્ર છે તેની તરફ થોડાનું જ ધ્યાન ખેંચાય છે. કાવ્યના આવા પ્રકારોની ટીકા કરતા એક તત્ત્વના દોષ ખીમ તત્ત્વને માથે ચડાવવામાં આવે છે. ઉછરતા કવિની કલમની કચાચને માટે તેણે હાથ લીધેલા અગેયતા, પ્રવાહિતા વગેરેની ટીકામાં આવે છે. છંદોની અગેયતા કે પ્રવાહિતામાં કાવ્યને હાનિ કરે તેવું કશું નથી એ આપણે હથોટીવાળા કવિઓની કૃતિઓમાં જોઈ શક્યા છીએ. નવીનોની કૃતિઓમાં જે રસનો અભાવ, વિચારોની સંદિગ્ધતા, અર્થની દુર્બોધતા અને ભાગણીની

શુદ્ધતા મળી આવે છે તે તેમના પ્રયોગ તરફના વધારે પડતા ઉત્સાહને લીધે અને કાવ્યના સાચા તત્ત્વોના જ્ઞાનને અભાવે છે.

છંદ, ભાષા અને કાવ્યનો વિષય એ સૌ ભાવસંવેદનના સાધનો છે. એ ત્રણેની સિદ્ધિ ભાવની સિદ્ધિને મુકાબલે ધણી સરળ છે. થોડા પ્રયત્ને માણસ છંદો, ભાષાભંડોળ કે નવા વિષયો મેળવી શકે છે. પણ ભાવસંવેદનો જન્માવવાને તેણે ભાવસમૃદ્ધિ મેળવવાની રહે છે, અને તેને મંવેદિત કરવાને માટે છંદ અને ભાષાને પ્રયોજવાનું, અને વિષયને યોગ્ય ઉદાત્ત આપવાનું કૌશલ કેળવવાનું રહ્યું છે. ભાવસમૃદ્ધિ, કલ્પનાબળ અને વિશ્વવ્યાપી ભૂમિઓના રચનાતુલ્યની શક્તિ એ કુદરતી બહિશ છે. પણ તેને નિરૂપવા માટે જરૂરનું કૌશલ શીખી શકાય છે. શાસ્ત્ર અહીં મદદ કરે છે. આપણા વિવેચને આ શાસ્ત્ર ભગતી કવિતાને શીખવવાનું છે. નવાઓમા આ કૌશલનો અભાવ જ તેમની કૃતિઓમા દોષનું કારણ છે.

આજકાલની કવિતા ચિંતનભારથી વધારે દબાતી લાગે છે. મનુષ્ય-જાતિના પ્રારંભના અદ્ભુત, ભયાનક ભાવો અનુભવવાને તે ધણી મોટી થઇ ગઇ લાગે છે. હસવાની શક્તિ તેણે તદ્દન ગુમાવી લાગે છે. અને તે કદી હસે છે તો તે ખાળકને હસાવવાને માટે જ. જીવનમા અદ્ભુત, ભયાનક અને હસનીય તત્ત્વો કાઢી ઓછા નથી થઈ પડ્યા, પણ માણસની પુદ્ધિ એ સૈના એક કે અન્ય પ્રકારે ખુલાસા રજૂ કરે છે, એટલે તેને ભાગે આ પરિસ્થિતિ અનિષ્ટ હોય તો તેની દુરુણતા ગાવાનું, તેને ધષ્ટ દશાએ પહોંચાડવાને જીવનમા સામર્થ્ય પ્રદર્શવવાનું અને એ દિશામા કાંઈ કરી શકાય તો તેનો ઉત્સાહ અનુભવવાનું રહે છે.

શૂંગારનું મેવન બહુ જ મર્યાદાથી ડરીને થતુ જાય છે. પ્રેમની ઉન્મત્તતાને બદલે તેની વિવાદધેરી ચિંતનભરી દશા જ ચીતરાય છે. સૌથી વધુ જેની ઉપાસના થાય છે તે વીરની. જીવનની કરુણાભરી સ્થિતિ, અવૃત્તિ, દૈન્ય, સેવા એ બધા સ્થાયા ઉત્સાહ જેનો આત્મા છે એવા વીરત્વને જીવનમા બતાવવા ઉપામાય છે. કવિના રવેર્ગિક્યનથી આત્મસતુષ્ટ રહેવાને બદલે અમંતોપની જવાલાઓ ફેલાવવા મથે છે. તે વિલોપાતા ગૃહ-જીવન તરફ, રાષ્ટ્રી પ્રિયા તરફ, મરેલા ખાળક તરફ ઘડીબર નજર નાખી લે છે, પણ એ જે વસ્તુ ઉપર વળીવળાને જાય છે તે તો જીવનનો પુરુષાર્થમય કરવાની તગન્ના છે. આખી પ્રજામા એ ભાવના વ્યાપેલી છે. કવિતાએ તેને ઉચિત ઉચ્ચારણુ આપવા પ્રયત્ન કર્યો છે.

પરંતુ આ ઉત્સાહ જન્માવવાની પ્રતિજ્ઞા લઈ જન્મતા બધાં કાવ્યો ભાગ્યે જ ઉત્સાહ જન્માવવામાં સફળ નીવડે છે. સાચી લાગણી અને તેનું કુશલ નિરૂપણ એ એ આવાં કાવ્યોને સફળ કરવાને જરૂરનાં છે. જીવનનો ઉત્કર્ષ અને ઉત્સાહ ગાવા નીકળતા નવા કવિઓ આ જાંને નથી સાધી શકેલા. સાચું ભાવસંવેદન અને તેનું કૌશલ્યભર્યું નિરૂપણ બધાં કાવ્યમાં ખૂટતું લાગે છે. આ કૌશલ્ય ભાવનાં આલંબનોને વર્તમાન પરિસ્થિતિમાંથી ઉપજાવવામાં રહેલું છે. હૃદયના સનાતન ભાવો નવાંનવાં પાત્રો દર વેળા મેળવે છે. તે જ પ્રમાણે કવિતાએ આ ભાવો માટે નવાં આલંબનો નવી સામગ્રી મેળવવાની છે. નવી સામગ્રી, નવા વાહનો અને નવીન દૃષ્ટિકોણ ઉપજાવવામાં જ આજના કવિની કસોટી રહી છે, અને એ કસોટી આકરી છે એ આપણા અનુભવ પરથી આપણે સમજી શકીએ તેમ છે. એને માટે પૃથ્વી કરતાં યે વ્યાપક સમભાવ, ઊંડી તત્ત્વદૃષ્ટિ, સાચી વિવેકશક્તિ, ઉચ્ચ માનવકલ્યાણભાવના અને વર્ચસ્વી કાવ્યકલા તેણે કેળવવાનાં રહેશે.

નવા પ્રાણનું આર્દ્રાન કરતી આ કવિતા જો સફળ થશે તો મંત્રદૃષ્ટાની શક્તિ ધરાવશે, પ્રજા હૃદયના સૂક્ષ્મતમ ધળકારા ઝીલતું સિસ્મોગ્રાફ બનશે, શોખીનોની અને આશ્રયદાતાઓની કુંજમાં તે લપાઈ નહિ રહે, પશુ પ્રાણવાયુ પેઠે સર્વત્ર વ્યાપશે, અને સૂર્યકિરણ પેઠે કેટલાયે મૂર્છિત જીવન-બીજોને અંકુરિત કરશે.

આ સામર્થ્ય મેળવવાને તેણે મહાન સાહસો ખેડવાનાં છે. કવિઓએ પ્રયોગવૃત્તિ સાથે પ્રયોગદૃષ્ટિ પણ મેળવવી પડશે. વહાણી લાગતી અનેક વસ્તુઓને તે બંધનરૂપ લાગે તો છોડવી પડશે અને નવીન આવશ્યકતાઓને સંતોષવા જરૂરની જણાતી કોઈ પણ વસ્તુ સ્વીકારવાની તૈયારી રાખવી પડશે. આવું મુક્ત અને સાહસશીલ ચિત્ત કવિતાનાં નવા સાહસોને પવનવેગે ધપાવશે.

તેવે વખતે જરૂર પડશે માત્ર કુશલ સારથિની. આપણે દૃષ્ટિસંપન્ન વિવેચક બર્ગ એ ખોટ પૂરી પાડશે. નવીન તત્ત્વોની તટસ્થ સમાલોચના, અને કાવ્યનાં તત્ત્વોની લોકગમ્ય વ્યાપક પ્રસિદ્ધિ એવી કવિતાને યોગ્ય દિશાદર્શન કરાવશે. મૂળરાતમાં આવા સાહસશીલ કવિઓ અને સમભાવી વિવેચકોની ખોટ નહિ જ પડે.

ત્રિભુવનદાસ લુહાર

યૌવન

(અનુષ્ટુપ)

રૂઝવે જમના જખખો,
આદર્શ ને પુરાં કરે;
ચક્ષાવે સૃષ્ટિના તન્મુ,
નમું તે નવયૌવન.

(ગર્ભિ)

શેષ

નમું

• મિશ્ર •

નમું તને, પથ્થરને? નહીં નહીં
અદ્વાતણું આસનને નમું નમું;

જ્યાં માનવીનાં સિશુ અંતરોની
અદ્વાભરી પાવન અર્ચનાં ફરી,
કે યુક્ત તલ્લીન પ્રભુપ્રભતની
આંખો જહીં પ્રેમળતા ઝરીઝરી.

તું માનવીના મનમાં વસ્યો અને
તને ય આ માનવ માનવે કષો;
મનુષ્યની માનવતાની જીત આ
ચએલ ભાળી અહીં તેહને નમું.

તું કાષ્ઠમાં પથ્થર વૃક્ષ સર્વમાં,
અદ્વા ફરી જ્યાં જઈ ત્યાં બધે જ તું.
તને નમું, પથ્થરને ય હું નમું,
અદ્વાતણું આસન જ્યાં નમું તહીં.

(કુમાર)

મુ-૬૨૫

સંસારબંધને ઉરણોત્સુક નવજીવાનને

સોનેટ

૫૨૫

વિદંબ, હૃદ ! જો લસે અખુટ બોમ આશાભર્યા !
 મહે નમન જે દિશા, નમ નવીન તે દાખલે;
 મહે હૃદય રંગ જે, સુરકમાન જે તે ખીલવે;
 વદંબ, હૃદ જોડે ! હૃદય મન્ય હો તાહરા !
 મશે હૃદય છાતિએ જન્મવ જોમ તે માપના:
 હશે દમ-ઉદારતા મતિવિકાસ, તેવા બધ;
 વિકાસ, દિલનાં રતિઝરણુ જેમ જોડા વિમલ:
 રતીઝરણુ, ગ્રીવગા કિરણુ જેહવા આત્મના,
 ભવે હૃદય માટ આ નિયંત્રિત જે ન્યોતિ એ જૂલ મા.
 —મશે જુલ, ફરી ફરી શ્રમ વિગાદ તો તાવશે
 કુસંગતિ ફરી ફરી રતિમુધા મ દૂષ્યાવશે:
 જશે કથગિ લોહિમા કમ બધા મ ઉત્સાહના.
 પરન્તુ નિયતિ સ્થિર કુવ પ્રભોધ કે પાત્રને,
 વિદંબ નિયતિય, જોડ ! અપનાવ આનન્દને !

બલવન્તરાય ક. ઠાકોર

દીવાળી

૫૨૬

અરે વરસ આતરે અહીં ધરે છે, દીવાલિ !
 અર્નેત જડ દીપમાળ શીદ આ જૂડી ભોમમા !
 અહીં મનુજને હરે ભડભડે જુદી દામમા
 સદા વિષજીભે સમી ભજુકતી મચાલો બળા
 બળા જીવન સીઝતી; નયનમા બજે રે વળા
 અર્ધાંધ ધરમા તણી વિષમજાળ, એ હોમમા

વહે અગનધાર, ને રૂમવતી હજી વ્યોમમાં
શિખા તણી ઊંચે વિશાળ વિકરાળ ધુઆવણિ,
તને પ્રગટવું, લહે પ્રગટ; મા ધરી દીવડા
મુકોમલ સરપના વિહિન શક્તિના જીવડા;
અરે રૂકા એક વર્ષ પ્રગટી રહે તું બની
પ્રચડ રૂપની મહાનલ સરપના આગની
વિરાટ નવશક્તિ, ભસ્મ કર પાપલવાલા ખૂંડી;
પછી અહીં પધારજે બનીહતી રૂડી દીવડી.

(કુમાર)

ચન્દ્રવદન મહેતા

ઉદ્બોધન

• મિત્ર •

રે ! તુ સદા મુક્ત સ્વતંત્ર પ્રાણ !
ધોરી રહો ત્યા સિદ્ધ કાલઉબરે ?
મંકોચતો તારી વિશાલ કાય !
બેસી રહો ત્યા સિદ્ધ ક્ષુદ્ર ખૂંપડે ?
પૃથ્વી તણા બીતરમા દબેલો
અધારના ગાઢ નિત્સીમ ભારથી
ધુગોતણી નિદર, દેડી, જો ! આ
ભગી ઊઠ્યો આજ રૂપે જ કોલસો !
પૃથ્વી-હિરે પાપ પ્રચંડ ખૂંપી
ઊભા અહીં વૃક્ષ; કદીક હેડલી
બની જશે એ સફરે સમુદ્રે;
લાગે જ ને સુપ્ત પડ્યા જળાશયો
તે ના સતા; દુર્બલ વારિમિન્દુ
નભે ચડી દંગલ-મસ્તી માડશે,
અને પસારી સતલક્ષ બાહુ
ઉલ્લોચ હિલ્લોલત ભૂમિ બેઠશે.

તું મૂક ના, મર્ત્ય દિવ્ય વાગ્યા
અચ્છન્ન તારે હિર, જીદ ગર્જતો;
કંગાલ તું ? કોણ કહે ? સમૃદ્ધિ
અસુખ તારે હિર સમસિધુની.
ના પંચ તું, દુર્બલ ના, ન હીન;
પૃથ્વી તણી ધારણશક્તિ, ને વળી
હિમાચલોની અચલા ધૃતિ એ
તારે વિશે, હા, જાહ કાલમર્દન.

(કુમાર)

રમણલાલ સોની

હીરો

પૃથ્વી

અધીર હિર ! ચોદિશે તિમિર ઘોરને દેખતા,
અને કડકગટ સાથ નભને સુણી વૃદ્ધતા
અશાન્ત શીદ તું ભમે ? ભયથી શે નમે ? રૂદ્ર એ
નહોં નહિ શકે કરાવી તુજ પ્રાણને તાડવે.
ન વા અખિલ વિશ્વના અતિ કરાલ અંઝાનિલો
બુઝાવી શકશે કદી-હૃદયદીપ તે તાહરો.
નિહાળ ? અતિ ઘોર તે તમપ્રશાન્ત ભૂમલભા,
ન આજની, ન કાલની, અવર વા ન ચિન્તા બધા
હિર હિંમતી જોડને, મુગધુગો તણા જે પર
મહાન રમ્યકે ભવ્ય જયનાદ સાથે પળે,
ન સ્ત્રી-તિમિરમા-મુશી વ્યથિત તે થતો હીરલો.
અરે ! તિમિર અન્ધને ય નયનો સ્મિતે અર્પિતો !
પડ્યો જગખાણે તું માનવહીરો ભલે આજ હો.
જરૂર તવ તેજથી દિવસ કો યશે જીજ્ઞો

(કુમાર)

‘રનેહરશિમ’

આત્મદીપો ભવ

તુ તારા દિવનો દીવો થાને,
 ઝોરે, ઝોરે, ઝો ભાયા 'તું તારા,
 રંખે કદો તું છીની લેતો પારકા તેજ ને છાયા,
 એ રે છીની ખૂટી જશે ને ભડી જશે પડખયા 'તું તારા,
 કોડિયુ તારુ કાચી માટીનું તેલ, દીવેલ છુપાયા,
 નાની શી સળી, અડી ન અડી પરગટશે રંગ-માયા 'તું તારા,
 આભના સૂરજ, ચંદ્ર ને તારા મોટામોટા તેજ-રાયા,
 આતમનો તારો દીવો પ્રગટાવી, તું વિશ્વ સર્વ પરાયા 'તું તારા

(ભોજવાણી)

ઉપવાસો

દ્વિધા

(પૃથ્વી • સોનેટ)

પણે ઉભરતા મહા ઉદ્દિગ્ધાચ પોરે ચડી,
 આપાર પૃથિવિ તણા સકળ પાર લેવા લડી:
 ભડી ગગન ફૂંક ફૂંક નભદીપ હોલાવવા:
 સર વિવલ નામધુતી વરમાળે ધારી થવા:
 અને અહીં ખળત આ ઝરણુ, ને ભળા ફુંગરા,
 વચાળ નય પદ્મવે લલિત સ્પર્શી, સુદરા
 પ્રતિક્ષણ પ્રતિક્ષતી-નીતરતી પીળા ચોપમે:
 મૂકી સકળ કૃત્યું ? હૃદય ભુલ ભારી મચે !

અજપ મુજ અગમા: હૃદય રાગભારે લલિત
 જ્વલંત મુજ વાહના-રશ્મિર ક્યાક થોડું હૃદય
 અગ્રાપ્ય સહુ પામવું નહિ વ મેળવ્યુ છોડવું:
 નિરમલહૃદય, મધુ! — સકળ નિષ્ક જેમા ખડકું,
 ભડીશ પુવણી કદિક જગ માયના ખોળવા
 વિપાદ પણ વ્યાપશે જીવનવિશ્વ છોડી જવા !

(કુમાર)

કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી

બળતાં પાણી

• સિખરિણી •

નદી દોડે, સોડે ભડભડ બળે ડુંગર વનો,
પડે ઝોળા પાણી મહીં, સરિત હૈયે સગમતી,
ધણ દાઝે દેહે, તપીતપી ભોડે બિંદુ જળના,
વગળો હૈયાની, ધણ મદદ કે ના દધ શકે
જરી થબી જૈને ઉછળા દધ છોળા તટ પરે
પહોડોને છાટી શીતળ કરવાનું નવ બને,
અરે ! જે પહોડોએ નિજ સહુ નિચોવી અરપિયુ
નનાણોમા, તેને સમય પર દે છુદ ન શકે ।

કિનારાની આકાશ જડ કહણુ માઝા ક્યમ કરી
ઉથાપી લોપીને સ્વજનદુખને શાત કરવું ?
નદીને પાસેના સળગી મરતાને અવગણી
જવુ સિન્ધુ કેરા અદીક વડવામિ થમવના ।
પછી ત્યાથી કા દિ' જળભર ભલે વાદળ બની
વહી આવી આહી ગિરિદલ થમાવાનું થઈ રહે ।
અરે ! એ તે ક્યારે ? ભસમ સહુ યે ભય પછીથી ?
દવામિની ઝાળો હર ભરીભરીને અણુહરી
વધુ વેગે દોડે તરસી સરિતા સિન્ધુની ભણી

(કુમાર)

ઉમાશંકર જોષી

યાચના

મેરલા હો ! મુને થોડી ધડી તારો આપ આવાદીરો કઠ,
જોવાએલી વાદળોને હું, છેલ્લી વાર સાદ પાડી લઉં
મન્દ્રધનુ ! તારા રમ-ધોધોમાથી એક માયું લીધુ છુદ,
સાભરતાને આકવા કાગે, પીછી એક જોળવા દેજે,
મધમાના ! તારા લાખ તારોમાથી જેયવા દે એક તાર;
બેસાડીને સર બાકીના, પાછી સોપી દૈય હું વીણા.

સતરાણી ' તારા ઝાંકઝાળાનું કોઈ નથી મારે કામ,
ગાઢા અધકાર પછેડા, ઝોઢાઢી દે ' જીવની વેળા.
કાળસિંધુ ' તારા વૈજણાનું નાનું એક તો આપ કલેલ,
હું એક નીંદવિહોણું, ભાલે એને વાપરા ઢોળું.

(જન્મભૂમિ)

ઝવેરચંદ મેઘાણી

શિખરે

[ઉપન્યાસ]

આકર્ષતા એ શિખરે અનેરા;
ખાતાળદેશે દંડ પાપ સ્થાપી,
પૃથ્વીતણા વજ્રપડે ઉઘાપી,
શૂંએ વિધે આલ અધામ ધેરા.

અને અનામી અક્લા અનતે,
આશ્વર્થી મુઝ પ્રસાદ ભાવ
ઊભા ઊભા મીનરુયા ગમવે,
એના પડે આ પડવા દિગતે

ના કાળની ધ્વોચત ત્યાહિ કાળ,
દિગ્ધરે યે સરકી પડે ત્યા,
ત્યા નન્ન સૌન્દર્ય સ્વરૂપ શોભા—
લસે ધરી કંઠ અનતમાળા.

ના વાદળા કાળજરૂ મુઝ,
તોફાનના ગર્જન, મેલ ધ્રાપા
સ્વપ્ને ય આવે ન, નમોહમાયા;
ત્યા વિસ્તરે મુક્ત પ્રકાશ ફેડા

અસલ વેગે શુચિ બ્યોતિ—પાખે
પ્રદક્ષિણા સામ્યતની કરંતા,
માધા નિશાની સહજે હરંતા
વારા, નરી પાવકદીપ્ત આખે

એકામતાના પ્રખગસો સાધી
બેદોતણું અંતર બેદનારા,
વિશ્રામ લે ત્યાં, અમબેદજોરા
જિતારી પાછા હિડતા ત્વરાથી.

ત્યા અંતરંગી બની આત્મમિત્ર
અમેય સદાનો અવિનાશ—હેર
વાસો ચઢું, નિત્ય નવીન ચીત્ર
નિહાળતો અક્ષય નંદનોના.

અનંદની હ્રેર પર તરંગો,
શાંતિતણા મર્મમહો મરતો,
આજન્મ સેવ્યા લઈ સ્વપ્નસોના.

પૂજલસાલ

મુજ પ્રદીપ

કરાલ તમ તાડવે પવન ! છો હવે સૂસલો;
ભલે ધસમસી રહો જલધિમોજ ! પૂરી રહી
અકાદ નભની ગુહા તમનિનાદ કંકાલથી;
બધુ તિમિર, શૂન્યતા જગતકેરી જુખાળવી
મધી સદૃ રહો ભયે : સદૃ મયે ભલે દારવા :
છતા નહિ નહીં શમે મુજ પ્રદીપકેરી પ્રભા,
પ્રફુલ્લ મુજ પ્રાણની નહિ શમે કદી પ્રેરણા !

ચનમની, ચનકી, હમકી, સરી
મલપતે પદ નીર પર જશે;
અણપૂર્યો હિરના અભિલાષો
જિધડતી જહોં ચૌવન પાખડી,
લલિત લોચનમા જવ પ્રેરણા,
પ્રજ્જ્વળ કંપનનો રસ આજતી,
ફરડતી પુરુષાર્થની પાખળ્યા.

વિલસતો મુજ પૂર્ણ પ્રદીપ એ
 નિરખશે તટના તરુવૃન્દ સૌ
 મલિત નેણુ ભરી નિજ વિસ્મયે;
 સમયના સિસિરે હણી જેમની
 પમરતી, પમરી સહુ કંઈના;
 પ્રખળ જીવનના જળ થાંભિયા
 જરહ જાડય થકી અવ જેમના.
 શુચિ અતીવ પ્રભામય દીપ એ
 સુલગ કે સરતો સરતો જશે,
 જહો સનાતન સાગર રહેડમા
 વિવશતા સરિતાની વિરામતી;
 નયનો મદ, યૌવન અંગનુ,
 હિર તણો અભિરામ વિલસ જ્યા,
 પ્રિયવિલીન રસે પળમા બને.
 મુજ પ્રદીપની સ્વર્ણશિખા તણું
 તિલક ત્યા ધરશે જળસુન્દરી,
 લહરીને ઠમકે અવિરામ 'જે
 રમઝટો મયવી રહી રાસની
 અમર એ વિમળા વિધુલેખશુ.
 મુજ પ્રદીપ 'તહો શુચિ સોહતા
 સફળ સર્વ થશે મુજ સાધનો.

અને પમરશે તણ સુલગ પુષ્પની મંજરી ।
 પગંતુ હરિ । આશુ ? આશુ ? ક્યમ હિમ હિત્યાત આ ?
 પ્રદીપ સુકુમારનો ક્યમ જ દેહ ડોળા રહ્યો ?
 પ્રદીપ મુજ અખવાઈ સહસાજ શેણે રહ્યો ?
 મનોરથ ફળી જશે અતળ એક નૈરાશ્રયમા ?
 અને અવ સમી જશે મુહુ પરાગ એ પ્રાણનો,
 પ્રદીપ મુજ — ના, પિતા । તુજ પ્રદીપ ? હું માનવી !

મનઃ સુખ લાલ ઝવેરી

અંતરૂપટ

—: મંદકાન્ત :—

છાયા આંખી નજર પડતી તત્પલે જાય ઉડી
આશા જેવી ઘુજ દરસના બાવ સૌ યાય મિથ્યા;
આંખો આડે વમળ રસજે વાદળોના અચિત્યા,
વૃત્તિ મારી જગતરણમાં જેમ કે હોય છુડી:
જાતું ના કાં હૃદય નખળું દુઃખમાં છેક ત્રુટી,
શાને ઘેરે દિનનિશ મને અંતરે અંધ છાયા;
કેવી આ તે નરકસરણિ—ધાસની ઘેર માયા,
જશે શું ના કદિ વિકળ આ ઉપ્પુ ઉચ્છ્વીસ છૂટી?

ના, ના, મારા પ્રિય હૃદય ! મૃત્યુ યશે નેત્ર પુટી.
તે જે તીર્ણ કિરણુ અગશે, છોડશે અંધ છાયા;
ફોડી શંકા મન મુજવતી ભિગશે દિવ્ય આશા.
ત્યારે રૂપે મધુરવદના નિર્મળા પ્રાણુમૃતિ,
જોશે તું તે પુનરપિ સદા સંગિની જોગ માયા:
ભાવો ઘેરા અમર સઘળા ચૂમજે અમૃતાના.

દેશબળ પરમાર

ભમરી

—: શિખરિણી :—

પ્રકાશે દીવાના ભમતી ભમરી આ પંજવળી,
ઉરાડે અપાટે અળકી જરી મહેં ડખડરથી;
જહું તહેણે ચાલું નવ પ્રણયી સાજિધ્ય વિસરી,
ભરાએલી રીતે અસહ અટકો એક દૈગી.
અચિત્યો ઉદયો હું રગ રગ બદલો કોધ અદકો,
સીસાપેને દાખી ચળવત કરી એક પલમા.

૧૬૧

પીતો હાવા હું કો કવિવરતણી વ્યોમરમણી,
નિહાળું એને ત્યાં મમ સુકુમ હૈયું દ્રવી જતું.
‘અરે મહે’ શેં મારી?’ પણ પળ મહીં એ પરિમણી,
અનેરા ઉલ્લાસે પરિશીલન નિષ્કંટક થયું.
ગણી; કાલીદાસે સહાર ભરિયો મેઘહૂતને
મધુરા મોજાંને પુલકિત બની સિન્ધુ ભરતું.
ન કો ધષ્ટાનિષ્ટે જરીય અણુભણ્યું જન જગે
છતાં સાધ્યાં સ્વાયેં સદૃશ મલકી વિશ્વ વિસરે ?

રમણીકલાલ અરાલવાળા

૫. નરસિંહરાવને

: પૃથ્વી :

મહા ગિરિસમા તહમે નયનસંમુખે છો ઉભા;
કૃતાર્થ તમ દર્શને અમ હોરા ચતા, વન્દતા,
અભોલ બનતાં હજે અરણ્યમાં તહમારાં, પીતાં
વિશ્વદ્ધ હિરણ્યવહન્ત જલં ગૂઢ વાસસ્થના.

પડ્યા જખમ વજ્રના શિરપરે ધણા કારમા,
છતાં સદ્દ ગણી પ્રતીક વિભુતા જ સંકેતના-
અભંગ હિર-આશથી સદ્દલ ધા વધાવી લીધા
નહીં રુધિર-દુઝતા જગતને પ્રણો દાખવ્યા.

દેવે અતલ અન્તરે અનલ-જવાલા, જે આવરી
તહમે શિખર ઉપરે કદી થવા ન દીધી છતી.
બળે હિદયિ અન્તરે જ વડવાગ્નિથી સર્વદા,
છતાં જગત પામતું અનિલ શીત આનન્દદા.

શિરે વરસતી અગણ્ય જલની ઝડીઓ વતી
કદી દવ ન હોલખ્યા હૃદયનાદ હિરોલ્લાસથી
જગે અવરનાં દુખો સમવદા વહાવી નદી
સદાશિવ પ્રવાહની પુનિત માત ગંગાસમી.

વિરાટ ઉર આપનું સકલ તાપને આવરે,
તવી ઉર તથા ઝરા ગગન-ચિત્તને છાવરે:
જગે વરસતી ઝડી ઉદક યાનનું સીંચતી
અને ઉર-વરાળથી તરસ લોકની છીપતી.

પરી વિપદ એકલા સહન શાન્ત ચિત્તે કરે,
અને હૃદયવાણના કંરણુ ભાવભાથી વણે—
કલા, રસિકતા ભરી, ઉરવિવેક ભાવે ભિના,
તહમે અવર કાગ-ગીત, રસ, ભાવનાથી ભર્યા.

મથે વિસરવા સદા હૃદયભાર, મંવેદના,
દહ જગતને તહમે મધુર ગીત આનંદના.
ઉન્હાં નયનનીરથી પ્રજલતા ઉરે દારતા:
ન શું અમિત આ દિસે જીવનદહાણની લખતા ?
ક્ષણે અડગતા તહમે નવ કદીય મૂઢી છતા:
હિમા સ્થિર મહાનુભાવ ! અણુસણ આપત્તમા.

પરી પ્રગટ મૂર્તિ શું અહીં ગભીરતા ઉભી ?
વસી નીરવતા હૃદે સભર મીનેથી ગાજતી !

કૃતાર્થ થઈ દર્શને ઉભયના ઉરે વન્દતા,
અબોલ બનતા દળે ચરણમા તહમારા સદા.

રમણુ ન. વકીલ

‘ બારી બહાર ’

વર્ષોની બધ બારીને આજ ભ્યારે ઉઘાડતો
‘આવ’ ‘આવ’ દિશાઓથી સૂર એકજુ આવતો.

આવે વાયુ પ્રથમ લિતરે સિંધુના મોજ ચૂમી
ધૂમી ધૂમી વન વન વિષે પુષ્પની ગંધને લે;
માળે માળે જઈ જઈ લઈ પંખીના ગાન સૂર
લાવે હૃદયે નિકટ મુજ જે આખથી હોય દૂર.

આકાશથી કિરણ ઉતરી સર્વ એ વાત કે'તા
નાર્યા કેવા જલ ઉપર ને કેમ પુષ્પો ઉધાડ્યા
પેઠા છાના ક્યમ કરી સદૃષ્ટ પખીના વાસમાહી
વીણા ગિન્દુ શબ્દનમ તણા ઘાસ માહી છુપાઈ.

પુષ્પો અને પર્ણ તણી પિછેથી,

પખી તણા ગાન અનેક આવતા.

સદૃશ એનો સમજી નહિ ને

કા હર્ષના અતર ઘોષ છૂટતા ?

નમાવી ડાળીએ સર્વ માર્ગમા પુષ્પ પાથરી
'આવ' 'આવ' બધા જણો સાદ દે છે ધડી ધડી.

પાસેથી કો ઝરણુ વહતુ વાત એ જાય, કે'તું
કેવું આભે ભ્રમણુ કરતી વાદળીમાહી રે'તું,
કેવું છુપું ગિરિપર તણી ગહવરે ચૈ અસહ્ય,
કેવું છૂટ્યું જલધિ જલનો સાલણી 'આવ' સહ્ય.

આલિંગે છે પથ ઉપરની આવીને ધૂળ અગે
ને લાવે છે અખૂટ ક્યની માર્ગની સર્વ સગ
કેવાકેવા પથિક દષ્ટને પાય એ માર્ગ જતા
કેવા ગીતો-અનુવક્ષ તણા જાય એ સર્વ ગાતા ।

ને ખેતરે લાખ ઉભેલ કુડા,

લણા લણીને સદૃષ્ટ સાદ પાડતા.

અનેકની હાર ખડી રહી ત્યા,

છતાય કાએ મુજ સાથ મારતા ?

હવે જોવું અસીમ નક્ષત્રા વાદળી એક જાતી
સામ્રાટી થી મૃદુલ પગલે માર્ગ એ કાપતી'તી
વાતો કે'તી ધડીક વીજની, મેઘ કેરા ધનુની,
યાત્રા કરી વિજનનની, પર્વતોની રણોની.

નીચે ઊંચ ચલિત પગલે જાય છે બાળ ચાંદ્યુ,
પુષ્પો પર્ણ તણ સકલમા સાલજે હર્ષગાણુ,
એ મે ગાતું કુસુમ તણુમા જાગતો હર્ષ કંપ,
જાયે ધીમે ડગપુલ કને ઝીલવાને પવન.

શું એ આખે મૃદુલ ઝગે શું લઈ દામનાને,
 વટેના એ સખદ મહો શું ? સર્વ શું એ ક્રિયામાં,
 ખારી બંધે કદિય નવ જે લાવનાને પિછાની,
 તેથી ઉરે નયન મહો કો આર્દ્રતા આજ જાણી.
 અંગાંગે છે પરમ ભરતી મસ્ત સિંધુ સમીને,
 લગ્ન કેરી નયન ઝર છે એક મર્યાદ રેખ,
 હર્ષ થાતી પુલકિત ધરા પાવના સ્પર્શથી જે,
 જાયે કોઇ યુવતિ નયનો ધન્ય મારા કરીને.
 ઉચ્ચરીને અહાસ્ત્રેક 'કાઈ' સાધુ જતો વહી,
 મંદેશો સર્વ સંતોનો ખારણે ખારણે દઈ,
 જાયે લક્ષ્મી પ્રણયી પથમા જ્ઞાનના કો પિપાસુ,
 કોઇ જાના અમિત જનકો' દીન કોઈ દરિદ્ર,
 જ્યોતિ કોઇ વદન ઝગકે સ્મિત કેરી અખંડ,
 અશ્રુધારા નયન ચડી કો જાન્ય ચાલી અભંગ.
 સર્વને ખારીએ ઉભો નેનથી નિરખી રહું,
 એક એ સાદ 'આવ' નો ઉર સાલણું.
 પળે પાછા અન્તે રવિ કિરણ સી અસ્ત નભમા,
 અને આવે પાછા દિગ્ગણ સહુ વૃક્ષ ગૃહમા,
 ઝગી બેઠે નાની સહ્ય ધરમા એક દીવડી,
 શર શાન્તિ કેરી પરમ ધડીઓ ચાય જગની.

સુધા ભરી તારક ખાલીઓને,
 કરે ધરીને રજની પધારે,
 પખી, વનો, નિર્ઝર, માનવીને,
 પાઈ-દર્ધ એ સધળું જીલાવે.

• મેંયે પીધી રજની કરથી લેધને એક ખાલી,
 અંગાંગે એ મદ ચડી ગયો, આખડી બંધ થાતી,
 તોયે સોનો ઉર મહી સુણું 'આવ' નો એક સાદ,
 ના ખારી, ના ધર મહો, રહું જાઉં એ સર્વ સાથ.

મહલાલ પારેખ

ફલકુને

— શિખરિણી —

નયી તારા તીરે દ્રુમ શીતળ છાયા પ્રસરતા,
 ન વહેતા પાણીયે શ્રવણપુર મગીત ભરતા
 ન મોઘા સૌન્દર્યા, નગરવધુનુ હાસ્ય છુપતુ,
 કોઈની કન્યા કો' જનલહરી મગે ન, દુલક
 અરે, તારુ હૈયુ રણપટસમુ શુષ્ક કહીને
 જતા શાપો હેતા પશિંકજનને હૈયુ બળતુ
 હૈયે જાણું છુ કે નવ તુ' મહોં આકર્ષણ ઉઠા,
 છતા સ્વાને સ્વાને સુભગ રપ તારા ઉધડતા
 રમ્યો આ વેણુમા શિશુ સમયમા સંગ શિશુના
 જહોં તાપે યાકી કર વીરડી ખોદવ પટમા,
 તહોં સુકે હૈયે અમીસરણી ધીમે અબકતી
 જૂલી જતા, માતા, રમતઅમ પીતા જલઅમી
 ન મેં દીઠી માતા જગત મહોં જેના અમી ખૂટયા
 શિશુ માને એવુ કદીય ગણવી વ્યર્થ વ્યમણા
 પછી વધોં વીત્યા ધણું ધણું કયોં દેશ નવવા
 દીઠી સિન્ધુને મેં જયદ્રથભૂમિને રસળતી,
 પુનિતા ગંગાએ સિવ જુયજટા વોંધી વહતી
 પીધા પ્રેમેલાવે જનસમક્ષવકારી જન મીદા
 જહોં કાલિ નાથો મરદન કરી કૃપ્યુ કીડતા
 મમુનાના કાળા ભમરજલ દીક્ષા છનકતા,
 દીવી ખીજી કૈયે પલુ નવ ભૂલ્યો, માત, કદીયે
 કૃશાગી કાયા આ ખરબચડી તાપે સળગતી;
 ભણું જાણું હૈયે અમૃત શિશુ મારે અખુર, શે'
 જવુ ખીજે મારે, અવર કદી યારો શુ જનની !

જનમેજય

વસંત

જેઠો હતો ન્યારે મ્હારા સ્વપ્ન તણી મોજમહી
સાધનામાં પરાવીને કૃશઃપ્રાય પ્રાણ;
કાણુ ત્યારે આવી ? મારી પમદંડી છટા એવી
કુસુમશી જોઈ હતી દિવ્યતણું ગાન !

પાણું ફરી જોયું, અહો ! નૃપુરના રમ્ય રવે
દિશદિશ નાચી રહે ભાવનાના રપન્દ !
દામલ એ પગલાંમાં જીવનનો ખનિ વહે
ભૂમિતલે ઉઠે જાણે પ્રેરણા કદંબ !

અને એના કશુડાના રંગભીના ઝાંચસમા
ઉજળતા યૌવનના દીકા રવેર હાસ !
પ્રણયની ગર્મિ જેમ ઉડત એ છેડામાં
હડતા દા મેઘધનુ તણો થયો હાસ !

‘કાણુ એ ?’ કહ્યું અને એ મૃદુ પાવ યંબી ગયા
નૃપુરનું શૂન્ય ગયું—ભાવનાનું કાવ્ય !
પ્રકુલ એ મૂખ ફર્યું મધુરિમત પાથરતું
‘વસંત હું વિશ્વતણું યૌવનનું કાવ્ય !’

‘વસંત ! વસંત ! આ !’, કહી હું છેક પાસે ગયો
‘અહો ! તું તો રંગે બધા કુસુમના પ્રાણ !
વિદંગની પીચકક્ષા મહી નવા પીચ પૂરી
મંજુ એના કંઠમહી ધરે મૃદુ ગાન !’

‘વસંત આ ! આવ મારૂં જીવન તું રંગવાને
હિતરીને ધન્ય કાઈ સ્વપ્ન જેમ આવ !
હસંત દા કુસુમની કલીકાશી ભવ્ય બની
ઉઘડવા પ્રકુલવા હિર મારે આવ !’

સુરેશ ગાંધી

‘આંખ મળે નહિ’

ઝીલ્લીના ઝમકાર થયાને
જાગી માઝમ રાત
આંખ મળે નહિ.

ખાંરે બારણે કોઈ નથી ને
કોની જોવી વાટ ?
આંખ મળે નહિ.

મનનો કાંઈ હોલ ન સુઝે
જોડી જાતી રાત
આંખ મળે નહિ.

પગપગતા લણુકાર આવતા
કુમાથી આવે સાદ ?
આંખ મળે નહિ.

પ્રેમશંકર ભટ્ટ

મોહપાશ

હું શું જાણું સરલ સિસુદળે આવડો મોહપાશ ?
મન્ત્રે યાત્રાં ટનટન દશના એક દાંડો દકોર,
ટોપી હાથે, છતરી બગલમાં, કોટને ખાંધ માથે
મૂકીને હું ધમધમ કરતો આવીઓ રાજમાર્ગે;
પ્હોંચું ત્યાં તો, ફટફટ કરતી દોડી ગે દ્રામ મારી,
કોધે યાત્રાં અવળ નયનથી શાપતો ભાવિને હું
જીલે મોઢે, પરિભવ મુજનો કલ્પતો શિષ્ય-સાક્ષ્યે,
રસ્તા વચ્ચે વિકળ ચર્ષ હોમો દ્રામની વાટ જોતો

“કાંઈ દેને, પ્રભુ ઘુજ કરશે, ભાઈ! સારું જરૂર,”
એવા શબ્દે જગતનું કરણું, પાસમાં કોઈ યાચે.

“આગે જાઓ, પતિત તમસમાં માટ આંહી ન આશ.”
 “નૈં જાયે જા,” મધુર કલરવો, માત નિશ્વાસ ભેગા,
 કાનો વાટે સરી જઈ, પડીઆ અંતરેના ઉડાણે.
 પાછું વાળી નગર હું કહું તો અંકમાં બાળ દીકરા,
 સાક્ષાત્ જાણે દિવસ દસ પરે રેતીમાં જે સુવાડ્યો,
 એને જોતાં કરમ ધરમ સહુ બૂલીને દ્રામ જાતી,
 વીધી વચ્ચે રમરણમય યઈ લાનને બૂલી ઉભો.

રાજશેખર

ખોજ

— સમ્બન્ધ —

સૃષ્ટિકારે અણમાં અમીરસ વરસી, સંહરી ઝેર એનાં,
 ચૂમી ચૂસી સમૂળું અખિલ ભૂમિતલું જાગ્ય, રુક્મિણ આપી,
 ધાન્યો ક્ષેત્રો ઝરા ને ફળફૂલ સહુમાં ચેતનાઓ વહાવી,
 આત્માએ જીજ્ઞો તું નભજર વિલસી શોધતો કોઈ તત્ત્વ
 જુએ છે શું ધરામાં નયન કરી ઝીણા દીર્ઘ વીત્યા યુગોથી ?
 તો યે તારી હજી યે પૂરી થઈ નથી એ શોધઃ શું એ અનન્ત ?
 તારી એ શોધમાઠી જીવન વીતી જતું, તો પછી તારું સ્થાન
 ખીજો આપી લઈ લેઃ રજનિદિન ધણું એમ વીતે અભંગ !
 ક્યારે પૂરી થશે એ ? પ્રિય મુજ કહી દે તારલા આભ જગ્યા !
 કે એનો અન્ત રહાવા સરસર સરતો ભૂમિપે તું ઉભંગે,
 તેજનો ધોધ ટોળા ?

હું યે છું જો અહીંઆં અદુલ રખડો માનવી કોઈ પંથી,
 ના જાણું શું મહાઈ જગત ધર થકી હુમ્મઃ તો યે હું શોધું,
 ને તેથી આ મહારો જીવનજાગરો ખૂટતો બોમઝંખીઃ
 હું જાઉં તો પછીથી અવર જન લીએ માહડે સ્થાનઃ ક્યારે
 મારી આ ખોજ પૂરી થઈ જ વિરમશે ? અરુ હું મૂંઢ બાલઃ
 કે એનો અંત રહાવા ખમ થઈ જાડશે બોમમા પ્રાણ મારો,
 મારીનો દેહ મૂકી ?

(કુમાર)

‘ઝાહિનીચન્દ્ર’

માનવ

નિસર્ગની નિર્મલ તારતંત્રીથી
છૂટો પડી કે રવ ગુંજતો ગયો,
પ્રમાણ એ તાલ તણું તજ દર્ધ
અહંત્વમાં એકલ માનવી થયો.

(કુમાર)

‘જટિલ’

ન જાને

[પૃથ્વી]

દીદો જલધિનાં જલો ઉછળતાં મહાકર્પણે
પ્રસન્નકર ચન્દ્રના, ગંજવતાં મહા ગાન કો.

પ્રસુમ મમ અન્તરે જલ હતાં, ઉગ્યો ચંદ્ર ત્યાં
વણા વિવિધ ગાનના નવતરંગ, એ ચન્દ્રને
મયન્ત હિર રપર્શવા; ત્યહિં વિકીન થાવા ચટયાં.
પડ્યા હદિ વિથીર્ણુ નીર-અવકાશ માંહે શમ્યા.

અચાનક ત્યહિં વધે અનિલવેગને વાદળો
પ્રચંડ ધસતા શશાંક પ્રસવા; જગે પાથયો
પ્રકાશ સદ્દુ સુમ ધામ; જગ્ન ધારતાં કાસિમા
તરંગગણુ શોક ભગ્ન હિર બિછળે ને પડે.

સદાય જગ અન્ધકાર પ્રસિયું રહેશે, -અને
સદાય રડશે તરંગદલ કારમું, -ચંદ્રનાં
ફરી કિરણ પારિનાં હિર ન રપર્શશે કામળાં ?
અગમ્ય ઘટના દિસે વિધિ રમી, ન જાને કશું.

બાદરાયણ

એ અપકટને

મધ્યાહ્ન તણા કિરણો તપતા,
જગતી ધરતીના મૃગજળમા,
આ નિર્ગૂન હિમચલ પાદરમા,
છુજ અંધિત સ્વપ્ન મને દિસતા.

નભ ઘેરાના વાદળદળમા,
જસોના મંદ વિકંપનમા,
નિષ્પંદ ભીમેલા સરજળમા,
છુજ અંધર દુઃખ ભર્યા દિસતા.

દળતી મધ્યાના કિરણોમાં,
મગગીન નિસ્તબ્ધ સમીરનમા,
આ શ્યામલ અંધ નિશાતલમા,
છુજ જીવ તેજ હતા દિસતા.

મમ અંતરમા સઘળા દુઃખમા,
નખતારકના નખને જલ ત્યા,
ક્ષેત્ર ચંદ્ર રેખના દર્શનમા,
છુજ એ નખનો રકના દિસતા.

સ્વપ્નસ્થ

વિરાટની લોટો

અખર મન ! પથની શી રીત પડશે ?—કુવ
ચોગિનીના જટા કલપની
લોટો હિન્ત હશે;
સાચી કુંકુમ-સેથી ક્યાંથી
બાળકને જડશે ?

અખર મન ! પથની શી રીતે પડશે ?

પન્થા મધળા ડોડતી લટકો
વિનટની જ હશે ?
એ સધળા લટ જો મુચવાઈ
પથ ક્યાથી જડશે ?

ખમર મન ! પથની શી રીતે પડશે ?
નટવર. મ. પટેલ.

એવી તે રાણી રંગે કેમ કાળી ?

આદા મુગ્ધના પૂજન કાળે ન એટલા દીવા બળે રે,
ગત્રિગણીના પૂજન કાળે કે લાખ લાખ દીવા બળે રે.
આદા જેના કો વા તો વેળે જગતમા માતા કરે રે,
એના પ રજનીને આંકે પોલીને મીઠી નિદ્રા કરે રે
સૂરજ જેવા કો છેડયો રહાયા સુષ્ટિમા ફેરા કરે રે,
રજની રાણી ન કિંતુ ત્રાહ ઈ એમના પૂરા કરે રે.
પામે આવી પવનગજ કોડેથી ધીમે પખો કરે રે,
તોય નાનિગણીના પાવવનો છેડયો ઝોસે ચડે રે
ગત્રિ ગણીના બોલે બોલે કે મુખથી ફૂવડા ઝરે રે,
એવા તેજે ભરથ ફૂવ શાખો કે આલમા આઘ ચગે રે.
ટકામ ધરતી ને આલ બે ફૂલે ગત્રિ જો બોલ્યા કરે રે,
એથી શાણી રે ગત્રિ મમજને મનથી મૂગી રહે રે.
ગત્રિગણીના હસના મોઢા કે ઝાઈ દિ પવડી પડે રે,
પનકે ત્યારે અધાર આંસે કો નવરમ રેખા ચગે રે
'એવી તે રાણી રંગે કેમ કાળી' ઘૂવડ મન શોઆ કરે રે,
બગતો ચારે પ્રકર ગદી ફૂટ એ કાલકો ઉડે'વા કરે રે.

(કુમાર)

જોહાલાલ ત્રિવેદી

દશરથનો અંતકાળ

‘તે સમે ય સખી આની જ રજની, દારણુ તે દિ નિત્ય,
 દક્ષિણ વહિથી કિંચકે કિંચકે લાગી હતી તે દિ’ આગ
 શિરીષ આખનાની નીનિમા ધરી ફૂંટી ફૂંટી મનકાય,
 માધરીકુજમા માધવીને એની ફોગમ ના સહેરાય
 તે દિ’ હતી પ્રિયા માધરી પુષ્પ સમી તુલ્ય, પિનાનું વન,
 ફોરમે ભરતી, ડું ધુરાજ, ને નિર્મળ તે દિ’ ગગન
 તે રજનીમા હતા આ જ તારના મુક્ત આકાશને ઉર,
 આલિકા રી તે દિ’ હતી આ સરણુ, ન્હોતા આ યૌવનપૂર
 તે દિન—જે દિનની કરે વાત હું—હોતો જરીક ગગમ,
 મે ધાર્યું કે લાન સરણુતટનું આપણું મૃગયા-વન
 જોઈ આવું જરી, મૃગનાં ઝેરા મળશે કાઈ શિમા
 કરીશ તો, નહિ તો બેસી સૂણીશ અતરના ધમકા
 મરણુ કરા એમ વિચારી તીર ધનુની સાથ
 પગપાળો મરણુતીર પહોંચ્યો, વા મહીં વીંજતો હાથ
 ગળી સરણુનીગમા અરધો ફૂંડતો રક્ત તપન
 દેખાય, અધારે જાખા પડી જતા આમલી પીંપળી વન
 આલતાની સામે મૂકી ઉધાડા ગોપન અતરદાર,
 ધારિધારે નદીતીર વહી જતા, દક્ષિણે દૂરનો પહાડ
 તાનતમાલનું વીંજે જટામૂલ, પખીતણા ટહુકાર
 થાતા અચાનક એક પગે, કદિ અન્ય અનાજ લગાર
 આવતો ના જરી ભગ કરાવવા તીણા તમરાના ગાન
 સરણુનીરમા રાખી નજર ડું ચાનતો તો, કરી દાન
 તિમિરથી અકળાતા આમશને તારાન, સરણુનીર—
 —માહી લાખા રવિદેવ સમસ્ત, ત્યા સંકારી શ્વેત શરીર
 વાના જાડ જાખરાથી આવ્યો શશિ અચાનક બહાર,
 નલિના નીરમાં તેજ દોડ્યું એનું કોકીન કે ટહુકાર

મુખમઢી જરી પાણી રેડ ગ્રિયા, અંધારે ઘેરું ગગન,
તે દિ' હતો મધુ ચંદ્રમા આલમાં, વાયુથી વ્યાકુળ વન.
ધીરેધીરે મેં કર્યો પ્રવેશ એ નીરવ વનની માય,
કાષ્ટ અતિથિને કારણ વનડે દાળી'તી શીતળ છાય.
ચંદ્ર વિચિત્ર ત્યા સાથીઆ દોરતો, તમરા ધરતા ગાન,
માધવી ફૂલના છબડા દાઝવી કરતી ફેરમદાન.
પાદોપાદો નાચતા કિરણ, ફૂલે ફૂલે જોડે ગંધ,
છાયા-પ્રકાશના સંજોગમા જાણે વનકું હૃદયી અંધ.
મેડી આવે કદિ રહેજ અચ્ચાનક ઉત્થા સગીર દહેર,
ખર ખર કરી પાન ખરી પડે નાચતી છાયાની સેર.
આન્તિ અનુભવી બેઠો ચઢી એક વડલાની ઊંચી ડાળ,
સામી દેખાતી'તી શ્વેતતરંગને બેઠતી સરણુપાળ.
આકાશમા એકે વાદળી ના જડે, ઝાંખું તારાકેઈ તેજ;
એક પછી એક પહોર વીતી જતા, લાગતું જાણે 'સહેજ.'
આખનો અરધો પંથ પૂરો કરી પશ્ચિમે ઢળતો ચંદ,
વનના છાયડા પૂંચ દિશમા ધમતા સૂંધીને ગંધ
ફૂટતા ફૂલની. એવામા મરણુતીર પે રહેજ અવાજ
'ભડ ભડ' કરી ઘયો અચ્ચાનક, ને મેં શિકારને કાજ
ધનુષની પર તીર ચઢાવી કાનપે તાણી કમાન,
મૃગયુ ધારીને બાણ ફગાવ્યું, ને—અને-હાથરે ! રામ !
(ક્રમાર.)

ગણપતસાસ લાવસાર

અન્તિમ તાંતુ

(૫૨૫-અનુક્રમ)

અનેક ઉરવાણના સુખગ તાર તૂટી ગયા,
પરંતુ રણકારશેષ નવ યન્મમાં રૂખિયા;
અખંડ અવશિષ્ટ તન્તુ તણું ગાન જે મૂંજતું
સદાય ખનિ મૂક એ કુણાના રહે ધારતું.

અનેક રંગની વિશે પરમ શાન્ત એકાન્તમા,
ગિંડા હૃદયવાદમાં ધ્વનિ નવા સ્વયં ઊદતા;
વિરાટ અવશ્યતા મહિં સમસ્તયોગે કરી
ધરે હૃદય મૂકતા;—અગ્વ ગાન વાદે ત્યહિં.

પરંતુ અણુમિત્તવ્યું હૃદયવાદ શુ થભિયુ ?
ગયું કુરુણા ગાનના ધ્વનિ વિશે હવે રાત્રવું ?
રહેલ અવશિષ્ટ તન્તુ પણ ગૂઢ હગ્તે તૂટયો,
નિગૂઢતર અયુ—એત્ર પણ નેત્રમા ઊભયો.

સૂક્ષ્મ સંવાદો જે તન્તુ આત્મવાદ તણે। પ્રહે—
વિશ્વવાદ તણુ, ઊંઝ એ ન યશે અરે ।

સુન્દરજી ગા. બેટાઈ

ગત બાલકોને

સુકોમળ સુપુષ્પ દે ખીલી સવાર સાજે ખરે,
હોગી ગગન તારલા ક્ષણ રહી કંઈ આયમે,
દીઠા સ્વપન હસ્થ તે નહિ સવારના સાપડે,
બન્યા જીવન એ સમા તમ તણા અહીં જૂપરે.

ગયાઃ મહુ ગયા પળ્યા સ્વપથ સો ન એકે રહ્યા
રક્ષા રમરણ પાત્રને રમરણ દુઃખ જે જે સલા;
હર્યાં, કંઈ રહ્યા, કવિ જ્યમ હસે રડે કાવ્યમા,
રમરુ હું તમ જીવનો સરસ-કાવ્ય-ઝરણા સમર.

હરિહર ભટ્ટ

વસિષ્ઠ અરુન્ધતીને

પ્રભાનિકર ભ્રમટે અમિત વ્યોમ મિન્ધુ તટે,
સહસ્રશત ડૂબતા તરલ તારકો, આથમે
શશિ પ્રખરશ્ચિમ, શુક્ર વર્ણી ધૂમકેતુ સમા
પ્રચંડ મહાગુળ તેજ કિરણાવલિ વેરતા.

અન્નેડ ત્યંહિ જોડલું તમ ઉભૂં તણે લોકમા
પ્રકાશ-કર વેરતું પ્રણય-પ્રભ સિદ્ધિ તણા.

યુવા પ્રણય પૂરમા ડૂબતી સ્નેહમંત્રો પદી
તમે ન પદ્ય વિસ્મયો પ્રણવમંત્ર કલ્યાણના
વર્ષો દ્વિપદ્યાગિની પ્રણયપ્રભ સિદ્ધિસટે
વિમૂળ કરી ભાવના પ્રણય પ્રેમ વૈવસ્વતી.

અરુન્ધતી સહૃ વસિષ્ઠ અગતો તને તેજના
વિશાસ નભસાગરે નિરખું ને નમે શિષ્ય આ
અને સ્વપ્નસીલ આત્મ ચહતો કંઈ દેહીએ
પ્રભો! વિરલ સ્વપ્નની પ્રણય પ્રેમે અદૈતના.

પ્રભુલાલ પાઠક

વહૃદત^૧

ગમલ

જતો હતો હું મદેમાની મહીં ભ્યારે,
બની કિતાબ સાથ આવતી તું ત્યારે.

થયો ખલાગી હું ત્યારે બની તું નીકા-
ન ભપયું ફેંકશે અને દયા દિનારે!

મળ્યાં આપણે એકાત મહીં પહેલાં,
તને યાદ છે, થયું શું તે સવારે?

હળર આફતાબર શુદ્ધ થયા પછી તે,
કરી સદા^૪ મેં ચટી પ્રેમના મિનારે.
બની તું સાજ બન્યો ત્યાહરે તું ગાયક,
બની મેહરાબ,^૫ મુઝાવર^૬ હું બન્યો ત્યારે.
નિહાળી શુદ્ધ તેને, બુદ્ધબુદ્ધ હું બની બેઠો,
દીધું ચિરાવા હોંસથી તે જિગર પ્યારે !
થયો જાહરે હું મયકશોની^૭ મહોં ત્યારે,
બનાવી જામ તેને ચૂમી વારવારે:
મકરબ^૮ ગયો પતીલના ભાગ્ય તણો
નાસી-લગામ ! તું જ રહી માત્ર હાથ મારે !

પતીલ.

ચિત્રકારની કથા.

[ઉપજાતિ વંશસ્થ]

કો ચિત્રકારે ગ્રહી હાથ પીંછી
ને વિશ્વમૂર્તિ તણું ચિત્ર આદર્શ.
આનંદ ઘેરાં નયનો ઉપાનાં,
ને ઈન્દ્ર કેરાં ધનુ-શી ભૂ-લીલા;
વર્ષા તણા બિન્દુ સમાન મીઠાં
ત્યાં—નેત્રમાં પ્રેમજ અશ્રુ મૂક્યાં.
ને કેશ ગુચ્છા રચી કૃષ્ણ મેઘશા
વેણી મહોં તારક સર્વ ગૂંથ્યા;
અજર અગ્નિ અણી અદ્વિતીય
મૂક્યા કપોલે મધુમૂર્તિ કેરા,
ને વ્યોમ શા ભવ્ય લજ્જાટ મધ્યે
ચન્દ્રી સમી કુમકુમ ટીલડી ચે.

૨. સૂર્ય ૪. સાદા. ૫. મરિજદમાં કામાની તરફ પશ્ચિમ દિશાનો એક
કમાન હોય છે તે ૬. દરગાહમાં કામ કરનાર ૭. દાડપીનાર ૮. ઘોરો.

અર્જુનશી રીર્ષ વહન્ત-ધેરી,
ગ્ધી વળા મ્વેત સુગધી સેંધી,
ને અંગમા અન્ય અનત કેર
લાવી બધુ તેજ પૂર્યું ચિતારે.
કટિપરે કેવલ એક આછી
સિન્ધુ તણી મદ-સુમદ મુછ
શુભારમા એકલ મેખલા રચી '
કિન્તુ હજી તૂમ તૂપા થઈ ના,
ને મૂર્તિનુ અન્તર મૂકવાના
ભગી ઉઠ્યા કોડ, થતા જ વાન્ઝ,
ગૂથી દીધુ ચિત્ત સ્વકરપનામા.
એ કરપના કિન્તુ થઈ ન પૂરી,
ને ચિત્રણુ એ રહી ગે અધુરી
થભી ગઈ લેખીની ચિત્રકાગ્ની,
લાગી ગઈ પ્રેમ તણી સમાધિ '

‘નીલકંઠ’

ટાંકની તરડ

ટાંકને તરડ કેમ ? એવો પ્રશ્ન હરે થતા
પુગણી કે ગાથા મારે જોયા જુના પત્ર;
શિવાલેખો, ભોજપત્રો, જોતા જોતા,
પોકળ પત્રમા જડ્યુ લખ્યુ છે તે આન
એકદા કે નવોદાએ વિયોગથી દુખ પામી,
પ્રીતમને લખ્યા દુખો સભારી તમામ;
લખાતા નિદાગીને એ દૈયુ ફાટવાને, લાગ્યુ,
ટાંક તણુ ઘુરત ત્યા દારી જોડી દામ
“ બહેની મારી ફાટ મા તું, કાટશે તું ત્યારે પછી,
કવિઓ ને કોસિદોના કાવ્યો થશે કેમ ?

ડીમકારો રહી ટીકા લેખકો રસિક લેખો,
વિયોગિની ગ્રેમ પત્રો લખી શે કેમ ?
તાગ વિના જગતમા અધકાર વ્યાપે માટે
હૈયુ ટરી ઝીન તુ રહે મારી જ્હેન,
ટાક ફાટતી રહી સતીની આશિષથી પણ,
હજીયે તગડ રહી પડી જેમ તેમ

રસનિધિ.

સત્ સ્વભાવ

રેનાઈ આવતી છે ને બધી ખારાસ પૃથ્વીની,
સિંધુના ઉરમાથી તો બહારે અમી વાદળા.

(પ્રસ્થાન)

પૂજાસાહ.

પ્રકીર્ણ લેખો

કવિ દયારામ વિષે કંઈક

અર્થાત

કવિનું પૂર્વજીવન

જન્મતારીખ

દયારામભાઈના જન્મકાલ સંગ્રંથમાં બે મતો પ્રવર્તે છે. કાંઈ તેને જન્મ સંવત્ ૧૮૨૩ માં થયેલો માને છે, તો કાંઈ સંવત્ ૧૮૩૩ માં. રા. શંકરપ્રસાદ જગનનાથ રાવળે રચેલા અને નારણદાસ કમોઘવાળાએ છપાવેલ દયારામના જીવનચરિત્રમાં કવિની જન્મપત્રિકા આપેલી છે, તે ઉપરથી સંવત્ ૧૮૩૩ નો સ્વીકાર થાય એમ છે.

હવે દયારામના અંધો ઉપરથી શું મળે છે તે જોઈએ. દયારામભાઈની આરંભની કૃતિ લાગવતનો દ્વાદશ સ્કંધ છે. તેને અંતે સંવત્ ૧૮૫૦ ની સાલ આપેલી છે, એટલે બે એઓ મં. ૧૮૨૩ માં જન્મ્યા હોય તો તે ૨૭ વર્ષે લખેલું અને ૧૮૪૩ માં જન્મ્યા હોય તો ૧૭ વર્ષે લખેલું ગણાય.

દ્વાદશ સ્કંધની સમાપ્તિ કરતાં કવિ શું કહે છે, તે જુઓ.

એ કૃત્ય સાહસ કર્મ શીવંત દ્વિજ દયાશંકરે.
અપરાધ શો ? અંતર્ગતે ઉપદેશ કાઢી રંક રે.
એ શુભ રસ પ્રકાશ કીધો, ગમ પંડિતની જમાય.
તે કૃપા કીધી કૃષ્ણુજી નિજને કળિજીગ માંલ.
ધર્મ જાણે જગત એવી જુદી ધર્મ મુજને સહી.
ક્ષમા કરજો, પરમ પંડિત ! વાક માહારો છે નહીં.
સંવત્સર પચ્ચાસ, શ્રાવણ, શુક્લ દશમીને દિને
શુભાવસરે કર્યો પૂરણ સ્કંધ દ્વાદશ સ્થિર મને.

વળી દયારામની ગીતા જુઓ.

૦ દી. બા. કેશવલાલ મુવે સં. ૧૯૮૧ના વૈશાખ સુદી ૬ બુધવારના રોજ શ્રી. દેવોંસ ગુજરાતી સભા તરફથી આપેલા લાખણી ગુજરાતી પત્રમાં આપેલી નોંધ

† છેલ્લી પંક્તિમાં 'શુભાવસર' બદલે 'શુક્રવાસર' પાઠ હોવાનું દી. બા. કેશવલાલભાઈ સુધૌભ્ય રીતે ધારે છે.

ગુર્જરગિરામા પદમધ બાળપણે કીધો મતિમદ.

×

×

×

×

ગીતા કથી કયા પાવન સ્વપરકાજ સ્ત્રી હરિજન.

પ્રભુરામ પિતાનું નામ, નર્મદાવટ વિગ્ર દયારામ.

રાજકેર મહાલક્ષ્મી માત, જેની કીર્તિ સ્વપુર વિખ્યાત.

ગીતા પ્રબોધી પ્રભુએ જ્યારે હું બાળવેષ હતો ત્યારે.

એ ઉપસ્થી જાણી શકારો કે તેમણે ઉપલા એ પ્રમુખ બાળવયમા કર્યો હશે, અને તેથી, તે સાહસકર્મ કહેવાશે. એ ઉદ્દેશથી કવિનો જન્મ સંવત ૧૮૩૩ હોવાનું મારી શકાય છે

આ પ્રમાણે કવિ દયારામ ચાહોદમા મે. ૧૮૩૩ ના બાદરવા સદિ અગિયારશે સાઠોદરા નાગર કુટુંબમા જન્મ્યા હતા. તેમના પિતાનું નામ પ્રભુરામ અને માતાનું નામ રાજકેર હતું, મહાલક્ષ્મી નહોં. એમના પિતા કારકુની કરતા હતા. જ્ઞાનપણમા તેમને સામાન્ય વ્યવહાર સિદ્ધિ મળેલું, સમૃદ્ધિનું જ્ઞાન મળેલું નહોં. તે નીચેની નોંધ વાંચતા જણાઈ આવશે.

સામાન્ય વ્યવહાર જ્ઞાન

હિંદી વૈદકનો ધિતારો કવિએ જાણ્યમા મામા સૂરજરામને ઘેર કરેલો. એ હાથપ્રતની પુષ્પિકા નીચે પ્રમાણે છે —

શ્રી શેખપાંચજીની કૃપાથી મ્મય પુરણ કરો છે ॥ સંવત ૧૮૫૧ ના માહા વદી એકાદશી વાર રવીએ જગુલેજ માહા મ્મય પુરણ કરો છે ॥ ઇંદ પુસ્તક વિખીત બટ પ્રભુરામ સુત દયારામકેર જાતિ ભ્રામણ સાઠોદરા નાગર ॥ પુસ્તક જેવી પ્રત્ય હતી તે પ્રમાણે લખુ છે ॥ લખનારને દોસ ન દેસો ॥ અધીક નુન્ય મંજાલી વાચજો ॥ જે કોઈ જાણે તા. લખે તા. જણે તેને નમસ્કાર તા. જે શ્રીકૃષ્ણ છે ॥ ઇ ચોપડી કોઈ ચોરી લેસે તેહમને પરમેસ્વર પુછસે ॥ તિએ ॥

પ્રાથમિક હિંદી કૃતિ.

આ સમયની પ્રાથમિક હિંદી કૃતિ રેવાસ્તુતિનું પદ આ પ્રમાણે છે:

રેવાસ્તુતિ

તિહારે સરન મેં તો આયો રી રેવાજી !

મયતનયા સુખદાયક સરિતા ! તિહારો દાસ કહાયો રી, રેવાજી !
પતિતપાવની, અધમઝધારની, તારનો નામ મોહી પાયો રી, રેવાજી !

ઉત્તરવાહનો દ્વય તટ પાવનો, વિધિ તેરો પાર ન પાયો રી, રેવાજી ' નિર્મલ જલ જોડ સ્નાન કરત આય સકલ પદારથ પાયો રી, રેવાજી ' દાસ દયો માઈ ' દોન તિહારો પ્રેમ સહિત પદ પાયો રી, રેવાજી ' .

આ રત્નિ બેતા જણારો કે કનિનુ હિંદી ભાષાનુ જ્ઞાન તે સમયે ખડુ સાધારણ હતું ગુજરાતમા હિંદી સાહિત્યનો પ્રમાર જુના વખતથી આવ્યો આવે છે. ભજનો અને પદોની પ્રતિઓમા ગુજરાતી પદો સાથે હિંદી પદો પણ ઉતારેલા હોય છે કેટલાકે ગુજરાતી કવિઓએ પશ્ચિમથી સામાન્ય રીતે હિંદી પદો ગ્યેના સુનિદિત છે

નામનિવેદન સંસ્કાર

કવિને ૮ વચ્ચે ઉપનયન સંસ્કાર થાય છે. તે જ વરસમા તેમના પિતા સ્વર્ગવાસી થાય છે, તે પછી બીજે વર્ષે દેવકીનંદન મહાગાનને હાથે નામનિવેદન સંસ્કાર તેમને થાય છે. આ સખધમા ભક્તિધિધાનના ઉતારા જુઓ

જાનકીજીવે ગર્ભતે પ્રગટે અતિ સુસન્નદ
દાસકુ મોદ આનદ દિત દેવકીનંદન સુચદ ૭૩

અતિસુંદર આજ્ઞાનભુજ, ડર વિશાલ, કમનીય
છંદી, વિશાલ નયન, હરે શ્રીગોકુલકે જીય ૭૪

ગુરુપદપક્ષ સેવહી, હરિકીર્તન ગુનગાન
વે પુનિત મોદે કિયો અનુભવ પ્રગટ પ્રમાન ૭૫

x x x x
દેવકીનંદન દેવકીનંદન દ્વિય હી આઈ
શુતિસિચ્છાપે પંડિત ઉપમા અમ્ય ન જાદિ ૮૬

પતિતપાવનકે લિયે કર દરસનકો વ્યાઘ
ગમન કરત પરદેસકો વિરદ પહેલો ટાજ ૮૭

દરસ અપૂરવ જીવનકો, પાપ સંપૂરન જાય.
દરસ દિયો માદા પતિતકો અપનો વિરદ સુભાય. ૮૮

કૃપાવત મય નામ દે યોનો અપનો દાસ
બાલભાવ વૃદ્ધ્યો ન તવ, હૂઓ નાંહિ પ્રકાશ. ૮૯

x x x x

ગુજરાતી અને હિંદી સાહિત્યનો દેવમહિમા પરિચય.

૧૨ વર્ષની વયે કનિષ્ઠા માતૃશ્રી મરણ પામે છે તે પહેલાં દેવકી નંદન રાજકોરને ગીતાનો બોધ કરે છે અને બાગક કવિ દયાગમ ઉપર તેની છાપ પડે છે માતાના મરી જવા પછી કાકાની દીકરી ધનગવરી ખાત્રા પીવાની સવડ સાચવે છે માની ફાઈની દીકરીની દીકરી ખમર લે છે મામા સૂરજગમ રઘુનાથરામ સભાળ લેતા વખતોવખત આવ્યા કરે છે બાગક દયાગમ મામાને ત્યાં પણ જાય છે

કનિ દયારામભાઈને ગુજરાતી અને હિંદી સાહિત્યનો દેવમહિમા પરિચય થાય છે મીર્તાન સાલળના, જૂતા ગાવા, નવા કરવા, તેમ જ જૂતાને મળતી નાનાની રચના રચતી, એ તેમનો તે સમયનો બાપાર જણાય છે, જુઓ 'સાલળ રે તું સજની માહારી રજની કના રમી આવીશ ?' એ ગરબી બાલણના બાગવત દશમ સ્કંધના પદ ૧૬૮, 'કહે રે મુજને, મમિતી તું કા શાસે ભરાણી શ ?' ઉપરથી, દાદશ માસ રત્નેશ્વરના દાદશ માસ ઉપરથી, બોડાણા આખ્યાન સામગ્ર ભટ્ટના ગ્યુટોડળના શ્લોક ઉપરથી વળી બાગવત દાદશ સ્કંધ તથા ગીતા પણ પહેલાની પદ લક્ષિતિઓ ઉપરથી રચેન લાગે છે

ઇન્દારામ ભટ્ટજીનો સમાગમ.

આ અરસામા ધનવગવરીનો સ્વર્ગવાસ થાય છે વ્રહ્મસૂત્ર ઉપરના અણુભાષ્યની પ્રદીપ દીકા લખનાર પેટનાદના ઇન્દારામ ભટ્ટજી શૈનયાયીના દરમને આદોષ જતા તેનતગાવે થોભે છે ત્યાં આદોષથી ક્રોધોદ્ભવતા બાળ કવિને તેમનો સમાગમ થાય છે કવિ તેમને પૂર્વ કૃતિ સમગાવે છે ભટ્ટજી પ્રમલ થાય છે, દયારામ તેમને શ્રમ્યો પૂડે છે, તેનું તેઓ સમાધાન કરે છે ચિત્તની સ્થિરતા મેળવવા ભટ્ટજી બાળકવિને યાત્રાએ જવાનો ઉપદેશ કરે છે તથા અભ્યર્ચનધનો પણ ઇચ્છારો કરે છે

કવિની આર્થિક સ્થિતિ

કવિની આર્થિક સ્થિતિ સારી નહોતી, મરણ કે તેમણે યાત્રાએ જવા માટે પોતા પાસે નાણુ નથી, એમ ભટ્ટજીને જણ્યા પુ હર્તુ ગુરુશિષ્યસંવાદના નીમે આપેના બિનારાગેમા એ વાતો હ તેમ કરેલો જણાશે

સર્વ શંકાનો નિર્ધાર કીધો, મળ્યા ભક્તિનિષ્ઠ;
ભટ્ટ મહારાજ કદાચે કાકોરધીગ જેના મધ્ય;
ભગવદ્ભક્ત દયાનિધિ, સાક્ષાત શ્રીજી જેને,
અથઘતિ વૃત્તાંત સહુ ભાખિયું મેં તેને.
પૃથક્કરણ કરી સર્વના મમજાવ્યા સિદ્ધાંત;
હિરમંથી ભાજી તેમણે, નવ યથો અબ્રાત,
કર્મજાન ઉપાસના વેદના ત્રણ કાક,
મમ તેનો સ્વપ્ના કહી ભાખ્યા વિવિધ બ્રહ્માંડ.

x x x x

અવગમ્યંડી વાણી માહારી, તદપિ મહાત્મા શાંત.
મેં મુણેહું તે નિવેદન કરી ભાખ્યો સર્વ વૃત્તાંત.
ત્રિકાસદર્શી મહાત્માએ દીધો આશીર્વાદ,
પૂર્વ કૃતિ માહારી કહી સુણી પરમ આદ્યાદ.
મજાયાત્રા કરી આવ્યું, બ્રહ્મમંબધ તુમને યાગે
મેં કહું, નથી દ્રવ્ય તેટલું, શી પેરે મેં જવાશે ?
કૃપા કટાક્ષે અવચોક્તી દીધી પ્રસાદી વસ્ત.
તેણે કરી મેં કીધી યાત્રા ખરચે ન થાય તે સ્વસ્થ.

x x x x

અષ્ટાક્ષર જપવા આગા કરી. ન વસી ભાતિ અંતર જરી.
મહદાગા મેં ચિત્તમા ધરી, તેણે સહુ ચિંતા પરહરી.
મંત્ર સ્મરીને હજી ભરી, કહી 'અમૃત્ય' આપી તે ખરી.
સર્વધામની યાત્રા કરી મહદ પાસે આપ્યો ફરી.
હજી ખોલી પાસે ધરી બચન મુક્ત અર્પણ કરી.
જેણે માહારી ગરજ સહુ સરી નિર્લિપા સતત શ્રીકૃષ્ણ ઉચ્ચરી,
આવૃક્ષિત નામ પ્રભાવ અપાર. પ્રીતિ-પ્રતીતિ ધન્ય તે સાર.

આ પ્રમાણે માધન વચરના દયારામભાષાએ ભટ્ટજીની પ્રસાદીથી
અષ્ટાક્ષર મંત્રની સહાયનાથી તીર્થયાત્રા કરી.

દયારામભાષાનો કુલધર્મ વૈષ્ણવ હતો ને જ્ઞાતિ ધર્મ શૈવ હતો; એટલે
હરિદરની એકતા તેઓ માનતા. પછી દેવજીનંદનાચાર્યે તેમને નામનિવેદન
સંસ્કાર કર્યો, હરજીરામ ભટ્ટજીએ તેમના મંગલો દાખ્યા અને મજાયાત્રા

કરવાનું ઉપદેશી અષ્ટાક્ષર મંત્ર આપ્યો અને શીવ-ચલના નાનકું મહાગરુડ
અણ્ણસંબંધ આપ્યો.

કવિએ યુવાન વયમા જૂના ધ્વિઓનો અભ્યાસ કરેલા મમૃતનું
તેમને સ્નાન નહોતું તે વાત તો ઉપગ આની ગઈ છે એટલે ખીમ્ન કરિ
ઓને આધારે તેમણે લાનુ વયે બધુ લખેલું દેનમદિરમા ગવાતા ખીર્તનેને લીધે
મજલાપા પ્રત્યે પ્રીતિ અને પૂજ્ય શુદ્ધિ આ લખુ વયમા જ બધાય છે

પદલાલિત્ય અને પ્રતિભાનું દર્શન.

બાળપણની પ્રાથમિક ગૂજરાતી કૃતિઓમા રોમશાધીની ગરબીમા
પદલાલિત્ય છે અને પ્રભાનિયામા પ્રતિભાનું દર્શન થાય છે

શેષશાધીની ગરબી પહેલી જુઓ.

પ્રથમ પ્રણયુ શ્રીગુરના પાય રે શેષશાધી હોગાળા
શ્રીનક્ષત્ર વિદન નજગય રે " "
સદા શોભાવે વૈકુઠ ધામ રે શેષશાધી સુખસિંધુ
નિત્ય લીના નતન અભિરામ રે " "
મોટ મનહર મદિર ભામે રે શ્રીપતિ શેષશાધી
દરસનથી પાપતાપ નાસે રે " "
વ્હાલો આનંદ-મગન-રૂપ રે શાત શેષશાધીશ
વિભુ અખિન ભુવનના ભૂપ રે " "

હવે પ્રભાતિયુ જુઓ

માતા જગાડે -જગ્ય કાનુકા જે ગોદરે જીભી ગાય
રક્ષામાન્દામી સાદ કરે, કે માવામેગો થાય વિનન ' વ્હેના રે જગો
વ્હાના ' વ્હેના વ્હેના, જગો, જગો, નફ કુમાગ '
જીવણુ ' વનના મોગના ખોત્યા, સુખના થયા રે મ્હનાર વિનન ' વ્હેના રે જગો
ગીર્વાણ વાણી પ્રાજણ વામે, શાન્તી પુરાણી, પ્રભાત
વેદધુની વેદ્યાઓ મ્હે ને દરિગન કીર્તન ગાન વિનન ' વ્હેના રે જગો
ચમ્પક ૫ ના ચરકના લાગ્યા, જન ચમ્પકે બેગા થાય
વેણ વગડે, ધેા બરાડે, ગોપીઓ મગગ ગાય. વિનન ' વ્હેના રે જગો
દાતણ મ્હી અગોળણ મ્હરિયે, લમિયે સકરેા લાત
તાદાગે મતણ ધોગો, કાન્દુ ૧, ગોનાગાનો સાથ વિનન ' વ્હેના રે જગો
દામ દયો ભૂતગ બકિત રે માગે દામમા એ દુ દામ
દરસન દેગે, દિલમા રહેગે, આપને વૈકલ્વાસ વિવ ' વ્હાના રે જગો

શ્રીનાથજીના દર્શનનો પ્રસંગ.

દયાગમભાષ્ય પ્રજ્ઞાતી યાત્રાએ ગયા ત્યારે નાથદ્વારમાં શ્રીજી આગળ ભેટ
ધરવા પોતાની ખાંચે કાંઈ ન હોવાથી દર્શનની બંધી ચાપ છે. આ પ્રસંગે
કવિ કહે છે:

સગલું પડયો છું રે શ્રીહરિ ! નથી મારે અનર આશ વિશ્વાસ.
શ્રીનથજીના રે લાડીના ! અનન્ય આપ તણો હું દાસ ૧
નથી દોષ દેવી રે દેવનો, એક છે આપ તણો આધાર
શુભામ ધગ્નો ર રાવગો મનકર્મ વચને, નદકુમાર ! ૨
નથી સાધન બગ રે, ધર્મનું નથી બળ લક્ષ્મીજ્ઞાનનિવેક
સેવા સમરણ રે ના મળે, નથી મત્તમ કયો કાણુ એક. ૩
બાનુ તમારૂં રે જોઈને મુજને જગન કહે હરિભક્ત
છવણુજી ! જૂરો રે હ છડે, મુજમન નથી તમમા આસક્ત ૪
તે અને જીધરી ર વાગને, પાસું દેશો જો મહારાજ.
બજાવન ! બાનુ રે લાજશે, હું નિર્જને શાની લાજ ? ૫

X X X X
જેહેવો તેહેવો રે રાજનો દીન લહી કરિયે કરુણાદાન
દાસ દયાનીરે વીનતી કૃષ્ણ કૃપાનાથ ! ધરજો કાન. ૮

દગ્ધન ઘો ની રે દામને, માહગ શુણનિધિ ગિરિધરવાલ !
નાથ ! નિરાશ રે ત્રાસને આણો આપના ઉપર વ્હાન. ૧
નટપટ નંદન રે નંદના ! બાવો મદનમનોહર રૂપ.
ચિત્ત ન ચોટે રે માહરૂં અનુભવ વ્યાપક અહરપર ૨
ન જપુ અન્યા રે અપને, ન ગમે મુણવો અનહદનાદ,
યત્ન સમાધિ રે ના મમે, ન ગમે સ્વર્ગ, મુક્તિના સ્વાદ ૩
અન્ય-કૃપામના રે ના ગમે વણુ એક પૂરણુ પુરપોષમ.
સદુ શીકા લાગે રે સાધનો. પડી મને પ્રેમલક્ષ્મીમા ગમ. ૪
મુને શ્રીનથજી રે ગુરુ ગમ્યા સદુવિધ શ્રીકૃષ્ણજી સમાન
જીવની સાધના રે ના જુએ, વ્હાણો કરે નિર્મનદ દાન. ૫

X X X X
તુદાનની રે કુંજમા જ્યા કરો જુમવકિશોર વિવાસ,
દાસ દયાની રે વીનતી, દાસી કરી રાખો મુને પાસ.

નરભેરામનાં પદ સાથે સરખામણી

તે પછી દર્શનની છૂટી યાય છે. પ્રજા પછી દયારામભાઈ કાશીની યાત્રા કરે છે. દયારામની શ્રીનાથજીની ઉપરની વિનવિ સાથે સમકાલીન નરભેરામના ગોમતીમાં રનાન કરવાની ના પાડવા વખતના પદ સરખાવવા જેવા હોઈ અત્રે આપ્યા છે.

(રાગ કાશી)

સરસ્વતી વસો જીભે રે, વેહેવારની વાતે વઢવું છે.

ખાતીસે ન્હાવું ખાજ્યુ રે, તાતની હેડીએ ચઢવું છે. ૮૬.

ગોમતી ન્હાયાનું નાણું આપુ, ત્યારે મારે તમારે શી પ્રીત ?

પિતા યદ્ય પુત્ર પાસે મારો છો એ ક્રિયા તે દેશની રીત ?

મારી કે ઉત્તર આપો રે ત્યા સુધી સ્થામા અડવું છે. સરસ્વતી ૧

કેટલું નાણું આપ્યું દુર્વાસાએ ? બળિદાર આભ્યા, જહુવીર,

તેમના પ્રેમ તમે જાણ્યા સુવર્ણના ? ખીજના જાણ્યા કધીર ?

વિચારી જીઓ, વ્હાલા રે ! પછી પાચે પડવું છે. સરસ્વતી ૨

કાંચનદારિકા પિતાને દેખાડી છાપ મોકલી, નાથ !

શું જોઈ મોકલી, શું જોઈ ખાળી ? વ્હાલા ! કહો મુને વાત.

શુરુ પ્રતાપે કહે નરભો રે, એ ઓસડ કડવું છે.

નાણું આપે નરભો રે, વાવરજો, છોમાળા !

ગાઠ ખાંધજો તાણી રે, ઘોળી ધજવાળા !

કપટી કેશવ જાણત, તો શાને આવત પચાસ જોજન !

સાંભળ્યું શ્રવણે જે માધુને છાપે છે; માટે મળવા ધર્યું મન.

દરસન ઘોને રે દૂર કરી પાળા.

નાણું આપે ૧

દેખી ભેખ અજર નથી કરતા, છાપ આપો છો, હરિ !

પાગ લાળી ખાળી છાપ ! છખીલા. પરખ તો એવી કરી !

સમસ્યા લેજો સમજ રે જે કહી, કાન્હડ કાળા ! નાણું આપે ૨

હારે છે તું, નથી જ હરવતો. માટે હરિ ! હૃદ મેલ.

કહે નરભો છોટાસાલ પ્રતાપે, નથી આ તલમાં તેલ.

લેવાનું મુજ પામે રે હરિહરિ-જપમાળા.

નાણું આપે ૩

આ પ્રમાણે દયારામનું પૂર્વજીવન સમાપ્ત થાય છે.

નાટકની પ્રાચીનતાનું દિગ્દર્શન^૧

આજનો ઉત્સવ નટસમેલનનો છે એ સમારંભમા, જે વ્યક્તિ નટે નથી ને નાટકકારે નથી તેને આગળ ધરી પ્રવર્તક મડળે મુસ્કેલી ઊભી કરી છે. નથી તેનામા અપૂર્વ પ્રતિભા કે તેના બળે રસિકમડળને આનંદ ઊપજાવે. નથી અભિનયકળાનું આકર્ષણ કે તે વડે પણ એ રંજિત કરે. વિખ્યાત નટોની કળાના પ્રદર્શનને પડછે અભિનયના અગાણુ પુરસ્કાર વિવેચન કેવું ? સાહિત્યની પરિભાષામા બોલુ, તો નાટકના પડછે પૂર્વરંગના જેવું, અરે નહિ નહિ, રમમય અકના પડકે સૂચ્ય વસ્તુ સૂચવી જતા નિષ્કલકના જેવું, અથવા તો અનેક અકની વચ્ચે પ્રવેશકના જેવું જ કહેવાય. ત્યારે તો નિશ્ચયિખ્યાત કાલિદાસના અને મહાકવિ ભાસના પ્રત્યેના માનને લીધે તેમના ઉપાસકને પ્રવર્તક મડળે પ્રમુખસ્થાન આપ્યું હોય, એમ સમજવું, અને પ્રાચીન નાટક વિશે તેણે કંઈ કહેવું એજ આશય હોય, તો તેને અનુમરી હ યત્કિચિત્ કહું છું એતાજનો તે વય પ્રત્યેના વિનયથી કે પુરાતનકથા પ્રત્યેના કૌતુકથી કાને ધગશે, એવી સમજથી કહું છું.

નાટકને પડછે પૂર્વરંગનો જે ઇશારો કર્યો તે બામતમા કોઈ પૂછશે, કે પૂર્વરંગ વળી શ ? હાલની નાટકશાળામા તો, પડદો ઊપડે છે, કે નાટક શરૂ થાય છે પૂર્વરંગ જેવું કંઈ જોવામા આવતું નથી. સદ્ગત રણુછોકામોઈ ઉદયરામના જયકુમારીવિજયમા અને મગ્ધત વિક્રમોર્વશીયના અનુવાદમા પ્રસ્તાવના વાચી છે, પણ તેમા પૂર્વરંગ નજરે પડતો નથી પ્રસ્તુત પ્રશ્ન નાટકના અનેક રંગસ્થાનની ચર્ચા માગી લે છે સાપ્રત કાળમા ભજવાતા નાટકના ગાયનની ચોપડીઓ બહાર પાડવામા આવે છે, તેમા વસ્તુની રૂપરેખા આક અને પ્રવેશ વાર આપી હોય છે, એટલે તેમા પ્રસ્તાવનાની જરૂર રહેતી નથી પૂર્વકાળના નાટકમા આવા સ્વતન્ત્ર સાધનના અભાવે પ્રસ્તાવના નાટકનું આવશ્યક અંગ મનાતું હતું. ભાસના નાટકના અનુવાદમા તમે જોઈ દશે, કે સૂત્રધાર રંગભૂમિ ઉપર પ્રવેશ કરી મગળાચરણુ ઉચ્ચારે છે. પછી તે નાટકકારની ઓળખાણુ આપે છે. ત્યારપછી નાટકનો પ્રસ્તાવ યુક્તિપૂર્વક ઉપસ્થિત કરવામા આવે છે. એ કાર્યમા નટી

૧ આ લેખ ઇ સ ૧૯૨૪ના કલાપ્રદર્શનને અંગે તૈયાર કર્યો હતો. ૨ માત્ર.

૩ Plot ૪ જુઓ પ્રધાનની પ્રતિજ્ઞા, સ્વપ્નની સુદરી અને મધ્યમ

૫ આરસક પ્રસંગ ૬ રણ.

અને પારિચાષિક^૭ મૂત્રધારના સહાયક થાય છે. નાટકના પ્રસ્તાવનું એટલે આરંભક પ્રસંગનું આ નિરૂપણ, તે જ પ્રસ્તાવના. નાટકના દેશકાળ કહી મૂત્રધાર નિરૂપત થાય છે; અને નાટક શરૂ થાય છે. પહેલાંના વખતમાં ત્યારે સાહિત્ય હસ્તલિખિત હતું, ત્યારે પ્રસ્તાવના પ્રેક્ષકને માર્ગદર્શક થઈ પ્રયોગમાં તેનો પ્રવેશ કરાવતી હતી.

નાટકનું મુખ તે પ્રસ્તાવના. આજથી જો હજાર વર્ષ પહેલાં એ મુખ ઉપર મુખવટો પણ હતો, એ કદાચ તમે નહિ જાણતા હો. મહાકવિ કાલિદાસના ચિત્રમોર્ચશીયતી છાયા જે પરાક્રમની પ્રમાણી, તે જેમણે જોઈ હશે તેમને યાદ હશે, કે નાંદી થઈ રહ્યા પછી મૂત્રધાર પ્રવેશ કરે છે એવું તેના આરંભમાં જણાવ્યું છે. એ નદી તે પ્રાચીનનર પૂર્વરંગનાં અનેક અંગમાંનું પ્રધાન અંગ છે. રંગનું એટલે મંગીતના જલસાનું પૂર્વ પ્રકરણ તે પૂર્વરંગ^૮. એમાં જગૈયા અને નયૈયા બંને ભાગ લે છે. પાદિત્રો ગોઠવવાં મિત્રાવવાં, દાદ જમાવવો, એ મંબંધી પ્રત્યાહારદિ^૯ વિધાન, તે જગૈયાના અધિકારનાં છે. રંગમંડપમાં પ્રવેશ કરી નમસ્કારોતર આશીર્વાદપૂર્વક મંગીતની ઓજનો ઉપલેપ કરવો, એ મંબંધી નાંદી પ્રેરણના આદિ નવ અંગ^{૧૦} વર્ધમાનકના^{૧૧} પ્રયોગ સહિત નયૈયાના

૭ મૂત્રધાર સાથે રહેનાર નટ. ૮ જુઓ ભરતનાટ્યશાસ્ત્ર ૧૫। ૭-૮। યસ્માદ્ રત્નપ્રયોગોડયં પૂર્વમેય પ્રયુજ્યતે । તસ્માદયં પૂર્વરત્નો વિજ્ઞેયો દ્વિજસત્તમાઃ ॥ અસ્વાદ્ભાતિ તુ કાર્યાણિ યથાચક્ષુપૂર્વશઃ । તન્ત્રી-ભાળહસમાયોગેઃ પાદ્યયોગસ્તથૈવ ચ ॥ ૯ જુઓ મ. ના. શા. ૧૫। ૧૭-૨૧ । ક્રુતપથ્ય તુ વિન્યાસઃ^૧ પ્રત્યાહાર इति स्मृतः । तथा-घटरणं^૨ પ્રોક્તં ગાયત્રાનાં નિવેશશનમ્ ॥ પરિગોતકિપારમ્મ ૩આરમ્મ इति कीर्तितः । આતોચરજ્ઞનાર્થે ચ ભવેદાસ્રાવણા-વિધિઃ^૪ ॥ યાચવૃત્તિવિભાગાર્થે^૫ ધ્રુવપાણિવિધોયતે । તન્ત્રોજઃ-કરનાર્થે ચ ભવેદ્વિ પરિઘટ્ટના ॥ તથા પાણિવિભાગાર્થે ભવેત્ સંસ્વદનાવિધિઃ^૭ । તન્ત્રીભાળહસમાયોગા-ન્માર્ગાસારિતમિચ્યતે ॥ કાલપાતવિભાગાર્થે ભવેદાસારિતક્રિયા^૮ । કીર્તનાદ્ દેયતાનાં ચ જ્ઞેયો^{૧૦} ગીતવિધિસ્તથા ॥ ૧૦ જુઓ મ. ના. શા. ૧૬। ૨૩-૩૦ । યસ્માદુત્થાપયન્ત્યન્ન પ્રયોગં નાન્દિપાટકાઃ । પૂર્વમેય તુ રત્નેડસ્મિન્સ્તસ્માદુત્થાપનં^{૧૧} સ્મૃતમ્ ॥ યસ્માચ લોક-

આધિકારના છે નાટકના વસ્તુને પ્રસ્તાવનાની જરૂર બજાઈ, તેવી રીતે મંગીતની સીળને પૂર્વરંગની જરૂર મનાઈ હશે એ પ્રસ્તાવક પ્રકરણના અનેક વિધાન અને અગ સંગીતના રસિયાને આનંદ ઊપજાવતા હશે પગ્તુ નાટકની પૂર્વે તેા એ અકાડવાડા^{૧૨} રસભગ જ કરે, તે સહજ સમજાય એવું છે આ કારણથી ખીજે વિસ્તાર તથા દેઈ સંગીતના પૂર્વરંગનું એકલું નાદી^{૧૩} અંગ જ નાટકના પ્રયોગના આગમે સ્વીકારવામા આવ્યું. પૂર્વરંગને સૂત્રધાર મધ્યમ સ્વરથી નાદીના મગલલોકે બોલતો, તે વખતે તેના બે પારિપાશ્વિક પ્રત્યેક અરણ્યને આતે મરતકે નભાવતા અને 'આવ' તથાસ્તુ'

પાલાનાં પરિવૃત્ય ચતુર્વિંશત્ । ઘન્દનાનિ પ્રકુર્ચન્તિ તસ્માન્^૧
પરિવર્તનમ્ ॥ આશીર્થ્યનસંયુક્તા સ્તુતિર્યસ્માત્ પ્રયુજ્યતે । દેવ-
દ્વિજનૃપાદીના તસ્મા-^૩નાન્દીતિ સંક્ષિપ્તા ॥ અથ શુષ્કાક્ષરરેષ
દ્વાયકૃષ્ટા દ્વાયા ચત । તસ્મા-^૪દ્વલુષ્કાવકૃષ્ટેયં જર્જરશ્લોકદર્શિણા ॥
યસ્માદભિનયસ્થપ્ર મયમ દ્વાયતાર્યતે । ^૫રક્ષારમતો જ્ઞેયં ધાગજ્ઞા-
ભિનયાત્મકમ્ ॥ શુદ્ધારસ્ય પ્રચરણાચારી સંપરિકીર્તિતા । રૌદ્ર-
પ્રચરણાચાપિ ^૭મહાચારીતિ કીર્તિતા ॥ ચિદ્રૂપક સૂત્રધારસ્તથા ધૈ
પારિપાશ્વિક । યન્ન કુર્ચન્તિ સંજલ્પં તન્નાપિ ^૮પ્રિગત મતમ્ ॥
ઉપક્ષેપેણ કાવ્યસ્ય હેતુયુક્તિવ્યુપમિયા । સિદ્ધેનામન્ત્રણા ચા તુ
વિજ્ઞેયા સા ^૯પ્રરોચના ॥ ૧૧ ભુઓ મ ના. શા । ૫ । ૧૩ ।
ઘર્ષમાનમથાપીહ તાળઢબં યન્ન યુજ્યતે ॥

૧૨ નકામે વિસ્તાર ૧૩ નાન્દીના હિદાહરણુ માટે ભુઓ મ ના શા । ૫ । ૧૮-૨૦૩ । સૂત્રધાર: પઠેત્ તન્ન મધ્યમ સ્વરમાધિત । નાન્દીં પદેહ્માંશમિરષ્ટમિર્ષાપ્યલંકૃતામ્ ॥ નમોઽસ્તુ સર્વદેવેભ્યો દ્વિજાતિભ્ય શુભે તથા । જિતં સોમેન ધૈ રાક્ષા શ્રિય ગોમાહણાય ચ ॥ વ્રહ્મોત્તરં તયૈવાસ્તુ હતા વ્રહ્મદ્વિપસ્તથા । પ્રજાસ્તિવમાં મહા-
રાજ પૃથિવીં ચ સસાગરામ ॥ રાષ્ટ્રં પ્રવર્ધતાં ચૈત્ર રદ્ધે સ્યોના સમૃદ્ધ્યતુ । પ્રેક્ષાકર્તુર્મહાન ધર્મો ભવતુ વ્રહ્મભાષિત ॥ કાવ્યકર્તુર્ય શશ્વાસ્તુ ધર્મશ્ચાપિ પ્રવર્ધતામ્ । હૃદયયા ચાનયા નિત્યં પ્રીયન્તાં દેષતા ઇતિ ॥ નાન્દીપદાન્તરેષ્વેપુ હોવમાર્થેતિ નિત્યશઃ । ઘન્દેતાં સમ્પયુક્તામિર્ષામિદ્ધૌં પારિપાશ્વિકી ॥ एवं નાન્દી વિધાતવ્યા ।

એવો અગત્યના ૧૪ કથા જતા. નાદી ખોવાઈ રહ્યા પછી પૂર્વરંગનો સૂત્રધાર પારિધર્મિક સાથે ચાલ્યો જતો અને નાટકનો સૂત્રધાર એના મદદનીશ લેઈ રંગભૂમિ ઉપર દર્શન દેતો.

પૂર્વરંગના આ એકલ અંગ નાદીનો પડછાયો ઈસવી સન પૂર્વે બીજા શતકથી ઈસવી મનના છઠ્ઠા શતક સુધી નાટકસાહિત્યમાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે. સારપછી તો તે પણ વીસરાય છે; અને નાટકની પ્રસ્તાવનાના મગલ-શ્લોકને નાદી સંજ્ઞા મળે છે. પૂર્વરંગનું પ્રગયના અંગ પ્રસ્તાવનામાં ચિરકાળ દેખા દીધા કરે છે.

પૂર્વરંગનું સવિગ્નર નિરૂપણ મરતનાટ્યશાસ્ત્રના પાચમા અધ્યાયમાં છે. એ નાટ્યશાસ્ત્રની રચના ઈમવી ત્રીજાથી ચોથા શતક સુધીના ગાળામાં મૂકાય છે. તેના પહેલા ભાગ કવિના આચિમારક નાટકમાં પ્રાચીનતમ નાટ્યશાસ્ત્રનો નિર્દેશ^{૧૫} છે એ જો ઉપવચ્ય હોત, તો પૂર્વરંગના સબ્ધમાં નિશ્ચય પ્રકાશ પડત નાટકકાર ભાસના પૂર્વે એ નાટ્યશાસ્ત્ર અગ્નિત્વ પ્રાચીનતર કાળમાં નાટકસાહિત્ય સારી રીતે ખેડાય્યું હોવાનું પ્રમાણ પૂરું પાડે છે.

પૂર્વરંગને છોડી દેઈ હવે આપણે આ પ્રાચીનતર નાટકસાહિત્ય ભણી વળિયે. અલખત, એ સાહિત્ય અત્યારે તે નષ્ટ જ છે પરંતુ કુલ મળેગે તેમાંના એક નાટકનું નામ થોડા વખત ઉપર જાણનામાં આવ્યું છે એ પ્રાચીનતમ પ્રયોગબદ્ધ તે સુગધુકૃત વાસવદત્તાનાટ્યધારા છે આચાર્ય અભિનવગુપ્તે મરતનાટ્યશાસ્ત્ર ઉપરની અભિનવભારતી ટીમમાં નાટ્યાવિત્તન^{૧૬} લક્ષણ સમન્વત્તા એનો નિર્દેશ કર્યો છે એ પ્રમંગે નિદાન ટીકાકાર એ નાટક સાથે સબ્ધ ધરાવતા બિંદુસારનું નામ પણ નોંધે છે. ઉપરાંત પ્રસ્તુત નાટ્યધાગમાંથી ટૂંક અનતરણુ પણ તે આપે છે^{૧૭}. આ

૧૪ પ્રાર્થનાની પુષ્ટિ. ૧૫ જુઓ. આચિ. ૧ અલ્પિ x x જટુસદ્ય. ૧૬ જુઓ. મ. ના. શા. ૧૨૨૧૬૬. ૧૭ જુઓ. વિવિધજ્ઞાનવિસ્તાર. ૧૯૨૩, ઓગસ્ટ. પૃ. ૩૬૫. x યાવદિતિ સ્વપ્ને (મૂળ પાઠ સ્વપ્ન) સ્વપ્નાન્તરં તત્રાપ્યન્યત્ સ્વપ્નાન્તરમિતિ (મૂળ પાઠ૦ મિત્યાદિ) ન્યાયેન ઘા મઘતિ (મૂળ પાઠ મઘતુ) યકસ્વપ્નાયિતૃત્યા ઘા, સર્વથા તન્નાદયાયિતમ્. તત્રાસ્ય ઘટુતરવ્યાપિનો ઘટુગર્ભ (મૂળ પાઠ ગર્ભઃ)-

દમા સતકનો દંડી કવિ દશકુમારચરિત ॥ સ્વકૃત ૧૮ પૂર્વપીઠિકામાં એ નાટકને ઘત્સરાળનાટ્યધારા એવા નામે સ્મરે છે. ઉકન નાટક મહાકવિ ભાસના પ્રતિજ્ઞાયૌગન્ધરાયણથી પ્રાચીન હોવું જોઈએ, એમ મારું માનવું છે. એમા હર્પરક્ષિત નામે જે પાત્ર છે, તે પ્રતિજ્ઞામા દૂંકા હંસક નામથી નિર્દિષ્ટ છે^{૧૯}. મૂલ્યૂત હર્પરક્ષિત દૂંકાનાઈ વિકાર પામી હંસકરૂપ ધારણ કરે છે, તે કહી આપે છે કે સુમંથુ ભાસથી સારી પેડે જૂનો હતો. કવિ દંડી કહે છે કે એ સુમંથુને બિંદુસારે એક વાર કેદમા નાખ્યો હતો, તે પ્રસંગે ઉકન નાટ્યધારા સ્ત્રી તે ગંદીખાનામાથી નીકળ્યો એટલું જ નહિ,

સ્વપ્નાયિતનુલ્પસ્ય નાટ્યાયિતસ્યોદાહરણ મહાકવિસુવન્ધુનિવહ્નો
(મૂળ ૫૧૬ નિવન્ધો) ઘાસવદન્તાનાટ્યધારાલયઃ સમસ્ત યય પ્રયોગવન્ધઃ
(મૂળ ૫૧૬ પ્રયોગઃ) । તત્ર દિ વિન્દુસાર પ્રયોજ્યવસ્તુકે ઉદયન-
ચરિતે સામાજિકીકૃતોડમાવપ્યુદયનો ઘાસવદન્તાન્નેષ્ટિતે । યય
ચાર્યસ્તસ્મિન્ (મૂળ ૫૧૬ ચાર્યઃ સ્વસ્મિન્) સૂચ્ય(મૂળ ૫૧૬ સૂચ્ય)રૂપેણ
(મૂળ ૫૧૬ રૂપકે) દષ્ટે સુજ્ઞાતો(મૂળ ૫૧૬ સુજ્ઞાનો) ભવતિ । યકસ્તુ
પ્રદેશ ઉદાહ્રિયતે । તત્ર હુદયને સામાજિકીકૃતે ચેત્રધર(મૂળ ૫૧૬
સૂચ્યધાર)પ્રયોગઃ 'તથ સુચરિતૈરેય જયતિ' इति । તત ઉદયનઃ 'કૃતો
મમ સુચરિતાનિ' इति સાક્ષં વિલપતિ 'પદ્યમ્ય કિં(મૂળ ૫૧૬ x) કટક-
પિઠ્ઠલપાલકેસ્તૈર્મુકો(મૂળ ૫૧૬ ઓર્મકો)ડહમપ્યુદયનઃ સુતજાલનોયઃ ।
યૌગન્ધરાયણ મમાનય રાજપુત્રીં હા હર્પરક્ષિત ગતસ્થમસિ ક તાચત્
(મૂળ ૫૧૬ પ્રમાવ.) ॥ ' इति ॥ તત્રેવ વિન્દુસારઃ સામાજિકીકૃતઃ
પરમાર્થતામભિમન્યમાનઃ પ્રતીહાર(મૂળ ૫૧૬ ઓમાનો પ્રતિહારિ)ઘાકયં
પ્રત્યાત્મગતમિદ મનુતે । આમા મૂળ પ્રતના અશુદ્ધ ૫૧૬ સુધારી કશ્પિત
૫૧૬ મેં યોગ્યા છે.

૧૮ અવન્તિસુન્દરીકથા. મહાકવિ દંડીની આ કૃતિ દુર્વાચ્ય અવ-
સ્થામા મદ્રાસ તરફ હાલ મળી આવી છે. એ જ દશકુમારચરિતની
કવિકૃત અમલ પૂર્વપીઠિકા છે. એના ઉપરથી દક્ષિણના કોઈ પંચશિખ-
ઉપનામધારી કવિએ આનન્દ મુદ્રાથી પલાતમક અવન્તિસુન્દરીકથાસાર
લખેયો, તે પણ મળી આવ્યો છે. આ બે સાથે સરખાવતાં, જાપેલા
દશકુમારચરિતમાં આપેલી પૂર્વપીઠિકા દંડીની નહિ પણ કોઈ બીજાની
રચેલી છે, એમ સ્પષ્ટ થાય છે.

૧૯ જુઓ પ્રતિજ્ઞાયૌગન્ધરાયણ અથવા

પણ તેણે બિંદુસારનો પ્રેમ મંપાદન કરી તેને માગે પોતાનો બંદીવાન બનાવ્યો^{૨૦}. આ રાજા તે મૈથ્યં ચંદ્રગુપ્તનો પુત્ર અને ઉત્તરાધિકારી બિંદુસાર અભિવ્રધાત હોવો જોઈએ. એના સિવાય બીજો કોઈ બિંદુસાર ભરત-ખંડના ઇતિહાસમા જાણીતો નથી.

ધરવી મોથા મૈકાના અરમામાં સંસ્કૃતિના અંગ તરીકે નાટકની કેવી ખ્યાતિ હતી, તેની મારીતી વાતચાલન મુનિનું કામસૂત્ર પૂરી પાડે છે. નાગરિક પદ્ધતીની યોગ્યતાનું નિરૂપણ કરતા જે ચોમક કયા ગણાવી છે, તેમાં નાટકના અને આજ્ઞાનના દર્શનનો પણ નિર્દેશ ક્યો છે^{૨૧}. મરતનાદયશાસ્ત્ર પણ ગ્રામ્યધર્મ એટલે પ્રાચ્યતા દૂર કરનાર તરીકે નાટકના પ્રચારનો ઉલ્લેખ કરે છે^{૨૨}.

નાટકનું મૂળ પુરાણાં આખ્યાન છે. રામાયણ અને ભારતમાથી વગરુ સેધં કવિઓ નાટક રચના અને નટો તે લખવતા. નટમણી પોતે પણ કોઈ આખ્યાન પસંદ કરી લખવી ખતાવતી હતી. કામસૂત્રમા આજ્ઞાનના દર્શનનો જે ઉલ્લેખ છે, તે આવા પ્રયોગને લક્ષિત કરે છે. આ નટકત આખ્યાનનો પ્રયોગ તે કવિહૃત નાટ્યનું પૂર્વરૂપ છે. આવા બે ખેડનું વર્ણન દરિયંશ (વિષ્ણુપર્ય)માના ત્રાણમા અધ્યાયમા આપેલું છે. અને ખેડના આખ્યાન રામાયણમાથી લીધા છે. વજ્રનાભ નામે અસુર શ્રહદેવના વરદાન પામી મહા બળવાન થઈ પડ્યો હતો. તેને શાસન કરવા પ્રભુમ માખ ગદ વગેરે યાદવો નટના વેપમા વજ્રપુર જાય છે. તેઓ શહેર બહાર પરામા રામજન્મનું આખ્યાન લખવી ખતાવે છે. એમા ગણિકા દાગ

પ્રધાનની પ્રતિજ્ઞા, અંક ૧. વર્ણવિકાર બાળત જુઓ હૈ. વ્યા. ૮. ૧।

૨૬। વક્રાદાયતઃ। અને હૈ. વ્યા. ૮. ૧। ૨૬૦। શપો. સ્ત।

૨૦ જુઓ અચન્તિસુન્દરીકથાના આરંભનો નીચેનો શ્લોક. ઉપસંબદ્ધ હાથપ્રતમાં છેલ્લા પાચેક અક્ષર ખૂટે છે, તે મેં જમેરી ખડિત શ્લોક પૂરો કર્યો છે. સુચન્ધુઃ કિલ નિષ્ક્રાન્તો બિન્દુસારસ્ય વન્ધનાત્। તસ્યૈષ હૃદયં વદ્ધ્વા વત્સરાળ્ળાદ્યધારયા ॥. અહીં વાસવદત્તાનાદ્યધારા બોલતો ચરણમા સમાસ થતો ન હોવાથી નાયકના ઉપનામવાળું વત્સરાળ્ળાદ્યધારયા ૫૬ વાપર્યું જણાય છે. ૨૧ જુઓ કામસૂત્ર। ૩।

નાટકાજ્ઞાનદર્શનમ્। ૨૨ જુઓ મ. ના. શા. ૧। ૧।

ગ્રામ્યધર્મે પ્રવૃત્તે તુ...લોકે x x x દુ ચિત્તે ॥

અધ્યગના પ્રતોભનથી માડીને રામચંદ્રના જન્મ પર્વન જતાત સમાવ્યો હતો એના સર્વે પ્રતાવ યાદવોએ આમેહન લગવી બનાવ્યા^{૨૩} એમના ઉચ્ચાર બહુ સચ્કારી હતા અને અભિનય ઉત્તમ પ્રાપ્તના હતા^{૨૩}, એ પ્રયોગથી કાન નેત્ર અને હૃદય એક કાળે તૂટ થઈ અસુરો વિગ્રમમાં બૂટી ગયા^{૨૩} નગેની ખ્યાતિ વજ્રનાબને કાતે પહોંચી અસુરગણે તેમને આદરપૂર્વક નગમાં તેજાવા તેના સમક્ષ યાદવોએ રમ્માભિસારના પ્રયોગ કરી બનાવ્યો પ્રથમ આ પ્રકારના વાદિન સાથે પુરતેએ^{૨૪} છલિત કિંવા છલિતક નામે નાટ્ય યોજ્યું, અને બીઓએ રામાયણમાં ગદ્યા ચત્તરણ^{૨૫} ગાધાર આમે લય અને વાન સમેત ગાય પત્રી નાદી તથા ગ્ગાનતરણુ^{૨૬} મિના ગ્ગદ્વાર થયાવિધિ કરી રહી પ્રખુત રમ્માભિસારને બેન બજવી બતાવે. ૨૭ પૌનમ્ય કુમેગના પુત્ર નનકુબર ઉપર મોહ પામેરી રહ્યા તેને મળવા જતી હતી તેના ઉપર માર્ગમાં ૨૮ પૌનમ્ય રાત્રે બગાતમ કર્યો તેથી ક્રોધાવિષ્ટ થઈ અનકાપતિના પુત્ર લમપતિને શાપ દીધો એ કથા સર્ના ગણનામાં હશે ઉન્ન પ્રેક્ષામાં પ્રભુએ નન

૨૩ જુઓ હરિવંશ । ૧૩ । ૧૦ । સસ્કારમિનયૌ તેષા પ્રસ્તા
ધાતા ય ધારણમ્ । વદ્ધા સરં પ્રવેશ ચ દાનવા વિસ્મય ગતા ॥
૨૪ હરિવંશ । ૧૩ । ૨૩ । આ છાલિકથ પાઠ ગાયો છે પગલુ
બોજદેવના સરસ્વતીકળ્ઠામરણમાં પ્રેક્ષણના છ પ્રકાર ગણાવ્યા છે ત્યા
છલિત છે—જુઓ સ વ । ૨ । ૧૫૮—૧૫૯ । યદાદ્વિકૈર્નિર્વત્ય-
મુજ્જિતં થાવિકાદિભિ । નર્તકૈરભિનોયેત પ્રેક્ષણાક્ષેદિકાદિ તત્ ॥
તહાસ્યં તાળંદય ચૈવ છલિત શમ્પયા સહ । હહોસકં ચ રાસ ચ
પદ્મકાર પ્રચક્ષતે ॥ મહાકવિ મનિધામના માલવિકાગ્નિમિત્ર । ૧ ।
આ પછુ છલિત પાઠ છે આથી મે તે પાઠ અહીં કહ્યો છે ૨૫ જુઓ
રામા । ૧ । ૨૬ જુઓ હ વ । ૧૩ । બજા માન્દ્યગ્તે ચ તત
શ્લોક રદ્ધાવતરણાશ્રિતમ્ । રૌકિમણેયસ્તદ્રોષાચ સમ્યક્સ્વરલયા-
ન્ધિતમ્ ॥ જાપેરી પ્રતમાં ગદ્યાવતરણાશ્રિતમ્ અને સમ્યક્ દશધિ
નયાન્ધિતમ્ પાઠ છે, તે બ્રહ્મ છે પહેલા ફેફાર પૂર્વગત શ્લોક ૨૪
ઉપરથી પ્રાપ્ત્યે ગેરસમજથી કર્યો હોય એમ લાગે છે ૨૭ કુમેર અને
ગવણુ બ્રાહ્મણી અને રાક્ષસીના પેટથી થયેના પુનસ્ત્ય ઋષિના પુત્ર હતા-
૨૮ જુઓ હ વં । ૧૨ । ૬૦ ।

કુશરનો, માથે તેના વિદ્યુત્ત્વ મિત્રનો, ચરે રાત્રીનો અને મનોવતીએ રંભાનો વેપ લીધો હતો.

ઉપરના આખ્યાનદર્શનમાં અનેક બાબનો ધ્યાન ખેંચે છે. એમાં નાંદી ઉપગંત રંગાવતરણ કિંવા રંગદાર નામનું પૂર્વગત અંગ પણ પ્રયુક્ત દર્શ છે. પૂર્વરંગના પહેલા નૃત્ય અને ગીતનું પણ વિધાન છે. મંગીનના જડસાની મંત્રા, પ્રેક્ષા, તે નાટકના પ્રયોગની પણ સંજ્ઞા છે. નૃત્ય ગીત અને વાદ્યન તૌર્યગ્નિક કહેવાય છે તેનું મૂળ જે રજુ કર્યું છે, તે નટના પર્ચાય તરીકે વાપરેલો છે; પ્રકરણ બોલ નાટકનો અર્થ બતાવે છે; અને નટન ક્રિયાનો નિર્દેશ સર્વત્ર નર્તન બોલથી જ કરેલો છે^{૩૦}. એ બધું મંગીત અને નાટકનો અતિ નિકટનો સંબંધ તે સમયમાં જીવનો જગતો હોવાનું સિદ્ધ કરે છે. વર્ણવેલા જે પ્રયોગો પૈકી એકમા પ્રસ્તાવના છે નહિ. નાટક એક જ પ્રવેશનું છે^{૩૧}; એટલે કરીને બહુ પ્રવેશવાળા નાટકમાં તેમનો ક્રમ જણાવવાને જરૂરની જે સજ્ઞ મંત્રા, તે ઉદ્ભવ જ પામી નથી. રમ્યામિસારમાં કૈલાસ પર્વતનો દેખાવ પૂરા પાડ્યો છે^{૩૨}, તે ઉપરથી આદ્યાર્ય અભિનય સારો ખેડાયેલો જણાય છે. વાચિક અભિનયના અંગે નટોની વાણીના સંસ્કારનાં પાસ વખાણુ છે^{૩૩}, તે સૂચવે છે કે જેટલે દરજ્જે યત્નમાં મેલેલિત એટલે જાણ વાણી નિષિદ્ધ હતી અને શુદ્ધ સંસ્કારી વાણીનો જ આદર થતો હતો, તેટલે દરજ્જે આ આખ્યાનદર્શનના પ્રદર્શનમાં પણ વાણીનો સંસ્કાર આવશ્યક ગણ્યો હોય; આખ્યાનો જે સંસ્કારી વાણીમાં રચાતા હતા, તે જ સંસ્કારી વાણીમાં આખ્યાનના પ્રયોગ પણ થતા હતા. બીજા શબ્દમાં કહીએ, તો એ અતિ પ્રાચીન પ્રયોગમંથની લાવા ધુગણું સંસ્કૃત હતી.

આમજ આખ્યાનશ્રવણ સાથેના આખ્યાનદર્શનને આત્મ્યંતિક મંત્રંધ છે. લાંબા સત્તના દૈનિક કર્મજગમાંથી છૂટા થયેલા નાગિઓ કથુપેય આખ્યાનો સાંભળીને વિનોદ અને વિશ્રાંતિ મેળવતા. શ્રુતિકાળ પછીના આ આખ્યાનકાળનો આરંભ ઇસવી સન પૂર્વે દસમા સૈકાના પાંચ લગવાનના પૂર્વે થયે જણાય છે. શાથી જે નિરુક્તમાં સ્પર્શનક મણિની ચોરી વિશેષ એક ચરણ મળી આવે છે^{૩૪}. આખ્યાનના શ્રવણમાંથી આખ્યા-

૨૯ જુઓ દ.વ. ૧૨૩૩ શ.

૩૦ જુઓ દ વ ૧૯૩ ૧૫ ૨૮.

૩૧ જુઓ દિપણી ૨૩ મા બિતારેલો શ્લોક.

૩૨ જુઓ દ. ૧ વ. ૧

૧૩ ૧૨૧૧

૩૩ જુઓ દિપણી ૨૩ મા બિતારેલો શ્લોક.

૩૪ જુઓ

નના દર્શનનો પ્રમથ પ્રગટ્યો વસ્તુમા તેમ જ વાણીમા તે આખ્યાનનો આધાર લેતો હોવાથી હ તેને આખ્યાનકાગમા મૂક્યું છે સોદગમબધને લીધે તેની પદરચના પણ અક્ષરબધની જ હ માની લેજો છ મહાકવિ ભાસ અને કાનિદામના નાટકોની સર્વાંગમપૂર્ણ રૂપચના તેના પૂર્વે લાખા વિદ્યા સકાળની માગણી કરે છે કયા પરમ પુગણા કૃતિકાગથી જતરી આવેના સાદા અક્ષરમેળ ત્રિષ્ટુપ્ અને અનુષ્ટુપ્, કયા ત્રિશિષ્ટ રૂપમથ ઉપેદ્યનૂ વમતતિનકા શિખગિણી ને સ્ત્રગ્ધરા, કયા વિનક્ષણ વૈતાલીય અને આર્યો, કયા સમ અર્ધસમ ને વિષમ બધ ? આ વિદ્યાસકાગ આશરે છ શતકનો ટેવી નનતર પદ્યરચનાની ઉત્પત્તિ ભગવાન પાણિનિના સમયમા એટલે ધસવી સન પૂર્વે સાતમા આઠમા શતકમા કદપૂ છ એ મહાન વૈયાકરણ્ય કૃશાશ્વ અને શિલાલીના નટસૂત્રોનો નિર્દેશ કરે છે^{૩૫} નાટ્યશાસ્ત્રનું પૂર્વરૂપ નટસૂત્ર નાટકસાહિત્યના અસ્તિત્વની નિ શબ્દ સાક્ષી પૂરે છે

માઠ માઠ એમ પગલુ માડનૂ આ બાળક અનેક પગના માડતૂ થયૂ અક્ષરબધના પચ્ચિયમાથી રૂપબધ અને માત્રાબધ લનમગતા શીખ્યૂ પૂર્વે તેના પાલકને બ્દાલી સસ્કૃત વાણી જ જે બોલતુ હતૂ તેણે બે સદી વટાવી, લોકવાણી જે પ્રાકૃત, તેને પણ આવખર આપ્યો એ સાહિત્યમા માન પામેલી લોકવાણી યુદ્ધ અને મહાવીર ભગવાને પણ તેમની લોભાપ કારક ધર્મદેશનાના વાહન તરીકે સત્કારી લીધી છ સૈકાનૂ અતિપ્રાચીન નાટક સાહિત્ય નાશ પામ્યૂ છે વેદને ધર્મબુદ્ધિએ બચાવ્યા ઇતિહાસને સ્વદેશાભિમાને બહલાવ્યા દર્શનશાસ્ત્રોને તત્ત્વગ્નિગ્રાસાએ શૂનતા રાખ્યા કાવ્ય અને નાટકને ટકાવી તેમતૂ આયુન લખાવનારી મેઘ જહીયુકી ન હતી, એટલે તે લય પામ્યા એમના તિરોભાવના બીજ પણ કારણ છે તે પદતરે સમજાવવા આપણી ભાષાનો દબ્દાત લેઈ છ ધસવી તેરમા સૈકાની એ પહેલા ગૂજરાતી ભાષાએ વ્યક્તિત્વ ધારણ કર્યું હતૂ, તે છતાં તેનૂ તત્કાલીન^{૩૬} સર્વશોભ્ય સાહિત્ય મળી આવનૂ નથી જૈન ભગારામા જૂના જૂના રામા સ્તવન અને કાગના પાના દટાઈ રહ્યા છે તે સાપ્રદાયિક સાહિત્ય બાદ કરિયે, તો યૌદમા પદરમા સૈકાનૂ સાહિત્ય પણ કયા જડે છે ?

નિરુક્તારાર અઘૂરો દદત્તે મણિમ્ ।

૩૫ જુઓ પા. વ્યા । ૪ । ૩ । ૧૧૦-૧૧૧ । પારાશર્યશિલા લિખ્યા મિશ્રનટસૂત્રયો । અને કર્મન્દકૃશાશ્વાદિનિ । ૩૬ તે વખતનૂ-

એ જૂની ગુર્જરીમા ગ્યાયું હતું. તે જૂની ગુર્જરી સમગ્રતી બધ પડી અદૃશ્ય થઈ. એટલે જૂનું સાહિત્ય પણ અદૃશ્ય થઈ તેની જ રીતે પૂર્વમસ્કૃતના એ નાટકો અને કાવ્યો લય પામી ગયા. નવા જગતના તારા બાસ અને ક્રાંતિદામના તેજના અગાગમા એ યમી ગયા.

નાટકની પ્રાચીન ઉત્પત્તિ જોઈ હવે તેનું પ્રાચીન, સ્વરૂપ વિચારીએ. આજકાલ કાવ્ય અને નાટકની યોગ્યતા ગમતી જમાનાટ ઉપરથી અંકાય છે એ રસપ્રધાન મરતનાટકશાસ્ત્રમા પહેલપહેલું દૃષ્ટિગોચર થાય છે. એ સોલેક સદી જૂનું છે. કાવ્ય અને નાટકની ઉત્પત્તિ તેનાથી બહુ પ્રાચીન છે, તે અત્યંત જૂના મનુષ્યમા વૃત્તિપ્રસ્થાનનો પ્રચાર હોય એમ માફ માનવું છે. સાત્વતી કૈશિકી આરબતી અને ભારતી એ ચાર વૃત્તિઓ સાહિત્યશાસ્ત્રમા કહી છે. વ્યુત્પત્તિ વિચારતા સાત્વતી અને કૈશિકી સદા સાત્વત અને કૈશિક સાથે સમય ધરાવે છે મારતકાળના સાત્વતો પગકમી હતા. તેમનો આદિપુરુષ યદુ હોવાથી તેઓ યાદવ નામથી જાણીતા છે, સાત્વતોને વ્હાલા પરકમોની વૃત્તિ, તે સાત્વતી કહેરાઈ હશે કૈશિક કે કપકૈશિક વિધામી હતા. તેમને વ્હાના ભોગવિનાસની વૃત્તિ તે કૈશિકના નામે ઓળખાઈ હશે. આજ પ્રમાણે નવા પ્રસ્થાનની વૈદર્ભા ગૌડી પાયાથી અને ભાટી રીતિના નામ પણ વિદર્ભ ગૌડ પાયાય અને ભાટ ઉપરથી પડેલા આપણે જોઈએ છીએ ત્રીજી વૃત્તિ જે આરબતી, તેનું નિર્વચન રમસ્ આરમ્મ સરમ આદિ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ સાથે સબંધ છે ભારે ઉત્પાત ત્રાસ વધ આદિના પ્રસંગ લગનતી હોવાના કારણથી ત્રીજી વૃત્તિની આરબતી મંદા રાખવામા આવી હોય એમ જણાય છે. પ્રવૃત્તિ ત્રણે વૃત્તિઓ આજમાનકાળના આરંભથી અસ્તિત્વ ધરાવતી હતી રામાયણ રચાયા પહેલા એમનો જન્મ થયેલો લાગે છે એમની આ કૃતિદાસાતીત પ્રાચીનતાની સરખામણીમા ભારતી વૃત્તિની ઉત્પત્તિ આધુનિક છે એના

૩૭ ભુજો મ. ના શા ૧૬ ૭ ૩૮ જૈન આગમમા સમવસરણના પ્રવેગે લગવાનું મહાવીર સમક્ષ જનીમ પ્રકારનું નાટ્ય નિર્દેશવામા આવે છે. તેમાં જે આરમ્મહ નાટ્યનો ઉલ્લેખ મળે છે, તેનું સ્વરૂપ પ્રસ્તુત આગલી વૃત્તિના પડેલ વિચારગ્રામીય છે. ભુજો રાજપ્રશ્નીય.

પ્રાદુર્ભાવની પૂર્વ મર્યાદા આખ્યાનદર્શનની પ્રગતિથી અંકાય છે. સૂતના મુખથી ખસી ગિરોદેવી નટના મુખમા વસે છે. શબ્દના ઉચ્ચારણ દ્વારા વસ્તુપ્રબોધ ઉપરાત ભૂમિકા દાગ અને લાવપ્રકાશન દ્વારા વસ્તુસાક્ષાત્કારના વરદાન દેવી નટ કિંવા ભરતને આપે છે. નટ કિંવા ભરતની આ નવીન પ્રતિ, તે ભારતી કહેવાઈ હશે.

નવા પ્રસ્થાનના ગુગાર તથા હાસનું આગ્રહાદન જૂના પ્રસ્થાનની ટૈશિકી વૃત્તિમા, વીર તથા અદ્ભૂતનું સાત્વતીમા અને રોદ્ર ખીભાસ તથા કરુણનું આરભટ્ટીમા થતૂ હતૂં. સૂત જ્યારે મુખપાટથી વસ્તુનો બોધ આપતો હતો, ત્યારે નટ નાટ્યથી વસ્તુનો સાક્ષાત્કાર કરાવતો હતો. આખ્યાન-કથનમા અવલુસુખ જ મળતૂ. આખ્યાનદર્શનમા નયનમુખનો લાભ પલુ થતો.

વૃત્તિપ્રસ્થાનનું સ્વરૂપ દોઢ બે હજાર વર્ષ ઉપર કેવૂં ભૂલી જવાઈ હતૂં, તેનો ખ્યાલ આપવા રૂઝ્ઘરતનાન્યશાસ્ત્રમાથી વૃત્તિઓનો વૃત્તાત અર્થો લિતાઈ છૂં. કહે છે કે દેવી માયાથી વિશ્વને સંકેલી લેઈ વિષ્ણુ ભગવાન રોષ નાગ ઉપર પોટચા હતા, તે વખતે મધુ અને કૈટભ નામે મહા બળવાન અસુરો પ્રગટયા. તેઓએ ગડદાપાદુ મારી કઠોર વાણી ઉચ્ચારી ભગવાનને યુદ્ધ કરવાને તેડ્યા. તે ઉપરથી ભગવાન તેમની સાથે સંગ્રામમા લિતયા; અને પોતાની અપરિમેય શક્તિ વડે તેમણે બને અસુરોનો નાશ કર્યો. એ યુદ્ધમા ભારતી એટલે વાણીમાથી ભારતી વૃત્તિ પ્રગટી. આ પ્રમાણે એક પ્રકારની ઉત્પત્તિ કહી શાસ્ત્રકાર આગળ જતા જણાવે છે, કે યુદ્ધમા ભગવાને ભાર દેઈ પગલા માડ્યા તેમાથી ભારતી ઉદય પામી. એમણે સત્ત્વ એટલે સમાર્થથી બેએલા શાર્ગ્ગ ધનુષના વેગબળમાથી સાત્વતી પ્રતિ નીકળી આની. લડતા દાવના સરંભમાથી આરભટ્ટી વૃત્તિ ઉત્પન્ન થઈ. બને અસુરોને સંહારી ભગવાને શિખા બાધી તેમાથી ટૈશિકી પ્રતિ જનમી. આ રીતે ચારે વૃત્તિની ઉત્પત્તિ વર્ણવ્યા પછી નાટ્યશાસ્ત્ર ભારતી વૃત્તિનું નવું જ નિર્વાચન આપે છે. એને મધુકૈટભના વધ સાથે કરશે એ સંગ્રહ મધી. ભરત એટલે નટની એ વાણી છે માટે ભારતી, આ શબ્દોએ ભારતી વૃત્તિને તે ઓળખાવે છે. મધી એ ચમત્કારક હકીકત કેવળ કલ્પિત છે એમ કહેવાની જરૂર રહેતી નથી. વૃત્તિની ઉત્પત્તિ આ રીતે આજથી ખીજી સદસીમા છેક પીસરી જવાઈ તે સૂચવે છે, કે વૃત્તિપ્રસ્થાન બહુ જ જૂનૂ છે.

૪૦મરતનાટ્યશાસ્ત્રમા વૃત્તિ વિશે જે વિશેષ વિગત આપી છે, તે પણ ગોટાળા ભરેલી છે. ભારતીના પ્રભાવના, આમુખ, વીથી અને પ્રદર્શન, એ ચાર અંગ ગણાવ્યા છે, વાસ્તવિક રીતે પ્રભાવના નાટ્યશાસ્ત્રે લંબાવેલી વર્ણવેલા પૂર્વરંગનો ભાગ છે. આમુખ તો નાટકની પ્રસ્તાવનાનું બીજું નામ છે. વીથી અને પ્રદર્શન, તે નાટ્યશાસ્ત્રે વર્ણવેલા ૪૧દશ રૂપકમાના બે રૂપક છે. વૃત્તિઓમા રસની વ્યુત્પત્તિ કરી છે, તેમા પણ ગૂંચવારો છે. સંગૃહીત વાણીનો પ્રયોગ તે જ ભારતી એવો અર્થ લેખે તે તો, આઠે રસનું નિરૂપણ સંગૃહીતમા કરેલ નાટકોમા મળી આવે છે એટલે, એના અમુક જ રસ એવી મર્યાદા બાધવાની અગત્ય પડેલી નથી જના નાટ્ય-શાસ્ત્રમા અધ્યાયને અંતે એમ દર્શાવ્યું છે, કે બીભત્સ અને કરુણનું નિરૂપણ ભારતી વૃત્તિમા કર્યું! પછી સાત્વતી વૃત્તિનું નિરૂપણ કર્યું છે, તેમા બીર અદ્ભુત અને ગૌરનો સમાવેશ કરી પાછળથી બીર અને અદ્ભુત એ બે જ પ્રસ્તુત વૃત્તિના રમ કલા છે તે પછી ઈસિકીર સ્વરૂપ વર્ણવતા એમા શૃંગાર અને હાસ્ય ગણાવી અધ્યાયને અંતે કરુણની પણ ઉમેરણી કરી છે. ચોથી જે આરભટ્ટી વૃત્તિ, તેમા ગદ્યને લખાનક સાથે ગોઠવી દીધી છે.

આખ્યાનકાળમા નાટકની સરિતાન મૂળ તમે જોય સાહિત્યની એ મગેતરીના તટે જામા રહી જિવે દષ્ટિ કરેલા, તો ૪૨રામાયણ ભારત અને પુરાણની ધૌલિક કથાઓના અમખ્ય શિખરો સરઆધમા માથૂ જિવ્ય-કના જોરો, અને દષ્ટિ વધારે જાચી ચક્રવર્તી, તો આકાશને વર્ધિતા શ્રુતિના શિખરો નજરે તરને. વૃત્ત ગીત અને વાણ્ય આ ઉત્પત્તિસ્થાન છે. ઋગ્વેદમા ઉમા દેવીના સૂકનોમા વૃત્તનું અનેક વાર સૂચન છે. શ્રુતિગીતનું બીજા ગાયત્રીરૂપે આદિવેદમા અકુરિત ધર્મ સામવેદમા ફાલે છે. ઉપનિ-ષદ્મા વીણાના તાર રણ્યુંછે છે. એ રીતે શ્રુતિકાળમા ત્રિધા સંગીત જનમે છે. આખ્યાનકાળમા નાટ્ય ક્રિયા અભિનયવિદ્યાનો આવિર્ભાવ થાય છે. ૪૩ઉકન સંગીત અને નાટ્યને ઉપકરક સખી નાટક વિકાસ પામે છે, અને

૪૦ જુઓ મ. ના. શા. ૧૨૦ ૪૧ જુઓ મ. ના. શા. ૧૮ ।
૪૨ જુઓ Annals of the Bhandarkar Institute
V. 1, મૂલરામાયણ વિશેનો S. N. Tadpatrikar નો લેખ.
૪૩ મ. ના. શા. ૧૮ । ૧૧-૧૨ । મા નાટ્ય દષ્ટમ્ અને તાણ્દય
સ્મૃતમ્ । એવો સૂચક બેદ કર્યો છે.

સમસ્ત કાવ્યસાહિત્યમાં અપ્રસ્થાન લે છે^{૪૪}. તે એક અંકથી વધી વધીને ભાસના સમયમાં દશ અંક પૂર્વે વિસ્તરે છે.

ભાસ અને કાલિદાસનો સમય, તે નાટકના પરમ ઉત્કર્ષનો સમય. ત્યારપછી એકના અઢાવીસ લેદ થાય છે, દશ રૂપક અને અદ્વર ઉપરૂપક^{૪૫}. એમાના ભાણુ, શ્રીગદિત, ભાણિકા, પ્રસ્થાન, રાસક અને કાવ્ય, એ છ તો નૃત્યના લેદ છે^{૪૬}. વિલાસિકા પણ લાચના જલસારૂપ જ છે^{૪૭}. નાટ્યરાસકમાં પણ સંગીતનું પ્રાધાન્ય જણાય છે^{૪૮}. આ સાહિત્યનો મોટો ભાગ નામથી જ ગણીતો છે. ઊતરતી યોગ્યતાને લીધે તે અર્વાચીન છતાં એ નાશ પામ્યો છે.

નાટકના વિકાસનો ઇતિહાસ વિચારતા સહજ ધ્યાનમાં આવશે, કે તેની ઉત્પત્તિ અહીં જ થઈ છે. જે વિદ્વાનો એમ કહે છે કે ગ્રીક પ્રજાનાં નાટકો ઉપરથી આપણા પૂર્વજો નાટક રચતા શીખ્યા, તેઓ ભૂલ કરે છે. ગ્રીક નાટક બેલામાં બેલું ઇસવી સન પૂર્વે પાચમાં શતકની આસપાસ રચાયાં. ભારતીય નાટક તો તે પહેલાં ચારેક શતક આગમ્યથી રચાયાં આવ્યું હતું. ગ્રીક નાટકમાં પ્રસ્તાવના નથી, નાન્દી નથી, રંગદ્વાર નથી, છલિકા જેવા કાંઈ નૃત્યના પ્રયોગથી તેનો આરંભ થતો નથી અને તે એકાંક મંત્રી અનેકાંક થવા પામ્યાં નથી. સંગીત (Chorus) રૂપી શ્રવ્ય અર્થોપદેશક દ્વારા તે આખ્યાનશ્રવણ સાથે સંકળાયલું છે. ભારતીય નાટક આખ્યાનદર્શન સાથે સંબંધ ધરાવે છે અને એના અર્થોપદેશકો દ્રશ્ય છે. તે સૌ પોકારીને કહે છે કે તેની ઉત્પત્તિ સ્થાનિક એટલે સ્વતંત્ર છે.

મનુષ્યની રચિ પવનની દિશાની પેઠે બદલાતી રહે છે. પ્રાચીન કાળમાં શ્રવણભોગ્ય સાહિત્ય ઉત્પન્ન થયું અને વખત જતાં રામાયણ આદિ વિશાળ સાહિતામાં અનેક શાખાઓ વિસ્તાર પામ્યું. વચગાળામાં પ્રયોગભોગ્ય સાહિત્ય પ્રચારમાં આવ્યું. ઋષિઓના યજુર્વાદમાં^{૪૯}, ઔદોની

૪૪ જુઓ કાવ્યેષુ નાટકં રમ્યમ્ । ૪૫ જુઓ સાહિત્ય દર્પણ ૬૬ । ૪૬ જુઓ દશરૂપક ૧૧૮ । ઉપરની ટીકામાં આપેલો નીચેનો શ્લોક:-હોમ્બો શ્રીગદિતં માણો માણીપ્રસ્થાનરાસકાઃ । કાવ્ય ચ સત્ત નૃત્યસ્ય મેધાઃ સ્યુસ્તેડપિ માણવત્ ॥ ૪૭ જુઓ સા. દ. ૧૬ । ૩૦૧-૩૦૨ । ૪૮ જુઓ સા. દ. ૧૬ । ૭૭-૭૯ । ૪૯ જુઓ દ. વં. માની પૂર્વે આપેલી નોંધ.

સહ્યાદ્રિની ગુફાઓમાં^{૫૦}, જૈનોનાં મથુરા પાસેનાં લયનોમાં^{૫૧} અને સમસ્ત ભરતખંડમાં^{૫૨} નાગરિકોની ગૃહ નાટકશાળાઓમાં નાટક વિશ્રામના ઉપદેશના અને વિનોદના સાધનરૂપે પસરી રહ્યું, પમરી રહ્યું. વર્તમાનકાળ વાચનભોગ્ય સાહિત્યનો છે. એનું વિશિષ્ટરૂપ જે^{૫૩} નવલકથા, તે પીઞ્ઞ બધા સાહિત્યને ગૂંચળાવી નાંખવાનું કરે છે. વાચનમાળામાં નવલકથા, પુસ્તકમાળામાં નવલકથા, ત્રૈમાસિક-માસિક-પાક્ષિક-સાપ્તાહિક પત્રમાં નવલકથા અને દૈનિક પત્રમાં પણ નવલકથા નવલકથા જ ચર્ચા રહી છે. એની સામે ટક્કર લે છે તો માત્ર નાટક જ લે છે. એની રેલમાં તે જ એક પગભર ટકી રહ્યું છે. એને પોષવા, એનો ઉત્કર્ષ કરવા, એનો વિજય સાધવા કવિ નાનાવિધ રમણીય નાટક રચે; નટો ઉત્તમ રીતે તે ભજવે; અને પ્રેક્ષકો કવિની પ્રતિભા નાણી જાણે, નટની કળા માણી જાણે!

કેશવલાલ હર્ષદરાય દુવ.

૫૦ જુઓ અજંટ અને જોગીમારનું ચિત્રકામ. ૫૧ જુઓ લયનશાલિકા ગણિકા દ્વાનો લેખ, મુનિ જિનવિજયશ્રુત પ્રાચીનલેખ-સંગ્રહ ૧. ૫૨ જુઓ કામસૂત્ર ૩૧. ૫૩ આ સંદર્ભમાં નવલિકા અંતર્ભૂત છે.

અનુક્રમણિકા

(અથ અને અથકાર પુસ્તક ૧, ૨, ૩, ૪, ૫ અને ૬)

અથકારનું નામ	પુસ્તક નંબર	પૃષ્ઠ નંબર
૧ શ્રી અતિસુખશકર કમળાશકર ત્રિવેદી	પહેલું	૩
૨ „ અરદેશર ફરામજી ખળગદા	„	૫
૩ „ અમૃતનાલ ગતનજી ત્રિવેદી (દ્વિજકુમાર)	ત્રીજું	૩
૪ „ અમૃતનાન મોતીનાન શાહ	ચોથું	૧૧૬
૫ „ આત્મારામ મોતીરામ દીવાનજી	પહેલું	૭
૬ „ આનન્દશકર બાપુભાઈ મુવ	„	૬
૭ „ અનાનાન બાલકૃષ્ણ પુરાણી	„	૧૨
૮ „ અબાલાન યુનાબીગમ જાની	„	૧૪
૯ „ અબાલાવ નૃસિંહનાન શાહ	ત્રીજું	૫
૧૦ મી ઈસાહીમ દાદાભાઈ પટેલ “બેકાર”	બીજું	૩
૧૧ „ ઈમામશાહ સાયશાહ બાનના	„	૪
૧૨ „ ઈમામખાન કયસરખાન	પાંચમું	૧૫૦
૧૩ „ ઈમામુદીન દરગાવાળા	બીજું	૧૧૭
૧૪ શ્રી ઈશ્વરનાન પ્રાણનાન ખાનસાહેબ	ત્રીજું	૭
૧૫ „ ઈન્દિગાનદ લલિતાનદ પદ્મી	„	૬
૧૬ „ ઈન્દુનાન કુનચદ ગાધી	ચોથું	૧૧૭
૧૭ „ ઉછરગમય પ્રેશવરાય ઝોઝા	ત્રીજું	૬૦
૧૮ „ ઉમાચંદ જેઠાનાવ જોશી	„	૧૧૮
૧૯ મી જોગ્ય જહાંગીર તારાપોરવાના	બીજું	૬
૨૦ શ્રી કનૈયાલાલ ખાલેકનાન મુનશી	પહેલું	૩૫
૨૧ „ કલ્યાણરાય નમુભાઈ જોશી	પહેલું	૧૬
૨૨ „ કલ્યાણજી વિઠ્ઠલભાઈ મહેતા	„	૧૮
૨૩ „ કમળાશકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદી	ચોથું	૬૪
૨૪ મી કરીમમદમદ માસ્તર	બીજું	૭
૨૫ શ્રી. કનુભાઈ હકુમતરાય દેગાઈ	બીજું	૧૧
૨૬ „ કમનદામ મળજી	પાંચમું	૧૬૩
૨૭ „ મશીમ્દેન બહેચંદામ જરીયા	બીજું	૧૧૯

૨૮	„ કાન્તિલાલ હગનલાલ પંડ્યા	પહેલું	૨૦
૨૯	„ કાશીરામ ભાઈશંકર ઓઝા (ત્રેમી)	ખીન્નું	૯
૩૦	„ કાલીદાસ ભગવાનદાસ કવિ	„	૧૧૮
૩૧	„ કિશોરલાલ ધનસ્વામ મચરવાળા	ખીન્નું	૧૧
૩૨	„ કિસનસિંહ ગોવિંદસિંહ આવડા	ખીન્નું	૧૩
૩૩	„ કેશવપ્રસાદ છોટાલાલ દેસાઈ	પહેલું	૨૨
૩૪	„ કેશવલાલ હરગોવિંદદાસ શેઠ	„	૨૪
૩૫	દી. બા. કેશવલાલ હર્ષદરાય મુવ	„	૨૬
૩૬	શ્રી. કેશવલાલ હિંમતલાલ કામદાર	પાચમું	૧૫૧
૩૭	„ કેશવરામ કાશીરામ ચાસ્ત્રી	ચોથું	૨૮
૩૮	દી. બા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી	પહેલું	૩૮
૩૯	શ્રી. કૃષ્ણલાલ જોશલાલ શીખરાણી	ખીન્નું	૧૪
૪૦	„ કૌશિકરામ વિનહરરામ મહેતા	પહેલું	૪૩
૪૧	મી. ખાન હામાખાન કચસરખાન	ખીન્નું	૧૫
૪૨	શ્રી. ખુશવદન ચંદુલાલ દાકોર	પહેલું	૪૫
૪૩	„ ગજેન્દ્રશંકર લાલશંકર પંડ્યા	„	૪૬
૪૪	„ ગગનવિહારી લાલુભાઈ મહેતા	ત્રીજું	૧૩
૪૫	„ ગણુપતરામ રામરામ ભટ્ટ	ચોથું	૭૪
૪૬	„ ગદુલાલ ગોપીલાલ મુવ	ચોથું	૧૧૯
૪૭	„ ગુણુવંતરાય આચાર્ય	ત્રીજું	૧૬
૪૮	„ ગિજુભાઈ ભગવાનજી બધેકા	પહેલું	૪૭
૪૯	„ ગિરજાશંકર વલ્લભજી આચાર્ય	પાચમું	૧૫૫
૫૦	„ ગોવિંદભાઈ હાથીભાઈ દેસાઈ	ખીન્નું	૧૬
૫૧	„ ગોકુળદાસ દ્વારકાદાસ રાવચુરા	ત્રીજું	૧૭
૫૨	„ ગોકુળદાસ કુબેરદાસ મહેતા	ચોથું	૧૨૧
૫૩	„ ગોવર્ધનદાસ કલાનદાસ અમીન	પાચમું	૧૫૬
૫૪	„ ગોરધનદાસ કાલાશાષ્ટ એન્જિનિયર	„	૧૫૮
૫૫	„ ગોરીશંકર ગોવિંદરામ જોશી	પહેલું	૫૦
૫૬	„ ગણુરમુજી માણેકશ્વર ભટ્ટ	પહેલું	૫૧
૫૭	„ ચન્દ્રશંકર નર્મદશંકર પંડ્યા	„	૫૩
૫૮	„ ચન્દ્રશંકર અમૃતલાલ જુય	„	૫૮

૫૯	શ્રી. ચન્દ્રશંકર મણિશંકર ભટ્ટ	ખીજી	૧૮
૬૦	„ ચન્દ્રશંકર પ્રાણશંકર શુક્લ	„	૨૦
૬૧	„ ચતુરભાઈ શંકરભાઈ પટેલ	ત્રીજી	૨૧
૬૨	„ ચપકલાલ લાલભાઈ મહેતા	પહેલું	૫૯
૬૩	„ ચક્રલાલ મણિલાલ દેસાઈ	ત્રીજી	૧૪૧
૬૪	„ ચંદ્રવદન સુનીલાલ શાહ	ત્રીજી	૨૧
૬૫	„ ચંદ્રવિદ્યાનંદ શ્રીકૃષ્ણાનંદ પડયા	ચોથું	૧૨૩
૬૬	„ ચક્રલાલ જોશીલાલ વ્યાસ	„	૧૨૪
૬૭	„ ચાપરી વિઠ્ઠલદાસ ઉદેશી	પહેલું	૬૦
૬૮	શ્રીમતી ચાર્લોટે	ખીજી	૧૩૬
૬૯	શ્રી. ચીમનલાલ દામોદરદાસ ત્રિપાઠી	પહેલું	૬૧
૭૦	„ ચુનીલાલ વર્ધમાન શાહ	„	૬૨
૭૧	„ જગનલાલ વિદ્યારામ રાવળ	„	૬૪
૭૨	„ જગનલાલ હરિલાલ પડયા	„	૬૬
૭૩	„ જગનલાલ દોડેરાદાસ મોદી	ખીજી	૧૩૨
૭૪	„ જોટાલાલ નરભેરામ ભટ્ટ	પહેલું	૭૦
૭૫	„ જોટાલાલ પ્રભાભાઈ જગીરદાર	ત્રીજી	૨૨
૭૬	„ જોટાલાલ બાલકૃષ્ણ પુરાણી	ત્રીજી	૨૪
૭૭	„ જોટાશંકર જયવદભાઈ આદીલશા	પાંચમું	૧૫૯
૭૮	„ જમિયતરામ ગૌરીશંકર શાસ્ત્રી	ચોથું	૬૯
૭૯	„ જન્મશંકર મહાશંકર ભુવ (લલીત)	પહેલું	૭૨
૮૦	„ જનાર્દન ન્હાનાભાઈ પ્રભાસકર	„	૭૩
૮૧	„ જયેન્દ્રરાય ભગવાનલાલ દૂરકાળ	„	૭૪
૮૨	„ જયરામ જોશીભાઈ નયગાધી	ખીજી	૨૧
૮૩	„ જયમુખરાય પુરગોતમ જોષીપુરા	„	૨૨
૮૪	„ જગજીવનદાસ ત્રિકમજી દોહરી	ત્રીજી	૨૫
૮૫	„ જદુરાય દુર્લભજી ખંધડીઆ	„	૨૬
૮૬	શ્રીમતી જયમનગૌરી વ્યોમેશચન્દ્ર પાઠકજી	„	૨૮
૮૭	મુનિશ્રી જયન્તવિજયજી	„	૩૦
૮૮	શ્રી. જગન્નાથ દામોદર ત્રિપાઠી	ખીજી	૧૨૦
૮૯	„ જયસુખલાલ કૃષ્ણલાલ મહેતા	ત્રીજી	૩૩

૯૦	શ્રી. જયકૃષ્ણ નાગરદાસ વર્મા	ખીન્નું	૧૨૨
૯૧	„ જનુભાઈ અચરનલાલ સેવદ	ચોથું	૧૨૬
૯૨	„ જયપ્રિતાલ નરોત્તમ ખ્યાતી	છટું	૬૫
૯૩	મી. જહાંગીર અરદેસર તાલ્યારખાન	„	૮૫
૯૪	મુનિશ્રી જિનવિજયજી	પાંચમું	૧૬૦
૯૫	શ્રી. જીવનલાલ અમરશી મહેતા	પહેલું	૭૭
૯૬	સર જીવનજી જમશેદજી મોદી	„	૭૬
૯૭	શ્રી. જીવાભાઈ રેવાભાઈ પટેલ	ખીન્નું	૨૫
૯૮	„ જોદાલાલ જીવજીલાલ ગાધી	પાંચમું	૧૬૨
૯૯	„ જોદાલાલ ગોવર્ધનદાસ શાહ	પહેલું	૮૫
૧૦૦	„ જોદાલાલ નારાયણ ત્રિવેદી	ત્રીજું	૩૫
૧૦૧	„ જ્યોતીન્દ્ર હરિશંકર દવે	પહેલું	૭૬
૧૦૨	„ જવેરચંદ કાલીદાસ મેઘાણી	ખીન્નું	૨૬
૧૦૩	„ તારાચંદ પોપટલાલ આગ્રાલજી	„	૨૬
૧૦૪	„ ત્રિશુવન ગૌરીશંકર વ્યાસ	„	૩૧
૧૦૫	„ ત્રિશુવન જમનાદાસ શેઠ	ત્રીજું	૩૬
૧૦૬	„ ત્રિશુવન પુરુષોત્તમદાસ છુદાર (સુન્દરમ)	ચોથું	૧૨૭
૧૦૭	„ ડાહ્યાભાઈ પીતાંબરદાસ દેરાસરી	પહેલું	૮૭
૧૦૮	„ ડોહરરાય રંગીણદાસ માંડલ	„	૬૦
૧૦૯	„ ડુંગરસિંહ ધરમસિંહ સંપટ	છટું	૬૬
૧૧૦	શ્રીમતી તારાબહેન મોડક	પહેલું	૬૧
૧૧૧	શ્રી. દત્તાત્રય બાલકૃષ્ણ કાસેલકર	ખીન્નું	૩૩
૧૧૨	શ્રીમતી દીપકબા દેસાઈ	ખીન્નું	૩૫
૧૧૩	મી. રસ્તમજી બરજેરજી પેમાસ્તર	પાંચમું	૧૬૩
૧૧૪	શ્રી. દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી	પહેલું	૬૩
૧૧૫	„ દુલેરાય હોટાલાલ અંબરિયા	ત્રીજું	૩૮
૧૧૬	„ દુર્લભજી ત્રિશુવનદાસ જવેરી	ચોથું	૧૨૮
૧૧૭	„ દેશજી કદાનજી પરમાર	પહેલું	૬૬
૧૧૮	„ ધનસંકર હીરાસંકર ત્રિખાડી	„	૬૮
૧૧૯	„ ધનસુખલાલ કૃષ્ણલાલ મહેતા	„	૧૮૦
૧૨૦	„ ધનપ્રસાદ ચંદાલાલ મુનશી	ત્રીજું	૪૦

૧૨૧	શ્રી. ધીરજલાલ અમૃતલાલ ભટ્ટ	ખીન્તું	૩૬
૧૨૨	„ ધીરજલાલ ટોકરશી શાહ	ચોથું	૧૨૯
૧૨૩	„ ધીરસિંહ વ્હેરાભાઈ ગોહિલ	„	૧૩૧
૧૨૪	„ નરસિંહભાઈ ઈશ્વરભાઈ પટેલ	પહેલું	૧૦૨
૧૨૫	„ નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દીવેટીઆ	„	૧૦૪
૧૨૬	„ નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતા	„	૧૦૮
૧૨૭	„ નર્મદાશંકર લાલશંકર કવિ	પાંચમું	૨૧૩
૧૨૮	„ નર્મદાશંકર બાલાશંકર પંડ્યા	„	૧૧૨
૧૨૯	„ નર્મદાશંકર વલ્લભજી દિવેદી	„	૧૧૪
૧૩૦	„ નવલરામ જગન્નાથ ત્રિવેદી	„	૧૧૫
૧૩૧	„ નરહરિ દ્વારકાદાસ પરિખ	ખીન્તું	૩૭
૧૩૨	„ નટવરલાલ ઇન્દિરામ દેસાઈ	„	૪૦
૧૩૩	શ્રી. નથુરામ શર્મા	„	૪૨
૧૩૪	„ નરહરિ. ખી. શર્મા	ત્રીન્તું	૪૧
૧૩૫	„ નટવરલાલ મૂળચંદ વીમાવાળા	ચોથું	૧૩૪
૧૩૬	„ નગીનદાસ નારણદાસ પરિખ	પાંચમું	૧૧૬
૧૩૭	„ નટવરલાલ કનૈયાલાલ વૈષ્ણવ	ત્રીન્તું	૪૫
૧૩૮	„ નર્મદાશંકર ભોગીલાલ પુરોહીત	છઠું	૬૮
૧૩૯	„ નટવરલાલ રણુભોડદાસ શાહ	„	૬૯
૧૪૦	„ નવલરામ લક્ષ્મીરામ	„	૮૭
૧૪૧	„ નંદશંકર વૃલજીરામ મહેતા	પાંચમું	૨૧૯
૧૪૨	„ નાગરદાસ ઈશ્વરભાઈ પટેલ	ખીન્તું	૪૯
૧૪૩	„ નાગરદાસ અમરજી પંડ્યા	ત્રીન્તું	૪૨
૧૪૪	„ નાણુકલાલ નંદલાલ ચોકરી	„	૪૩
૧૪૫	„ નાગેશ્વર કવિ	છઠું	૧૦૧
૧૪૬	„ ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિ	પહેલું	૧૧૬
૧૪૭	„ ન્હાનાલાલ ચમનલાલ મહેતા	ચોથું	૧૩૭
૧૪૮	„ નૃસિંહપ્રસાદ કાલિદાસ ભટ્ટ	પહેલું	૧૨૦
૧૪૯	શ્રી. નૃસિંહચાર્યજી	છઠું	૧૦૪
૧૫૦	„ પાલનજી અરજેરજી દેસાઈ	પહેલું	૧૨૨
૧૫૧	„ પોપટલાલ ગોવિંદલાલ શાહ	-પહેલું	૧૨૭

૧૫૨	શ્રી. પોપટલાલ પુંગભાઈ શાહ	ખીજું	૫૧
૧૫૩	મી. પોચાછ નસરવાનછ પાલીશવાળા	છહું	૭૦
૧૫૪	શ્રી. પોપટલાલ જ્યેષ્ઠ અંબાણી	"	૭૧
૧૫૫	" પ્રભુદાસ લાધાભાઈ મોદી	ત્રીજું	૪૮
૧૫૬	" પ્રસન્નવદન જીવીકારામ દીક્ષિત	છહું	૭૨
૧૫૭	" પ્રાણુલાલ કીરપારામ દેસાઈ	ત્રીજું	૪૯
૧૫૮	" પુરુષોત્તમ શિવરામ ભટ્ટ	"	૫૧
૧૫૯	" પ્રીતમરાય વ્રજરાય દેસાઈ	ચોથું	૧૩૮
૧૬૦	" કુલચંદ અવેરદાસ શાહ	ત્રીજું	૫૨
૧૬૧	" બટુભાઈ લાલભાઈ ઉમરવાડિયા	પહેલું	૧૨૯
૧૬૨	" બળવન્તરાય કલ્યાણરાય દાકાર	"	૧૩૧
૧૬૩	" બસુભાઈ પોપટભાઈ રાવન	ખીજું	૫૨
૧૬૪	" બાપાલાલ ગડગડદાસ શાહ	"	૫૪
૧૬૫	" બાલકૃષ્ણ સુનીલાલ જોશી ('જ્યોતિ')	ત્રીજું	૫૪
૧૬૬	" બેચરદાસ જીવરાજ દોશી	ખીજું	૫૬
૧૬૭	" ભરતરામ ભાનુસુખરામ મહેતા	"	૫૮
૧૬૮	" ભગવાનલાલ લક્ષ્મીચંદર માંકડ	ત્રીજું	૫૬
૧૬૯	" ભાનુસુખરામ નિરુણરામ મહેતા	પહેલું	૧૩૫
૧૭૦	" ભાઈચંદ પૂનલાલ શાહ	ખીજું	૬૦
૧૭૧	" ભાઈચંદર કુબેરજી શુક્લ	"	૬૨
૧૭૨	" બીખાભાઈ પુરુષોત્તમ વ્યાસ	ચોથું	૧૩૯
૧૭૩	" ભોગીલાલ કેશવલાલ પટવા	ત્રીજું	૫૭
૧૭૪	" ભોગીન્દ્રરાવ રતનલાલ દોવેડીઆ	છહું	૧૦૮
૧૭૫	" ભોળાશંકર પ્રેમજી વ્યાસ	પાંચમું	૧૬૮
૧૭૬	" ભોગીલાલ જ્યેષ્ઠ સાંડેસરા	"	૧૬૯
૧૭૭	" મગનભાઈ ચમુરભાઈ પટેલ	પહેલું	૧૩૯
૧૭૮	મી. મહમદ સાદીક	"	૧૪૧
૧૭૯	શ્રી. મટુભાઈ હરગોવિંદદાસ કાંટાવાળા	"	૧૪૩
૧૮૦	" મણિલાલ નયુભાઈ દોશી	"	૧૪૫
૧૮૧	" મણિલાલ જીજારામ ભટ્ટ	"	૧૪૮
૧૮૨	" મનહરરામ હરિહરરામ મહેતા	ખીજું	૬૩

૧૮૩	શ્રી મહાદેવ હગિભાઈ દેમાઈ	ળીગુ	૬૪
૧૮૪	„ મહાશંકર ઈન્દ્રજી દવે	„	૬૭
૧૮૫	„ મગનનાથ શંકરભાઈ પટેલ	„	૬૮
૧૮૬	„ મનમોહનભાઈ પુરોષોત્તમ ગાધી	„	૭૦
૧૮૭	„ મયાગમ શબુનાથ	ચોથુ	૬૨
૧૮૮	„ મણિનાથ ઈન્દ્રગગ દેમાઈ	ળીગુ	૭૩
૧૮૯	„ મણિનાથ જીવાભાઈ દિવેદી	„	૭૫
૧૯૦	„ મણિનાથ મોહનનાથ ઝવેરી	નીગુ	૫૯
૧૯૧	„ મણિનાથ મોહનનાથ પાદરાકર	„	૬૩
૧૯૨	„ મગનનાથ દનપતરામ ખખખા	ળીગુ	૧૨૪
૧૯૩	„ મગનનાથ ગણપતિનાથ શાસ્ત્રી	ચોથુ	૧૪૦
૧૯૪	„ મનુ ઇ દવે (કાવ્યતીર્થ)	„	૧૪૨
૧૯૫	„ મનુભાઈ લાલુભાઈ જોષાણી	„	૧૪૪
૧૯૬	„ મહાસુખભાઈ ચુનીનાથ શેઠ	„	૧૪૬
૧૯૭	„ મણિનાથ દલપતરામ પટેલ	હર્કુ	૭૪
૧૯૮	„ મગનનાથ લીનાથ દિવેદી	„	૧૧૩
૧૯૯	„ મણિનાથ જનકનાથ નિવેદી	„	૭૫
૨૦૦	„ મણિભાઈ હગિભાઈ દેમાઈ	„	૭૭
૨૦૧	„ માવજીભાઈ દામજીભાઈ શાહ	ળીગુ	૧૨૭
૨૦૨	„ માનશંકર પીતાબરદાસ મહેતા	„	૭૬
૨૦૩	„ માધનનાથ ત્રિભુવન રાવળ	ત્રીગુ	૬૫
૨૦૪	„ માણિક્યાન ગોવિંદલાલ જોશી	પાચમુ	૧૭૦
૨૦૫	„ મૂળશંકર માણિક્યાન યાત્રિક	„	૬૭
૨૦૬	„ મૂળશંકર પ્રેમજી વ્યાસ	હર્કુ	૭૮
૨૦૭	સર મેહપુત્રગિયા ઇમામખાન કાદરી	ચોથુ	૧૪૮
૨૦૮	મી મહેરજીભાઈ માણિકજી રતુગ	„	૧૫૧
૨૦૯	„ મોહનલાલ પાવતીશંકર દવે	પહેલું	૧૫૧
૨૧૦	મહાત્મા મોહનનાથ કરમચંદ ગાધી	ળીગુ	૭૯
૨૧૧	શ્રી ગોતીનાથ રમિશંકર ધોડા	„	૮૪
૨૧૨	„ મણુનાથ જમનાશંકર દવે	પહેલું	૧૫૨
૨૧૩	„ મંજુલાલ રણજીનાથ મજમુદાર	„	૧૫૬

૨૧૪ મુનિશ્રી. મંગળવિગ્નચક્ર	પાંચમું	૧૭૧
૨૧૫ શ્રી. યજ્ઞેશ હરિહર શુક્લ	"	૧૫૯
૨૧૬ " યશવંત સવાઈલાલ પંડ્યા	ખીજું	૮૬
૨૧૭ " રમણલાલ વસન્તલાલ દેસાઈ	પહેલું	૧૬૦
૨૧૮ " રમેશ રંગનાથ ધારેખાન	"	૧૬૨
૨૧૯ " રવિશંકર ગણેશજી અંગરીઆ	"	૧૬૩
૨૨૦ " રમણલાલ નાનાલાલ શાહ	ખીજું	૮૭
૨૨૧ " રમણીકલાલ જયચંદલાઈ દલાલ	"	૮૯
૨૨૨ " રમણિકરાય અમૃતલાલ મહેતા	"	૯૧
૨૨૩ " રવિશંકર મદાશંકર રાવળ	"	૯૩
૨૨૪ મુનિશ્રી રતનચંદ્ર દવામી	"	૯૫
૨૨૫ શ્રી. રતિલાલ મોહનલાલ ત્રિવેદી	ત્રીજું	૬૯
૨૨૬ " રણુછોડદાસ ગીરધરદાસ	ચોથું	૧
૨૨૭ " રણુજીતરામ વાવાભાઈ મહેતા	છઠું	૧૧૭
૨૨૮ " રમણલાલ કનૈયાલાલ વાલિક	પાંચમું	૧૭૪
૨૨૯ " રમણલાલ પી. સોની	"	૧૭૬
૨૩૦ " રમણલાલ નં. વકીલ	"	૧૭૮
૨૩૧ " રાજેન્દ્ર સોમનારાયણ દલાલ	પહેલું	૧૬૬
૨૩૨ " રામલાલ યુનીલાલ મોદી	"	૧૬૮
૨૩૩ " રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાંડે	"	૧૭૦
૨૩૪ " રામમોહનરાય જસવંતરાય દેસાઈ	"	૧૭૩
૨૩૫ " રામચંદ્ર દામોદર શુક્લ	ત્રીજું	૭૦
૨૩૬ " રામપ્રસાદ કાશીપ્રસાદ દેસાઈ	"	૭૧
૨૩૭ " રામપ્રસાદ મોહનલાલ શુક્લ	ચોથું	૧૫૨
૨૩૮ " રામશંકર મોનજી ભટ્ટ	છઠું	૭૬
૨૩૯ " દેવાશંકર ઝાઘડલાઈ સોમપુરા	ખીજું	૯૭
૨૪૦ " રંજીતલાલ હરિલાલ પંડ્યા	પહેલું	૧૭૫
૨૪૧ " રંગીવદાસ લક્ષ્મીદાસ મુતરિયા	ચોથું	૧૫૩
૨૪૨ શ્રીમતી લક્ષ્મીજીદેન ગોકળદાસ ડોસાણી	ખીજું	૯૬
૨૪૩ શ્રી. લક્ષ્મણભાઈ કાશીભાઈ રામી	ત્રીજું	૭૩
૨૪૪ " લલિતમોહન યુનીલાલ ગાંધી	"	૭૪

૨૪૫	શ્રી લતીક ઇશ્વારીમ	છર્તુ	૮૦
૨૪૬	શ્રીમતી લીલાવતી મુનશી	ખીન્તુ	૧૦૦
૨૪૭	શ્રી. વદનમણ બાણુ મહેતા	ખીન્તુ	૧૦૨
૨૪૮	„ વગનગમ દક્ષિણુ શાસ્ત્રી	ચોથું	૧૫૫
૨૪૯	„ વાસુદેવ ગમચદ ગેવન	ખીન્તુ	૭૫
૨૫૦	„ વાડીવાવ ગોતીલાવ શાહ	છર્તુ	૧૩૧
૨૫૧	„ વિજયગાય ક'યાણુગાય વૈવ	પહેલું	૧૭૬
૨૫૨	„ વિશ્વનાથ પ્રભુગમ વૈવ	„	૧૭૮
૨૫૩	„ વિશ્વનાથ મગનનાથ ભટ્ટ	„	૧૮૦
૨૫૪	લેડી વિદ્યામહેન ગાયભાઈ નીલકંઠ	„	૧૮૨
૨૫૫	શ્રીમતી વિમળામીરી ગોતીલાવ ચેતનવાડ	„	૧૮૪
૨૫૬	શ્રી વિદ્યાગકર કશ્યાસકર આચાર્ય	ખીન્તુ	૧૦૩
૨૫૭	„ વિઠ્ઠલરામ ગોવર્ધનપ્રમાદ વ્યામ	„	૧૦૪
૨૫૮	„ વિજયવાવ કનૈયાલાલ ધ્રુવ	ત્રીજું	૭૭
૨૫૯	શ્રીમતી વિનોદીની રમણભાઈ નીલકંઠ	„	૭૬
૨૬૦	શ્રી. વિષ્ણુપ્રમાદ ગણુડોડવાવ ત્રિવેદી	„	૮૦
૨૬૧	મુનિ વિદ્યાવિજયજી	ખીન્તું	૧૮૨
૨૬૨	શ્રી. જ્યોત્સેગચંદ જનાર્દન પાદકજી	„	૮૧
૨૬૩	મુનિશ્રી. વિજયેન્દ્રચરિ	પાચમું	૧૭૬
૨૬૪	શ્રીમતી શામળા સુમન્ત મહેતા	પહેલું	૧૮૫
૨૬૫	શ્રી. શાન્તિલાલ ગુલાબદામ તોવાડ	પાચમું	૧૮૧
૨૬૬	„ શકરપ્રમાદ જગનનાથ રાવજી	„	૧૮૭
૨૬૭	„ રાંભુપ્રમાદ જયશકર જોશીપુરા	„	૧૯૩
૨૬૮	„ રોકંગલાલ મગનનાથ કવિ	ખીન્તું	૧૦૬
૨૬૯	શ્રીમતી સરોજીની મહેતા	„	૧૦૭
૨૭૦	શ્રી. મત્યેન્દ્રપ્રમાદ સાંકજેશ્વર મહેતા	પાચમું	૧૮૨
૨૭૧	„ સાંકજેશ્વર આશાગમ	ચોથું	૭૨
૨૭૨	„ સાંકરલાલ અમૃતનાથ દવે	પહેલું	૧૯૪
૨૭૩	„ સીતારામ જોર્સોગલાઈ શર્મા	„	૧૯૫
૨૭૪	„ સુરેશ ચંતુરવાવ દિક્ષીત	ત્રીજું	૮૪
૨૭૫	„ સુદરવાલ નાથાવાલ જોશી	પાચમું	૧૮૫

૨૭૬	શ્રી. મુંદરજી ગોકળદાસ બેટાઈ	"	૧૮૫
૨૭૭	મી. સેમ્યુઅલ્સ સોલંકી	"	૮૫
૨૭૮	" સોરાબજી મં. દેસાઈ	પહેલું	૧૬૭
૨૭૯	" સૈયદ મોટામીયાં	બીજું	૧૦૯
૨૮૦	" સૈયદ અદરૂદીન દરગાહવાલા	"	૧૧૦
૨૮૧	રાજરત્ન હરગોવિંદદાસ દારકાદાસ કાંટાવાળા	પહેલું	૨૦૨
૨૮૨	શ્રી. હરભાઈ દુર્લભજી ત્રિવેદી	"	૨૦૫
૨૮૩	" હરિપ્રસાદ વૃન્દરાય દેસાઈ	"	૨૦૬
૨૮૪	" હરિરાય ભગવન્તરાય બુચ	"	૨૦૮
૨૮૫	" હરિપ્રસાદ ગૌરીશંકર ભટ્ટ ('મરતકીર')	ત્રીજું	૮૬
૨૮૬	" હસમુખલાલ મણિલાલ કાજી	"	૮૬
૨૮૭	" હરસિદ્ધભાઈ વલ્લુભાઈ દોવેટીઆ	ચોથું	૧૫૬
૨૮૮	" હરિલાલ નરસિંહરામ વ્યાસ	"	૧૫૭
૨૮૯	" હરગોવિંદદાસ ધર્મરદાસ પારેખ	છઠું	૧૪૩
૨૯૦	" હરિશંકર ગોધડભાઈ ઠાકર	પાચમું	૧૮૭
૨૯૧	મી. હામીદમિયા ડાસાભાઈ સૈયદ	"	૧૮૬
૨૯૨	શ્રી. હોમતલાલ ગણેશજી આંબરિયા	પહેલું	૨૧૦
૨૯૩	" હોમતલાલ ચુનીલાલ શાહ	બીજું	૧૧૧
૨૯૪	" હીરાલાલ ત્રિ. પારેખ	"	૧૧૨
૨૯૫	" હીરાલાલ રસિકદાસ કાપડીયા	છઠું	૮૧
૨૯૬	મુનિશ્રી હેમાંશુવિજયજી	પાચમું	૧૮૮
૨૯૭	શ્રીમતી હંસાબહેન મહેતા	બીજું	૧૧૫